

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Драгана А. Милорадовић

**УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ
И КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА
КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
THE FACULTY OF PHILOSOPHY

Dragana A. Miloradović

**THE ROLE OF WOMEN IN SOCIAL AND
CULTURAL LIFE OF POŽAREVAC
AT THE END OF XIX AND THE
BEGINNING OF XX CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

**Ментор: проф. др Сенка Ковач,
Одељење за етнологију и антропологију
Филозофски факултет – Београд**

Чланови Комисије:

Датум одбране докторске тезе:

УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ И КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Апстракт:

Пут од жене која нема никаквих права до жене која је образована, запослена и правно способна, трајао је дуже од истраживаног периода у овом раду, али протоком времена, од краја XIX до почетка XX века, односно до тридесетих година XX века, малим корацима `недогађајне` историје градило се ново место жене у друштву и стварала нова економска, социјална, политичка и културна клима у Пожаревцу, и шире гледано, у Србији.

Основна хипотеза од које полазим у истраживању је претпоставка да је могуће уз помоћ дијахронијског, историјског и антрополошког приступа истраживати друштвени и културни живот града Пожаревца у дужем временском периоду – од наслеђа Кнежевине, настанка Краљевине Србије, преко периода Првог светског рата, до позних тридесетих година XX века, и то као целовиту појаву, кроз призму стицања одређених права жена на појављивање у јавности, образовање, запослење, и резултат корпуса промена које су довеле и до промена у приватном породичном животу. Управо архивски фондови и збирке пружају увид у породичне прилике ранијег периода које су биле скоро непромењене кроз дуги временски период. Током времена Кнежевине Србије и општег полета за национално осамостаљење, положај жене и њена улога и место у друштву су остали непромењени, да би стицањем независности и настанком Краљевине Србије почео и тихи бунт жена и њихова борба у циљу стицања права – родних, личних, образовних, политичких. Фактор који је знатно утицао на промену идентитета и самосвести жена било је школство, културни живот града и ангажовање жена у разним грађанским организацијама превасходно хуманитарног карактера. Тим чином сфера јавног била је одшкринута и за женски свет.

Основни циљ овог рада састоји се у томе да се кроз антрополошку и мултидисциплинарни призму сагледа како је, са једне стране, начин живота

пожаревачког становништва у периоду на размеђи векова одражавао друштвено-културну реалност града, а са друге, како су сами модернизацијски процеси друштва и културе учествовали у формирању физиономије градског живота и која је била њихова улога у тада изразитим процесима акултурације, сусретања и спајања различитих културних образаца и стварања јединственог пожаревачког културног модела, а све то фокусирано на уздизање жена до основних људских права, једнакости и слобода.

Претпоставке је да је могуће уз помоћ дијахронијског, историјског и антрополошког приступа истраживати друштвени и културни живот Пожаревца кроз визуру жена у периоду од краја XIX до почетка XX века, као целовиту појаву, односно да је могуће показати како се мењао свеукупни живот, како је сталним проширивањем хуманих, просветних, културних, спортских и других активности подигнут на један виши ниво у односу на стање током XIX века.

Иманентне вредности културе, друштвене догађаје, па и цртице из свакодневног живота налазе се забележени у архивској грађи која пружа неисцрпан извор истраживања.

Архивска грађа је инспиративна и полазна тачка истраживања овог рада – архивски фондови и збирке,¹ од којих су неки до сада необјављени или коришћени при истраживању битно другачијих тема. Коришћење историјских извора, валоризоване архивске грађе, представљао би етску/спољашњу методолошку позицију у истраживању социјалних и културних појава којима су жене овладале. Важне податке сазнала сам из збирки фотографија које су пружиле свој специфичан ниво информација, а евентуалну фрагментарност архивске грађе надоместила је периодика која, хронолошки, прати све догађаје у посматраној средини и омеђеном времену. С друге стране, у градској средини, која опстаје као живи организам, добијала сам низ информација из породичних прича, сећања, анегдота, које сам покушала да уткам као емску/унутрашњу перспективу сагледавања промена очима потомака актера. Ове две методолошке позиције у истраживању одликује различито

---

¹ Превасходно архивска грађа из фондуса Историјског архива Пожаревац.

поимање објективности и реалности, али тек садејством оба – спољашњег и унутрашњег, етског и емског, може се добити, попут слагалице, адекватна слика величина промена које су се догодиле током дугог временског периода. Сматрам да је позивање на чисто један од понуђених приступа, који искључује онај други, умногоме одстрањивање важних чињеница, или одређеног фона и валера који су обликовали стварност.

Истраживање је потврдило полазне претпоставке о току и разлозима промена у друштвеном и културном животу Пожаревца и учешћу жена у њима. У Пожаревцу, надамак Аустроугарског царства, живело је двадесеттри народа и нација које ће исковати јединствен амалгам културе, језика, обичаја, забаве, навика и менталитета. Тако су првобитно економске миграције у периоду независне Краљевине Србије постале квалитативно виши ниво – довеле до социјалних и културних промена у процесу стасавања урбане средине. При том мислим и на улогу жена припадница различитих етницитета, култура, социјалних статуса, које су управо својим контактима чиниле и покретале многе промене у животу града. Установила сам да се највећи квалитет промена догодио управо у периоду између два светска рата када је Пожаревац достигао одређени степен модернизације, и када је остварен и одређени економски, социјални и културни ниво.

Заточеница `кујне`, припадница `неме групе`, није била кадра осмислити своју будућу улогу. Затечена у оквирима куће, заточена обичајним нормама, није могла са сагледа како токови времена доносе нова искушења, како ће бити приморана да напусти уску сигурност дома. Али једном започет, процес еманципације жена био је само спор али незауостављив. Некада само супруга која носи и име и презиме свога мужа, и која је могла своју интелигенцију да употреби делујући `из сенке`, преко свога супруга и његове професије – што су жене вековима чиниле и употребљавале као своју моћ, стигао је у фазу када, с почетком новог века, односно новог доба, са обавезним школовањем и доступним за жене академским звањима, може и сама да привређује, сама да одлучује, сама да утиче на свој живот и средину.

Кључне речи: Женско питање, положај жена, право на рад, Пожаревац, крај XIX и почетак XX века, архивска грађа, приватни живот, јавна сфера, процеси модернизације, социокултурни односи.

УДК: 316.663:316.343-055.2(497.11)"18/19"(043.3)
930.85(497.11 Пожаревац)"18/19"(043.3)

THE ROLE OF WOMEN IN SOCIAL AND CULTURAL LIFE OF POŽAREVAC AT THE END OF XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURY

Abstract:

The woman with no rights had to take a long road to become an educated one, having a job and the legal rights. That road lasted, obviously, longer than the period of this research. However, with the time passing by, at the end of XIX and the start of XX century, woman's new position made small steps throughout everyday history to build the new social position. The result was also the creation of the new economic, social, political and cultural climate in Požarevac and broadly, Serbia, as well.

My starting hypothesis in this research is the premise to study social and cultural life of urban Požarevac, considering wider period of time – The Principality heritage, the creation of Kingdom of Serbia, World War I, late thirties in XX century, with the help of the diachronic, historic and anthropological approach. My research also represents a study of this entity, throughout the prism of getting certain women rights- to appear in public, to be educated and employed. In addition, the result of the change corpus which influenced the changes in private family life was seen through this prism. It is precisely the archival funds and collections that give us the insight into family circumstances from the previous period when they used to remain unchanged for a long time. During the Principal Serbia and general national amnesty verve, the women position and role in the society remained the same. With the national independence came women's silent rebellion and fight for their rights- gender, personal, educational or political rights. The schooling, cultural town-life and participation in various urban organizations, primarily of the humanitarian character, were the factors which significantly affected the change of women's identity and self-consciousness. In this way the door of public life was opened to the world of women.

The primary goal of this work is to follow how, on one hand, the life style of people in Požarevac during the period between two centuries, reflected the socio-cultural reality of that town and on the other hand, how did the mere processes of social and cultural modernization participated in forming the urban life physiognomy. Furthermore, to

discover which was their role in the dominant (outstanding) processes of aculturation at that time, while meeting and blending various cultural patterns and ways of creating a unique cultural model in Požarevac. All that was mentioned had the focus on placing women to a position on which they would have essential human rights, freedom and equality.

The assumption that it is possible to research social and cultural life in Požarevac between two centuries, while being in women's shoes, using diachronic, historic and anthropological approach as an entity, is raised to a higher level in comparison to the XIX century's state. In addition to that, it was possible to show how the life in general used to change due to constant broadening of humanitarian, educational, cultural, sport and other activities. The eminent cultural values, social events and sketches have been recorded in the archival data and that heritage represents an everlasting source for the research.

The archival heritage is the inspiring and starting point of this work's research-the archival funds and collections² of which some are still not published or used in researching other different topics. The use of historical sources, valued archival data would represent outer methodological position in social and cultural research in which women overmastered. I received the significant data from the photo collection which was a unique "room with a view" on the events in the particular environment and in the specific moment of time. The eventual fragmentation of this archival heritage was compensated with the periodicals which chronologically follow all the events of the time and place.

On the other hand, I received handful of information on family stories, memories, anecdotes, from the urban surrounding, which functions like a living organism. I have tried to weave these information, like an inner perspective, in the carpet of the changes seen by the people who were the descendants of people involved. These two research methodological positions differently perceive the objectivity and reality. However, when combined these outer and inner positions have given the adequate picture of how vast the changes occurred, during a long period of time. I find that we should not rely only on one of the offered approaches since they exclude each other. The important facts or rather background and values, which have shaped the reality, are being destroyed in that way.

---

² Data predominantly from the archival funds of the Historical Archive of Požarevac

The research has confirmed the starting assumptions on the change flow and its reasons in the social and cultural life in Požarevac and women's participation in them. Twenty-three people and nations used to live in Požarevac, so close to Austro-Hungarian Empire. They forged a unique amalgam of culture, language, customs, entertainment, routines and mentality. Therefore the primarily economic migrations in the period of Kingdom of Serbia went to a qualitatively higher level –they initiated social and cultural changes while the urban surrounding was maturing. I am taking also the role of the women from different ethnicities, cultures, social status into consideration since they had been the inspiring point of many changes in the urban life.(with their connections.) My conclusion was that the greatest quality change happened exactly in the period between two World wars when Požarevac reached a certain level of modernization and when certain economic, social and cultural level was reached.

The prisoner of “kitchen”, the member of “the silent group” was not capable of imagining her own future role. Caught in the boundaries of household and imprisoned by conventional standards, she could not have perceived the new temptations brought by the river of time and the fact that she would be forced to leave the limited safety of her home. However, once started, process of women emancipation turned to be slow and yet unstoppable. Once just a wife with her husband's name and surname, using her intelligence from the “shadow”, throughout her husband and his profession- something women practised for centuries always adding that state to their own power. The new phase has begun in a life of a woman with the dawn of the new age, there came compulsory schooling as well as the academic degrees accessible to her. She could earn money, decide on her own and change her life and surroundings.

Key words: women issues, position of women, the right to work, Požarevac, the end of XIX and the beginning of XX century, archive data, private life, public sphere, the process of modernization, socio-cultural relations

САДРЖАЈ

1.	УВОД	13
2.	АРХИВСКИ ИЗВОРИ У РЕКОНСТРУКЦИЈИ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА И ПОЛОЖАЈА ЖЕНА У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ XIX ВЕКА	29
2.1.	УРБАНЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ XIX ВЕКА	30
2.1.1.	Утицај кнежевске породице на формирање градске средине	32
2.2.	ЗАТОЧЕНИЦЕ СФЕРЕ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА	49
2.2.1.	Ступање у брак и породични односи	49
2.2.2.	Разводи	65
3.	ОСВАЈАЊЕ ЈАВНЕ СФЕРЕ ЖИВОТА	70
3.1.	ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ПОЖАРЕВЦУ	70
3.1.1.	Девојчице у основним школама	70
3.1.2.	Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва	77
3.1.3.	Пожаревачка гимназија	88
3.1.4.	Студентикиње	97
3.1.5.	Школовање током Првог светског рата	106
3.2.	ЖЕНЕ У ЗДРАВСТВУ	111
3.3.	ЗАПОСЛЕНЕ ЖЕНЕ	120
3.4.	КУЛТУРНИ ЖИВОТ У ПОЖАРЕВЦУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА	129
3.4.1.	Привилегија писмених	129
3.4.2.	Друштво Пријатеља Француске	134
3.5.	ХУМАНИТАРНА УДРУЖЕЊА	135
3.5.1.	Добротворни фондови и задужбине	135
3.5.2.	Грађанска и сталешка удружења	138
	<i>Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика</i>	138
	<i>Пожаревачко Женско Друштво</i>	142
	<i>Коло Српских Сестара</i>	149
3.6.	ГОЛГОТА ЖЕНА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	159
3.7.	ОДЕВАЊЕ И МОДА	174
3.8.	ЈАВНИ ПРОСТОРИ ДРУЖЕЊА И ЗАБАВЕ	187
3.8.1.	Прославе, забаве, игранке	187
3.8.2.	Позориште и биоскоп	194
3.8.3.	Рекреација и спорт	201
3.9.	ПРОМЕНЕ У СФЕРИ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА	208
4.	АНАЛИЗА: ПРОСТОРИ СУСРЕТАЊА „ПРИВАТНОГ“ И „ЈАВНОГ“ ЖИВОТА	218
4.1.	ВИДИЦИ СФЕРЕ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА	218
4.1.1.	(Пре)доба – време које је претходило	222

4.2.	ШИРОКИ ВИДИЦИ СФЕРЕ ЈАВНОГ ЖИВОТА	241
4.2.1.	Прво доба – од последњих деценија XIX века до Првог светског рата	241
4.2.2.	Друго доба – „време бола и поноса“	251
4.2.3.	Треће доба – после рата; нови талас модернизације	253
4.2.4.	Процеси модернизације - „неминовност епохе“ Lento e sostenuto	264
5.	ЗАКЉУЧАК	276
6.	СПИСАК ПРИЛОГА У РАДУ	288
	Табеле	288
7.	ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	289
8.	ПРИЛОЗИ	307
	БИОГРАФИЈА АУТОРА	
	ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ	
	ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ	
	ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА	
	ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ	

1. УВОД

1.1. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ РАДА

Кроз архивска документа из XIX века можемо пратити формирање државности независне Кнежевине Србије и просперитет младе словенске државе која ће 1882. године постати Краљевина Србија. Период доказивања међу суседима, као и период доказивања према великим силама и државама Европе, текао је на свим пољима – државотворним (успостављањем установа државе: судства, војске, парламента), привредним (не само развитком пољопривреде већ успостављањем индустрије, јачањем саобраћаја и развијањем банкарства), и бригом за сопствени народ (здравство, просвета, култура). Цео овај процес био је у сфери јавног живота доступног мушкарцима. Жена је била изузета од јавних токова и спутана у стеге сфере приватног живота. Штавише, у документима XIX века њено име се, најчешће, изоставља и замењује мужевљевим. Она је репрезентативни статусни симбол свог супруга – огледало његовог имућног и друштвеног угледа. Чини се да је фигура супруга, као статусног симбола удате жене, највалиднија и пресудна за њен друштвени положај.

Период од проглашења Краљевине Србије до касних тридесетих година XX века је време које је донело највећи број промена у свим аспектима живота. За Србију то је управо стицање независности, за Пожаревац стасавање варошице у град, за политички живот – бурно политичко надметање странака, за науку – велики број проналазака који ће утицати и на живот једноставних људи. Али то је и време усавршавања војних средстава и оружја, друштвене климе у неким суседним државама подгрејане милитантним интересима, што ће и довести до, до тада највећег ратног сукоба, до Великог, Првог светског рата.

И у породици и животу затвореном иза пенцера и ретких кибиц-фенстера, догађале су се велике промене које су довеле не само до прихватања одевних елемената или костима у целини из западних земаља, промене у начину исхране, већ и до начина одгајања деце. То је и период прихватања идеје о школовању женске

деце и спровођење доступног школовања за женску младеж, као и почетак образовања девојака благодетанаца на Високим школама и у Београду или у иностранству. Повратак младих школованих жена у родни Пожаревац унео је многе промене у породични али и у јавни живот варошице тек стасале у град. Пратећи историјске изворе, желела сам више да сазнам о њиховим судбинама и проблемима, о њиховом учешћу у променама у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века.

Подстицај у женском јавном ангажману имале су прилике у Првом светском рату, када су многе жене биле принуђене да преузму улогу мушкараца, да привређују, пре свега у привреди и индустрији, да буду главе куће, али и да се нађу на фронту, најчешће као болничарке. После Првог светског рата, у Србији се жене све више школују на универзитетима и запошљавају ван куће, што је за последицу имало другачије поимање интимне сфере живота. У новој држави и жене су тражиле нову улогу. У септембру 1919. основан је Народни женски савет СХС, а његови основни задаци били су опште просвећивање народа и, пре свега, изједначење жена и мушкараца. У `изједначење жена и мушкараца` сматрало се да спадају право гласа, грађанска једнакост и једнако право наслеђа.³ Да је положај жена и `женско питање` друштвена и политичка парадигма модернизацијских процеса сматра Предраг Марковић. Еманципација жена је „део ширег процеса повећавања друштвене једнакости или бар произвођења једнакости у прихваћени друштвени идеал“,⁴ али и да је политичка и правна еманципација жена последња карика у ланцу опште

---

³ Искрпну анализу модернизације и женског питања као значајног дела свеукупног, комплексног процеса модернизације дали су Љубодраг Димић (*Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, Стубови културе, Београд, 1996-97. и *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, (*Могућности и ограничења*), у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Беорад, 1994, 193-210.) и Предраг Марковић (*Београд и Европа 1918-1941*, *европски утицаји на процес модернизације Београда*, Савремена администрација, Београд, 1992; *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Беорад, 1994, стр. 435-446; *Место жене у јавном мњењу Београда 1918-1965*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације, научни скуп 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 373-384.), чији су радови незаобилазни при истраживању ових проблема.

⁴ П. Марковић, *Београд и Европа 1918-1941*, *европски утицаји на процес модернизације Београда*, Савремена администрација, Београд, 1992, стр. 51.

еволуције ка већој политичкој и друштвеној равноправности, која није изведена до краја ни у међуратној Југославији, ни у Европи⁵ у посматраном периоду.

Процеси модернизације свакако су се више осећали у Београду, самим тим и еманципација жена је текла бржим током. Основна хипотеза од које полазим у истраживању је претпоставка да је могуће уз помоћ дијахронијског, историјског и антрополошког приступа истраживати улогу жена у процесу низа промена у друштвеном и културном животу варошице/града Пожаревца у дужем временском периоду – од наслеђа Кнежевине, настанка Краљевине Србије, преко периода Првог светског рата, до позних тридесетих година XX века, и то као целовиту појаву, кроз призму стицања одређених права жена на појављивање у јавности, образовање, право на запослење, и резултат корпуса промена које су довеле и до промена у приватном породичном животу. Архивски фондови и збирке пружиће увид у породичне прилике ранијег периода које су биле скоро непромењене током дугог временског раздобља. За време Кнежевине Србије и општег полета за национално осамостаљење, положај жене и њена улога и место у друштву су остали непромењени, да би стицањем независности и настанком Краљевине Србије почео и тихи бунт жена и њихова борба у циљу стицања права – родних, личних, образовних, политичких. Фактор који је знатно утицао на промену идентитета и самосвести жена било је школство, културни живот града и ангажовање жена у разним грађанским организацијама превасходно хуманитарног карактера. Тим чином сфера јавног била је одшкринута и за женски свет.

Основни циљ овог рада састоји се у томе да се кроз антрополошку и мултидисциплинарни призму сагледа како је, са једне стране, начин живота пожаревачког становништва у периоду на размеђи векова одражавао друштвено-културну реалност града, а са друге, како су сами модернизацијски процеси друштва и културе учествовали у формирању физиономије градског живота и која је била њихова улога у тада изразитим процесима акултурације, сусретања и спајања различитих културних образаца и стварања јединственог пожаревачког културног

---

⁵ Према: П. Марковић, *Београд и Европа 1914-1941*, стр. 207.

модела, а све то фокусирано на уздицање жена до основних људских права, једнакости и слобода.

Потпомогнута фреквентним контактима са иностранством – од кога је Пожаревац до 1918. године делио само Дунав, а омогућавале царинарнице у Дубравици и Раму, пристизали су не само технолошки проналасци и модне новотарије, већ и гласови о студентским и интелектуалним покретима из Европе. За жене, припаднице грађанске класе, радознале да сазнају о животу с друге стране Дунава, пристизале су и новине и журнале који су, уз модне новине, бројне рецепте и савете, подстицале на ангажовање у друштву и отвориле нове могућности њиховог појављивања/ деловања ван породичне куће.

„Модерно и традиционално (патријархално) нашли су се у Србији један насупрот другом, често и у сукобу у коме је изгледало да један искључује другог. Жестина политичке реторике која је владала политичким животом стварала је утисак да су се пред Србијом налазила два сасвим одвојена пута. Један је водио у болне процесе модернизације који увек носе високу цену коју традиционално друштво треба да поднесе да би се трансформисало. Други је значао конзервацију традиционалног, отпор променама и стално трагање за „сопственим путем“. Представници интелектуалне и политичке елите сврставали су се на једну или на другу страну политичког спектра, у зависности од својих темељних политичких уверења или конкретне политичке ситуације.“⁶

Али најзначајније промене које је донео и оставио за собом Први светски рат нису само политичке, већ промене у друштвеном и економском статусу жена. Промене у односу између полова биле су, у ствари, највеће и потпуно су измениле стари предратни свет и Европе и Србије.⁷ Први светски рат променио је све – изглед града, атмосферу, навике људи, начин живота, начин опхођења, место жена у јавности, њену снагу и самосвесност...

---

⁶ Дубравка Стојановић, *Рецепција идеала слободе, једнакости, братства и јединства код српске елите почетком 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, уредник Латинка Перовић, издање аутора, свеска 3 – Улога Елита, Београд, 2003, стр.74.

⁷ П. Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 101.

Налазећи релеватна сведочанства преко истражених података које пружају архивски фондови и збирке, да кроз промену свеукупног живота – просперитетом привредних, просветних, културних прилика које су учиниле да живот у граду буде подигнут на један виши ниво у односу на стање пре Првог светског рата, учинимо видљивим ангажовање жене не само у сфери забаве већ на културном, економском и друштвеном пољу.

У потоњем периоду мира, двадесетак година до почетка новог рата, замајац промена донео је нове технолошке новине, нестанак неких заната и појаву нових професија, одзвањао је новом бучном музиком, лепршао сукњама до колена, тапкао високим потпетицама, кратким фризурама као из холивудских филмова и запослио велики број жена: у кафанама, продавницама, учионицама, канцеларијама, библиотекама, атељеима, ординацијама - пружајући им шансу да се докажу и представе, да бирају одговорно свој начин живота и објаве своје виђење среће и одговорности за своје поступке, размишљање и делање.

Ту је неминован сукоб унутар патријархалне породице када млада девојка, уместо да се `на време` уда и скраси, одлучи да крене на даље образовање, да стекне диплому, запосли се и искаже свој идентитет. Ту је и неминован сукоб када жена одлучи да успостави контролу над својим телом и духом.

1.2. ВРЕМЕ

„Сакупљањем података о женама у прошлости, истрајавањем на томе да су жене утицале на догађаје и имале удела у јавном животу, односно да приватни живот има јавну димензију, остварен је један од циљева – да предмет историје није универзална мушка фигура. [...] Ипак показало се да су тешко достижни главни циљеви женске историје: интеграција у историју и реконцептуализација целе дисциплине.“⁸

---

⁸ Ана Столић, *Од историје жена до родне историје*, у: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, Београд, 2005, стр. 430.

Истраживани период поделила сам на три доба која се само донекле поклапају са историјском периодизацијом, а ова временска одредница – доба⁹ - послужила је као временски оквир који је прилагодљив `недогађајној` историји, антропологији свакодневног живота и логичким сегментима који је истраживани период наметнуо.

Посматрани дискурс поклапа се са хронолошком и друштвено-политичком поделом на период Краљевине Србије до Првог светског рата, потом период `критичног догађаја`¹⁰ - `лошег времена` и догађаја током бугарске окупације, и период између два светска рата све до поновног комешања милитантних струја, пружа нам се могућност да сагледамо велике разлике у сваком од сегмената по питању активности жена у јавном, друштвеном и културном животу. Како се тема улоге жена у јавној сфери, у друштвеном и културном животу града Пожаревца, где се `недогађајна историја` додирује са `догађајном историјом`, то је време подељено на посматрана `доба` која прате усложњавање и решавање проблема `женског питања`. Први светски рат утицао је на редефинисање друштвених и културних категорија и односа, што је довело до великих промена и у приватном животу у периоду после рата.

По Б. Жикићу, линеарно време одступило је од свог уобичајег тока услед `критичног догађаја` и период после рата може се објаснити кроз `културно поимање времена`.¹¹ Наиме, културно време класификовано је као линеарно и циклично, односно, Жикић сматра да ”један од начина на који вршимо друштвено, односно културно

---

⁹ Временски оквир `доба` употребила је Д. Антонијевић у свом раду *Карађорђе и Милош, од мита до политике*, Етнолошка библиотека књ. 33, Београд, 2007. „Временски след у трајању од 12 година подељен је, по први пут у овој студији, на сегменте назване *доба*, у зависности од актуелних догађаја који су усмеравали, наметали и одређивали различите облике политичког деловања, дискурзивне употребе митополитичких образаца и пратеће реторике“ - објашњава Д.Антонијевић, у навед. делу, стр. 123.

¹⁰ Б. Жикић, *Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама у Србији*, у: Етноантрополошки проблеми, н.с.год.7.св.4, Београд, 2012, стр. 899-930. Бојан Жикић наводи да ти догађаји које је Дас назвала критичним јесу ”догађаји без преседана, због тога што установљавају нови облик историјске акције, који није био уписан у инвентар те ситуације”. нав. дело, стр. 902-903.

¹¹ Б. Жикић, *Временска контекстуализација културних представа...*, стр. 899.

организовање времена јесте на основу вредновања одређених догађаја, те заузимање сопственог интелектуалног и/или емотивног става у погледу њих”.¹²

Претпостављамо да се највећи квалитет промена догодио управо у периоду између два светска рата када је Пожаревац од трговачко-занатлијске вароши постао индустријски град, стециште многобројних досељеника који су изабрали Пожаревац не само као место пребивалишта и града који пружа могућности за стицања капитала, већ и као града у успону где се може успоставити нови културни ниво, оставити печат и на том пољу живота. Морамо да напоменемо да је у граду надомак Аустроугарског царства живело двадесеттри народа и нација које ће исковати особен амалгам културе, језика, обичаја, забаве, навика и менталитета. Тако су првобитно економске миграције у периоду независне Краљевине Србије постале квалитативно виши ниво – довеле до социјалних и културних промена у процесу уобличавања урбане средине. При том мислимо и на улогу жена припадница различитих етничитета, култура, социјалних статуса, које су управо својим контактима чиниле и покретале многе промене у животу града – од изгледа његових улица, клупа покрај окречених ограда, донеле свој идеал животног простора и породичног живота и – размењивале га.

Процес од формирања новог урбаног простора, формирања градске елите и рефлектовање економског и социјалног напретка, утицало је на промене у јавној и културној сфери и њено повратно дејство на породични живот и живот жена. Напуштајући породичне клишее, отискујући се на пут школовања – што је подразумевало привремено напуштање породичне сигурности, младе образоване жене школујући се у Београду или у иностранству, финансиране од стране имућне добростојеће породице или као благодетанци државе, сусрећу се са новим идејама, навикама, културама. Образовање чини битну квалитативну промену прво у њиховим животима, а њиховим повратком и на урбану пожаревачку средину. Њихов `пут по мукама` за прихватање и признавање њиховог интелектуалног нивоа трајао је, у неким случајевима, током њиховог целог живота.

---

¹² Б. Жикић, *Временска контекстуализација културних представа...*, стр. 902.

Покушаћемо из перспективе историјске етнологије и антропологије, користећи релеватне изворе, пружајући целовиту слику градског живота у омеђеном времену, да реконструишемо и анализирамо процес женске борбе за стицање родних, личних, грађанских и политичких права.

Управо живот града одигравао се паралелно, а различито, у ужем урбаном делу Пожаревца и на његовим ободима. Два лица тек стасале урбане средине показивала су кроз дужи период, својства урбанизованог простора где живи образована или богата елита грађанског друштва која се бави трговином, индустријом, цењеним занатима. Њихове супруге и ћерке прате модне трендове, читају тек пристиглу женску штампу, пробају нове рецепте, иду на балове, имају служавке... Друго лице града припада његовим махалама на ободу где се још увек гаје животиње и двориште је пуно живине и пољопривредних алатки. Где се јутром чисти шпорет, кува помузено млеко и креће на њиву. Женски послови ту се нижу једни за другим, тек по који модни хаљетак дође до њих кад га одбаци богата госпођа, углавном су неписмене и немају времена, а ни интересовања, да прате догађаје у граду, политичку сцену, позориште. Славе и заветине, мобе и свадбе, посела и понека занатлијска забава обележавају њихов друштвени живот. Цивилизацијски ход ишао је различитим кораком у економски супротним деловима града.

„Женска историја је такође настојала да се усредреди на промену, обично смештајући жене у традиционалну периодизацију историје чак и када је доказано да су ефекти промена били различити за мушкарце и жене“.¹³

Суштинска карактеристика модернизацијских процеса у сфери друштвености подразумевала је повећање адаптивне и интегративне моћи друштва, односно стварање нових интегративних структура, механизма и система вредности који појединце или групе промовишу као равноправне чланове заједнице. Економски статус доноси и антагонизам вредностих оријентација. Женско питање могло је да

---

¹³ Ана Столић, *Од историје жена до родне историје*, у: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, Београд, 2005, стр. 440.

буде тумачено само у том контексту и само на начин да се интеграција свих сегмената друштвеног живота оствари у својој потпуности.¹⁴

Научни циљ рада је представљен на различитом нивоу имајући у виду различите методе истраживања, као и сам предмет рада. Научна дескрипција је остварена у оквиру истраживачког поступка обраде, делом необјављене архивске грађе. Презентовање архивских фондова и збирки, које до сада делом нису представљане јавности и нису публиковане, представља јединствени основни фактографски материјал на коме је засновано и вршено истраживање за потребе сагледавања проблема стицања јавних функција и права жена. Овој архивској грађи, која се систематизује и чува у Историјском архиву у Пожаревцу, природоћемо и архивалије из приватних колекција које, такође, до сада нису или су само делимично публиковане, нису биле предмет истраживања, а утичу на истраживачки процес. Архивска грађа, без обзира на њеног тренутног власника, установу или појединца, морала је проћи истим путем утврђивања њене вредности, да би могла да стекне квалификацију `архивска грађа` - да буде аутентична, са довољним бројем података о свом пореклу и времену настанка, да би била обухваћена истраживачким поступком. Први ниво рада је њена дескрипција. Сама дескрипција изучаване архивске грађе - која ће претходно бити архивистички систематизована, сређена, обрађена и валоризована у складу са постулатима архивистичке науке, представља први степен научног циља – научну дескрипцију као најнижег нивоа научног циља у квалитативном смислу.

Виши ниво научног циља од научне дескрипције представља научна типизација или класификација коју ћемо остварити поделом при праћењу модификације улога и нивоа остварених могућности рада жена у сфери јавног живота у омеђеном временском периоду и поделом на историјске/временске периоде.

Научно објашњење, као знатно виши ниво научног циља, биће остварено кроз анализу битних фактора који су допринели модернизацији друштва односно

---

¹⁴ Према: Б. Прпа, *Неуспешни реформисти – Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, књ. 3, Улога елита, приред. Латинка Перовић, Београд, 2003, стр. 122.

спознајући рефлексију низа појава (образовања, запослења, модног костима, упливу медија, и друго) који се пренео на социокултурни образац друштва, изазвао промене и на сам статус жене, њену позицију у породици и улогу у јавном животу. Највиши ниво научног циља – научна прогноза неће бити заступљена у раду, имајући у виду строго временски омеђен историјски период којим се рад бави.

1.3. МЕТОД

Покушаћу да у анализи овог рада, с обзиром да истраживање полази од архивске грађе, применим више метода прихватљивих и антропологији/етнологији и историји и архивистици, дакле мултидисциплинарни приступ. У анализи ће бити коришћен етнолошки приступ, историјско-антрополошки приступ, историјско-компаративни, функционални метод као и симболичка функција посматраних појава и друштвених промена.

Културно-историјском методом утврђујемо развој, промене и одлике битних узрока за социокултурну трансформацију града и његових становника. Тај моменат подразумева дескрипцију извора, а квалитативност извора – у овом случају архивске грађе и збирки, подразумева њену претходну архивистичку валоризацију у складу са начелима архивистике.

Функционалним методом и анализом симболичке функције биће одређени системи функција и порука које преносе запажене појаве у грађанском друштву. Одевање и мода мода су један од најбољих показатеља модернизацијских промена. Кроз њу се огледа преображај појединца, али и његова подложност утицајима колективних образаца који убрзо постају општеприхваћени. Напуштањем конзервативног српског грађанског костима скинуте су стеге старог, окоштало, скоро табуисаног у друштву и друштвени и социјални моменти пуштени низ токове модернизације, уз економски напредак донеле су промене не само на модном костиму већ и у социјалним односима унутар градске средине Пожаревца, и односа унутар породице. Квалитативне социокултурне и демографске промене, као и процеси модернизације утиснуће промене у систем функција и порука које носи костим.

У раду ће социокултурне појаве и трансформација положаја жена у одређеним аспектима бити обрађени методом и историјских и друштвених наука, односно у питању је мултидисциплинарни приступ. Свака културна односно социјална појава биће посматрана као комплексан феномен који је повезан са свим релевантним елементима друштва и који заједно не само да дозвољавају низ функција већ енкодирају различита значења.

Лингвистичке дефиниције културе увеле су дистинкцију на идеацијски и појавни ред.¹⁵ Идеацијски ред представља систем идеја, веровања и вредности карактеристичних за одређену заједницу коју њени чланови користе да објасне себе, свет у коме живе и да артикулишу своја понашања и деловања на разумљив и прихатљив начин, док се појавни ред остварује као материјализација идеацијског кроз серију догађаја, артефаката, понашања. Идеацијски и појавни ред међусобно су зависни и реверзибилни, а њихова интеракција открива концептуални ниво, кодове или правила по којима се истраживани феномен, део културе, или сама култура реализује. Ова дуалност биће коришћена у процесу сагледавања односа унутар урбаног друштва Пожаревца у периоду од краја XIX до првих деценија XX века и ширења свеукупног процеса егзогене модернизације¹⁶ са елементима појединачне иницијативе у оквиру посматране урбане средине.

Реконструкција урбаног амбијента, као и реконструкција друштвено-политичког, културног и привредног контекста је неопходна да би се вишеструке релације и социјална стратификација уочиле и у културном животу града и других елемената појавног и идеацијског реда што потпуније разумеле.

---

¹⁵ Више: М. Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду у XIX и почетком XX века*, Београд, 2006, стр. 15-48; Драган Петровић, Јасмина Николић, *Српски народ и велике силе – културно-историјски процеси*, Прометеј-Институт за политичке студије, Нови Сад- Београд, 2008.

¹⁶ Више: П. Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 435-446.

1.4. ИЗВОРИ

Архивску грађу сматрамо извором првог реда. Архивска фотографија, која је дефинисана као носилац визуелних информација, сматра се неопходном у истраживању културе, али њено коришћење подразумева потпуно поштовање принципа унутрашње и спољашње критике, што омогућава потврђивање или порицање веродостојности забележеног. У обиљу доступних фотографија из истраживаних збирки, коришћени су репрезентативни реперни примерци који недвосмислено упућују на тумачену појаву или особу. Коришћена периодика, која се вреднује извором другог реда, у случају фрагментарности и велике оскудности у информацијама које пружа архивска грађа, у случају истраживања `недогађајне` историје била је изузетно вредан носилац информација о догађајима у времену. Коришћење историјских извора, валоризоване архивске грађе, представљао би етску/спољашњу методолошку позицију у истраживању социјалних и културних појава којима су жене овладале.

С друге стране, у живој градској средини, која опстаје као живи организам, добијала сам низ информација из породичних прича, сећања, анегдота, које сам покушала да уткам као емску/унутрашњу перспективу сагледавања промена очима потомака актера. Ове две методолошке позиције у истраживању одликује различито поимање објективности и реалности, али тек садејством оба – спољашњег и унутрашњег, етског и емског, може се добити, попут слагалице, адекватна слика величина промена које су се догодиле током дугог временског периода. Сматрам да је позивање на чисто један од понуђених приступа, који искључује онај други, умногоме одстрањивање важних чињеница, или одређеног фона и валера који су обликовали стварност.

Богатство Историјског архива Пожаревац, његови фондови и збирке, пружили су могућност истраживања за задану тему. Суочила сам се са архивским документима и збиркама које су посведочили управо о великим променама у изучаваном периоду и тиме дали релеватне податке као потврду новонасталих и промењених социјалних и породичних релација.

Податке о истраживаној теми пронашла сам и у фондовима и збиркама Архива Србије, Архива Југославије, Архива Војводине, Војног архива и у Народној библиотеци у Пожаревцу. Архивска грађа Архива Србије – пре свега фонд Кнежеве канцеларије – допринео је вредним подацима везаним за град из периода владавине кнеза Милоша и постојању дворског комплекса у Пожаревцу. У Војном архиву истраживан је фонд Војска Кнежевине/Краљевине Србије који је донео сведочанства о страдањима током Првог светског рата. Изузетне податке пружа и фонд Дунавске бановине са центром у Новом Саду, којој је Пожаревац припадао од 1929. године.

Како се тема односи на улогу жена у Пожаревцу, највећи део истраживања архивске грађе обавила сам управо у Историјском архиву Пожаревац. Нажалост, у архиву се не налази ниједан сачуван фонд женског друштва, већ сам се у раду ослањала на појединачна архивска документа која се налазе у оквиру фондова а) управне провенијенције - Суда вароши пожаревачке (1883-1914), Начелства среза звишког (1839-1922), Начелства Округа пожаревачког (1839-1922), Градског поглаварства Пожаревац (1922-1946);

б) сталешких и грађанских удружења: Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и радника (1893-1950), Пожаревачка трговачка омладина (1903-1947), Соколско друштво у Пожаревцу (1911-1940), Друштва пријатеља Француске (1926-1940), Занатлијско удружење за град Пожаревац и срез пожаревачки (1895-1947), Обједињени фонд Добротвори и задружбинари Браничевског округа, Трговачка мануфактурно-галантеријска радња Павловић и Мирковић (1909-1948);

в) верске провенијенције – Протопрезвитерат пожаревачки (1817-1889), Збирка црквених матичних књига – рођених, крштених, брачно испитаних и венчаних за град Пожаревац (1837-1930);

г) архивске фондове здравства, просвете и културе: Пожаревачка гимназија (1862-) (1919-), Женска занатска школа Пожаревац (1880-1941), Народно позориште Дунавске бановине (1929-1930), Пожаревачко певачко друштво (1885-1893) и Певачко друштво „Слога“ у оквиру истоименог удружења (1893-1939); Пожаревачка болница (1919-);

д) архивских збирки – фотографија (1880-1930) и збирка фотографија унутар архивског фонда Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и радника (1893-1930), збирка разгледница, збирка *Varia*, као и личне фондова Јосиф Чечелски (1906-1923), Божидар Антић (1905-1989), Драган Шалер, Јован Милачић, збирка Танасија Бате Димитријевића, Марка Јанковића; као и архивалије из приватних колекција: Александрић, Шалер, Фелдић, и Милачић.

Наведени фондови и збирке до сада нису коришћени у циљу истраживања улоге жена и `женског питања`, а нагласићу да архивски фонд Протопрезвитерат пожаревачки до сада није истраживан са аспекта проблематике брака и није објављиван.

Периодиком сам употпунила недостајуће теме¹⁷ које се односе на „женско питање“, а које се у оквиру архивских фондова мало помиње. Локални лист *Грађанин* који је излазио у периоду од 1887. до 6. априла 1941¹⁸, пратио је економска, политичка, друштвена, образовна и културна питања у Пожаревцу, али доносећи и занимљивости из света широкој читалачкој публици. Иако се сматра извором другог реда, *Грађанин* је добар хроничар времена који употпуњује теме из завичајне историје града. Годишњак Кола српских сестара, календар *Вардар* доносио је годишње извештаје¹⁹ подружница добро организованог женског удружења, те спада у изворе првог реда. *Домаћица* орган Београдског женског друштва, била је штиво пожаревачких госпођа и госпођица, и пружила увид у бројне савете и оновремене актуелности, као и *Жена и Свет*. Први српски таблоид, *Балкански рат у речи и слици*²⁰ први је доносио вести са ратишта, али и приче о судбинама, погибијама, спасавању живота у војним болницама где су ангажоване биле и жене.

---

¹⁷ О потреби коришћења штампе – новина и часописа – при истраживању `недогађајне` историје, више: П. Марковић, *Београд и Европа...*, стр. 11.

¹⁸ Нажалост, *Грађанин* је сачуван готово у целини само за период између два светска рата, ранији бројеви сачувани су само фрагментарно. (Подаци Историјског архива Пожаревац, одељења за завичајну периодику). Коришћени су и примерци из Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ у Пожаревцу, као и из приватних колекција.

¹⁹ *Вардар* је доносио годишње извештаје, податке о финансијском стању организације, броју одржаних састанака, покренутим акцијама и бројним активностима Кола српских сестара.

²⁰ Часпис који је излазио током 1913. године, од 20. јануара до 25. децембра, доноси низ текстова и аутентичних фотографија са ратишта и из прихватних болница где су биле ангажоване и жене.

Коришћени су и бројни необјављени и објављени извори, необјављена истраживања аутора овог рада, као и литература о периоду до Првог светског рата, и о стању југословенског друштва у периоду између два светска рата.

Полазна помоћ при формирању теме биле су студије *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*,²¹ *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*,²² *Историја приватног живота у Срба*,²³ *Културна политика краљевине Југославије 1918-1941*,²⁴ *Београд и Европа 1918 – 1941, европски утицаји на процес модернизације Београда*,²⁵ *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*,²⁶ као и зборник *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века* посвећена женама и њиховом положају као мерилу модернизације.²⁷

Из завичајне библиотеке издвојићу *Пожаревац од турске касабе до српске вароши*,²⁸ *Пожаревац окружна варош 1858-1918*,²⁹ и *Коло српских сестара*³⁰ – радове пожаревачких посленика културе који су пружили битну научну подлогу архивским фондовима и збиркама заступљеним у истраживању.

Наведени релеватни извори пружиле валидну слику о токовима промене положаја жене у друштву током истраживаног периода. Њиховом интеракцијом и комплементарношћу биће разјашњена повезаност модернизационих процеса са јачањем женских организација и озбиљношћу њихових акција и стремљења. Друштвена структура града је основа свих модернизационих процеса, стога је и полазна тачка овог истраживања и сагледавања проблема. Кроз стална преплитања струја конзервативног, традиционалног и модерног, напредног, одмеравајући снаге на свим пољима јавног и приватног живота, која ће битно утицати и на успех

(Укупно је објављено 40 бројева, који су имало по 15 страна. Власник и уредник био је Душан Шијачки, а седиште часописа било је на Теразијама, у ул. Краља Милана.)

²¹ Приредили Ана Столић и Ненад Макуљевић, објавио Клио, Београд, 2006.

²² Приредио Милан Ристовић, објавио Клио, Београд, 2007.

²³ Аутори: Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић и Милан Ристовић, објавио Клио, Београд, 2011.

²⁴ Аутор: Љубодраг Димић, објавили „Стубови културе“, Београд, 1996. и 1997.

²⁵ Аутор: Предраг Марковић, издавач Савремена администрација, Београд, 1992.

²⁶ Аутор: Неда Божиновић, Београд, 1996.

²⁷ Зборник радова са научног скупа 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998.

²⁸ Аутор: Мирољуб Манојловић, издавач Народни музеј Пожаревац, 2005.

²⁹ Аутор: Мирољуб Манојловић, издавач Историјски архив Пожаревац, 2011.

³⁰ Аутор: Јасмина Живковић, издавач Народни музеј Пожаревац, 2007.

разрешења `женског питања` и неопходност промене положаја жене у породици и друштву у посматраној микросредини Пожаревца.

2. АРХИВСКИ ИЗВОРИ У РЕКОНСТРУКЦИЈИ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА И ПОЛОЖАЈА ЖЕНА У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ XIX ВЕКА

Архивиста има изузетно преимућство - да се пред њим налазе тако нежни, осетљиви листови – оштећени, болесни од плесни, похабаних ивица, расечени, угрижени зубом времена (и још понечијим), избледелог мастила, али поносно носе своје датуме, печате, потписе, садржину... Сведоче о одликовањима, похвалама, „свидителствима“, одлучивали су о нечијим имањима и именима, пресуђивали нечије судбине – живот и смрт... Били би претворени у прах или чамили у породичним албумима да нису сачувани у архиву као тапије времена и простора.

Архивска грађа је носилац информације - документ који је од значаја за појединца, популацију, урбану/руралну целину, етничку заједницу или државу, а при том је издржала временску дистанцу од преко 30 година и према критеријумима вредновања архивистике припада културном наслеђу.

Архивски документ, који је најчешће објављен без коментара, у ствари је полазна основа историјским истраживањима или је допуна за празнину у етнолошкој грађи из ранијих времена. „Знатно је мање радова у којима писана грађа представља полазни или основни извор за вршење етнолошких анализа. То би се могло објаснити, с једне стране, чињеницом о још јасно неистраженим архивским фондовима, а са друге стране, неуобичајеном методом да се у архивама документ каткада може сматрати прворазредним етнолошким извором“.³¹

Тражећи ослонац за истраживања друштвених и културних процеса XIX века, определила сам се за истраживање архивске грађе, као полазне основе за истраживање свих мена историје и њених рефлексива на свакодневни живот. Малим корацима свакодневни живот је, у ствари, мењао ток историје.

---

³¹ Д. Николић, *Значај архивских извора XIX века за етнолошка истраживања*, у: Симпозијум о методологији етнолошких наука САНУ, Одељење друштвених наука, Научни скупови књ. II, Београд, 1974, стр. 181-193. (182.)

2.1. УРБАНЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ XIX ВЕКА

„Као и свуда у свету, тако је се и у Србији сељак јаче држао свега старог, наслеђенова, народног, а варошанин је то полако остављао, угледајући се на варошане других народа јевропских са којима је по природи посла и положаја свога долазио у саобраћај, и тежио. Да се са њима изједначи.“

Владимир Карић³²

Средином XIX века већина варошких кућа у Србији изгледала је скромно: биле су ниске, покривене ћерамидом, са широким оцацима и малим прозорима. У кућама градске сиротиње често се у једној соби и јело и спавало и седело и гајила се живина.³³

Полако, импулси са Запада стижу у далеком еху – куће добијају три просторије – собу која је служила за спавање али и за дневни боравак укућана, кухињу и оцаклију која је била репрезентативније опремљена и служила је за примање гостију. Под је био од утабане земље, али и све чешће патосан, прекривен крпарама или асурама. Намештај је средином XIX века био мешавина оријенталног и средњеевропског стила – сламарице и ниске оријенталне постеље постепено су биле замењене европским креветима, а треношци, софре и миндерлуци, знатно касније, нестале пред дрвеним столицама и асталима.

У оцаклији се седело на миндерлуцима, покривеним асурама, тканим крпарама и јастуцима, а у богатијим кућама прекривеним ћилимом, са јастуцима извезеним свилом и златом. Ту су се о великим празницима и породичним слављима дочекивали гости, а на оцаку се кувала кафа.

Први двор кнеза Милоша у Београду, близу Саборне цркве, био је скромна кућа у стилу балканске профане архитектуре: асиметричне основе, са два еркера на фасади са стране улице, кровом благог нагиба, покривен ћерамидом, широке стреје и витких димњака.³⁴ Промене у овом првом двору кнеза Милоша настају тек пригодом

---

³² В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Нови Сад - Београд, 1997, стр. 152.

³³ М. Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века*, Историјски архив Ваљево, стр. 298.

³⁴ Више: Мирослав В. Спасић, *Први београдски двор Обреновића*, Историјски музеј Србије, Београд, 2004.

удаје Петрије Обреновић за Тодора Бајића, синовца земунског трговца, када стиже модернији намештај и допуњује собе намештене `по турски`. Том приликом таваница је рађена у штукатуру, и набављају се столови и дрвене столице међу којима је и једна већа превучена кожом, за Књаза. Конзервативна кнегиња Љубица, `која је била верна духу традиције` ни у свом конаку 1842. године скоро да није имала столице. У оквиру првог двора, у доњем делу било је „осам соба, две кујне и два подрума. На горњем боју било је шест соба, једна сарачана (за грејање суседних соба) један кафе оцак и три кујне...“ ... Собе су биле различитих димензија и само су се неке грејале па, по речима кнегиње Љубице, „зими, врло тешко ове собе (се) греју.“³⁵ На спрату су собе називали: `шарена`, `соба до шарене`, соба у аремлуку (то је била кнегињина соба), оцаклија у аремлуку, трпезарија, соба са диванханом, кафе оцак, итд. „...за седење и одмарање укућана и гостију служио је миндерлук, застрт црвеном чојом, затим седамнаест јастука од кадифе и једно шилте свилено са два јастука... Под је био прекривен ћилимом, а у соби се налазило: тринаест јастука од плаве чоје, три комада чоје на миндерлуцима, пет чибука са такумима, седам таблица од тенећке за чибуке, две коже стамболске, три чирака бакарна жута као и један чирак са таблом.“³⁶ У трпезарији је било „двадесет и пет дрвених столица, једна велика столица, један велики и један мали астал, и један астал за чаше.“ Од посуђа 1824. године било је: 38 пари старих ножева... један нож велики за транжирање, 4 пара ножева филдшких, 18 кашика калајних и 13 сломљених, 2 кашике велике за супу, 19 кашика од шимшира, 60 кашика шарених, дрвених, две мере винске (градус), 3 сланика стакле, а 24 сланика дрвених, 5 чаршава за астал старих, 21 салвета асталска и 5 пешкира за руке. Соба до трпезарије имала је диванану на којој су била три фењера. То је била нека врста канцеларије. На поду ћилим, а на столу за писање – маказе, дивит земљани и федермесер, сандук за азну и даска за бројање новца. ...у најмањој просторији, кафе оцак, припремала се кафа. Ту се налазио долап, 22 цезве, ибрици бакарни за шербет, ибрици за кафу, зерфови од туча, филцани, тепсије гвоздене, маше за ватру, шољице

---

³⁵ М.Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, Београд, 1898, стр. 752: Љубичин одговор Милошу на писмо од 13.X 1836.

³⁶ М. В. Спасић, *Први београдски двор Обреновића*, стр. 16-19.

од порцелана и кутија за кафу и шећер од тенећке.³⁷ У приземљу су биле собе намењене послузи, собе за дворску стражу, потоњу гарду, опремљене сламарицама са сеном и парчадима старе чоје. У подруму је смештана зимница: купус у кацама, до хиљаду ока црног лука, неколико стотина ока сира, пасуља, чабрице са туршијом, мали и велики бакрачи, сита за брашно, тепсија демирлија, једна ступа са тучком, велике маше, карлице, асуре, акови ракије и вина...

Србија је припадала Истоку, али долазило је време промена и загледаности ка Западу.

2.1.1 Утицај кнежевске породице на формирање градске средине

У Пожаревцу су, одмах после боја за Пожаревац, јуна 1815, начињени први кораци ка стасавању једне вароши и друге престонице. Довољно далеко од очију београдског везира, Књаз је, после своје највеће победе и боја у коме се највише истакао, у Пожаревцу не само саградио свој конак, већ почео истиха да формира основе независне државе. Доба прве владивине Књазовог време је устројавања и вароши пожаревачке. „Место више Шутулове баре, гди су сада башче и неколико кућа, испод оног места гди је мој шатор био, брдашцем оним мислим да би чаршија бити могла.” Та његова замисао данас се може с правом сматрати почетком урбанизма – градитељства и градоустројства у Пожаревцу. Он ју је остварио што силом – наредбама о пресељавању сеоских дућанџија, што милом – јер је он „за један ред чаршије од свог плаца уступио.”³⁸

Настанком трговачке четврти у Турској махали, велике пијаци и конака – Кнежевог, кнегиње Љубице и коначића за принчеве – који су чинили дворски комплекс – оснивањем военије школе, солдата, военог шпитаља, војне музике, магистрата, апсане, обнављањем Саборне цркве,³⁹ оснивањем школа, настаје средиште града које ће и кроз каснија раздобља само мењати архитектонску

---

³⁷ М. В. Спасић, *Први београдски двор Обреновића*, стр. 16-19.

³⁸ М. Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, Епархија браничевска, Пожаревац, 2015, стр. 97.

³⁹ 1819. године

физиономију и унеколико намене, али ће остати центар града. Тако су постале три четврти централног дела града – духовни део са обновљеном Саборном црквом и школама и непосредној близини, `дворски комплекс` уз који су и установе државе – полиција, војска, судство; и трговачка четврт која ће кроз дуги низ година привлачити богате да се ту населе и отворе дућан или занатску радњу.

Конак кнегиње Љубице у Пожаревцу, фотографисан 1883. године,
(Народни музеј Пожаревц, Збирка фотографија)

Сматра се да су ту, током прве Милошеве владе⁴⁰ учињене прве интервенције професионалних градитеља који су позивани из Аустрије и Немачке, да настају прве регулације улица и од турске касабе зачиње европски град,⁴¹ односно на оријенталном наслеђу грађени су аустријски утицаји.

Још увек налазећи се у Османском царству, новом српском двору било је тешко изаћи из крутих оквира наметнутих унапред одређеним статусом

---

⁴⁰ „Чаршија је `никал`, а 1827. године забележено је њено „урежденије”, дакле прва регулација једне улице,“ сматра архитекта Д. Фелдић, *Пожаревац на старим плановима*, рукопис.

⁴¹ Више: Др Зоран Маневић, *Палате на тлу Србије у 19. веку*, у: Окружно здање, Пожаревац, 1989, 5-6.

немуслиманских поданика. Мере против јавног исказивања раскоши, борба против луксуза и кићења, нису биле израз општих мера штедње колико су биле забрана ремећења устаљених друштвених норми.⁴²

Књаз је од 1825. године често проводио добар део године у Пожаревцу. Крај Кнежевог конака су подигнута два конака и коначић,⁴³ и игралиште недељом увек пуно млађарије. Јоаким Вујић је описао двор као „прекрасно, лепо зданије на једном кату, на којим налазе се лепе, украшене собе ... споља са прекрасним, пространим диваном, а доле јест канцеларија, трпезарија и друге лепе собе...“⁴⁴

Коначић кнежевића Милана и Михаила, снимљен 1883. године.
(Народни музеј Пожаревац, Збирка фотографија)

---

⁴² Више: Александар Фотић, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Клио, Београд, 2005, стр. 7-8.

⁴³ Судбина није била благонаклона према кнежевом конаку. Највише због лоше изабраног места на коме је подигнут, угрожен подземним водама, а нешто и због слабе грађе и неискусних мајстора, овај конак срушен је 1844. године, иако је завршен тек 1825. Конак кнегиње Љубице био је дужег века – у њега су се 1844. године уселили Начелство и Окружни суд, а пред рушење 1887. године коришћен је као пошта и телеграф. У близини конака налазио се и коначић кнежевића Милана и Михаила, у коме су, по неким ауторима, били стан и канцеларија за писара.

⁴⁴ Сматра се да је до данас очуван Конак кнеза Милоша у Чачку идентичан пожаревачком.

Конак кнегиње био је нешто даље, повећа зграда са спратом и широким оцима и ограђена плотом од коља. Недалеко са налазио и коначић, а крај њега канцеларија и писарев стан. Из те пожаревачке кнежевске канцеларије слана су писма великом везиру и кнезу Метерниху.⁴⁵

Кнегиња Љубица је словила за конзервативну госпођу. Пожаревачком економијом управљала је сама, излазила у поље и надгледала све послове да би кнезу поднела исцрпан извештај.⁴⁶ Кнегиња води рачуна о ткању и пређи, сама води рачуна о кухињи.⁴⁷ Књаза је дворила и стајала крај њега док би он обедовао. Тек нешто пре 1833. године госпођа Љубица је добила дозволу да равноправно седи с мужем за столом за време јела, али тек пошто му прво са `страхопочитанијем` пољуби руку⁴⁸ и сипала би јело последња.⁴⁹ Морамо додати и слику госпође Љубице која се, после Милошевог неуспеха код Љубића, како анегдота каже, вођи Другог српског устанка обраћа „Кецелје женске пашите, а ми жене да идемо да се бијемо!“⁵⁰

Једном приликом чиновник упита кнегињу зашто она и принцеза Петрија мешају пекмез кад има беспослених војника, на шта му кнегиња одговори: „Ово је мој посао који треба ја и да свршим; а војници имају свој посао који морају сами вршити. Пекмез би они могли мешати и код своје куће.“⁵¹

Пирх је, посетивши Пожаревац, за двор рекао „зграде су скромне, солидне, а свуда влада највећа чистоћа.“⁵² На двору је видео и принцезу Јелисавету, која је говорила италијански и свирала клавир, али је исто као и кнегиња, током ручка, послуживала госте нимало се не уклапајући у европску слику једне принцезе.

---

⁴⁵ ...а потичу и многа документа која су поживела до наших дана у оквиру архива – Историјског архива Пожаревац и фонда Књажеске канцеларије који се чува у Архиву Србије.

⁴⁶ М. Манојловић, *Пожаревац од турске касабе...*, стр. 72.

⁴⁷ Катарина Митровић, *Двор кнеза Милоша Обреновића*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006, стр. 294.

⁴⁸ М. Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, Епархија браничевска, Пожаревац, 2015, стр. 55.

⁴⁹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Ужице, 2005, стр. 1063.

⁵⁰ Д. Антонијевић, *Карађорђе и Милош – између историје и предања*, Етнолошка библиотека, књига 32, Београд, 2007, стр. 219.

⁵¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Ужице, 2005, стр. 1063.

⁵² О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, СКЗ, Београд, 1900.

„...око једанаест сати звонило је за ручак. Слуге донеше воду за прање руку. Ушло се затим у обичну трпезарију где је све било постављено по француском начину. Кнез седе у чело стола, сви скинуше капе, а мали Михаило прочита молитву, те седе он с једне стране оца, а Милан с друге. Љубица даде Милошу ракије, и она и принцеза Јелисавета стајаху са стране Књаза.

...Посуђе је било лепо, уз сребрни есцајг из Беча с кнежевим монограмом, а сребрне чаше с везеним грбом и шлифоване чаше. Почело се хлебом и сиром, а онда је дошла супа од пиринча, `говеђина`, кувано виме, јагњеће и пилеће печење, пржена риба из Мораве, кисело биволско млеко с прженим земичкама, а завршило се алвом и тортом. Поред житног хлеба служена је и врућа проја, а точено бело и црно смедеревско вино. После скоро једног сата, поново би се прочитала молитва, још једном би сви опрали руке, а онда би се уз чашицу вина и шољицу кафе разговарало о политици“ – тако је изгледао ручак на кнежевом двору октобра 1829.⁵³

Лети Кнез устаје предзору, зими око шест сати, силази у двориште где га очекује `околина`. Прво почињу лаки, шаљиви разговори, а онда се прелази на озбиљне теме. Шест сати увече је време када наступа мир... У то доба Кнез седа да игра карата, читају му се новине Petersburger Zeitung, Augsburger allgemeine Zeitung, Oesterrchische Beobachter, Constitutionnele... Вечера се око 8 и иде на спавање у 9 сахата.^{54 55}

На самом двору Књаза живели су веома скромно, а Кнегиња је била изузетно штедљива домаћица. О њеним трошковима - намењеним оправци конака, одржавању чистоће и оправци одеће – остало је трагова међу списима Кнежеве канцеларије.⁵⁶ Из плаћених рачуна видимо да је кнегиња Љубица направила „ситне трошкове“: „за оправку беговских хаљина 18 гроша, за крпљење Милан-бегових хаљина 7,30 гроша, Мијаилу бегу на трошак 5 гроша, Мурату што је дјеци зубе вадио 23,10 гроша,

---

⁵³ Према: Пирх, *Путовање по Србији...*, стр. 63-64.

⁵⁴ Више: М. Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, стр. 55-56.

⁵⁵ Представници више земаља долазили су у Пожаревац код Књаза - барон Петар Иванович Рикман, Димитрије Глигоријевич Филипеску и Гица Опран, Џорџ Лојд Хоџес, Иштван Сечењи, Боа л`Конт...

⁵⁶ *Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревицу 1825-1839*, Зборник докумената 1, Историјски архив Пожаревац, 2011.

госпођа кнегиња исплатила ткаљи 12,25 гроша. Послала госпођа у Чачак Цмиљани за ткање 150 гроша, једне шифле и 4 кравате свилени за Милана бега, по писму Цветка Рајовића 120 гроша, једно тесте артије за пенџере собе катанске 2 гроша и 12 тестета артије за пенџере на касарни 24 гроша.⁵⁷ Кнегињи је у одржавању двора - конака и коначића - помагало девет удовица: баба Караоланова, Дока удовица, баба Ружа, Живана удовица, Стоја Милвина, Добрњчевица и Јована Влајна, које су за своју службу добијале 25 ока брашна на месец и помало дрва. Посебну испомоћ, и дружбеничку част, имала је Боса, сестра кнегиње Љубице.⁵⁸

И кнез и кнегиња остали су упамћени као проводације многих бракова у Пожаревцу: поп-Ћирка оженили Миљом, учитељевом ћерком, Агајевту (Јевта Стојановић, пандур, пратилац младих кнежевића) оженили Василијом, удовицом Аврама Стојковића, и многе друге.⁵⁹ Кад поменуемо Аврама Стојковића, у оквиру докумената Књажеске канцеларије⁶⁰ налазимо „Инвентаријум свега непокретног именија заоставшег“ што је Аврам оставио својој тетци баба-Анђи (!) где се, између осталог помиње:

„3 фистана са срма арчом...2 антерије златалије...2 либадета, једно свилено, једно памучно...џубе од кадифе, са срма арчом, каплаисано, 2 бошчалука мушка, 2 бошчалука женска са златом везена...2 гаће мушке, 2 гаће женске, једне свилене, једна памучне...1 ципеле женске свилене,.. сат женски златан с кутијом (цилиндер),...бројанице црвене, 2 стакла с водом од рузмарина, 2 кутије са сапуном, 2 кутије фини сапуна,...Вукове народне песме с футролом, часловац, 2 Забавника стара, Песмарица,...ћердан од 7 низа бисера, наниз од 60 дуката шљивика, наниз од 50 дуката цесарски, наниз од 7 дуката велики, сваки по 4 дуката, горчилук с бисером и на њему 181 рубија, 6 дуката мали, ћошалија и 1 фундук, тепелук сребрни, ките сребрне женске, 4 прстена с дијаманти,... лепеза

---

⁵⁷ М. Манојловић, *Кнежев конак (двор) и породица у Пожаревцу*, у: Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу, стр. 172 наводи: М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, 406.

⁵⁸ М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, стр. 63; М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе...*,стр.66.

⁵⁹ Према: М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, Пожаревац, 2015.

⁶⁰ АС, КК/XXII-232 од 24. септемврија 1838; *Нахијски суд Пожаревац 1821–1839*, Зборник докумената 2, Историјски архив Пожаревац, 2013, стр. 297-304.

бела свилена са шљокама, 2 амрела свилени“ али и „шоље с тасови, од порцелана, шарене, сатљика, за зејтин, 1, а 1 за сирће са својом белом сталицом металном“, чаше за воду, вино, ракију, послужавници, кутије за кафу и шећер, „22 комада порцелански судова, шерпење, тигањи, астал ораов округао, лагиран, орман ораов од 4 фијоке лагиран, 2 сандучића од седефе, 2 портрета књажеска, 8 кашика од абоноса, стамболиски, с држци од седефа, 3 чиније за супу, 3 оке калаја; 6 џезви бакарни...“, јастуци, јоргани, душеци, ћилими, ћебад...⁶¹ сведоче о богатству куће Стојковића у Пожаревцу, а навели смо само део заоставштине коју је наследила баба-Анђа, а не Василија, удовица Аврамова.

О Љубичином тегобном животу жене која носи терет `прве међу једнакима` у првим стадијумима Кнежевине, њеној борби са болешћу младог Милана, трагедији коју проживљава губитком брата Вукомановића током боја за Пожаревац, а онда и губитку сина, кнежевића Милана 1839, писало се посредно. Борбу за живот старијег сина и излечење млађег, Михаила, сачували су, такође, акти и писма Кнежеве канцеларије али и акта Начелства Округа пожаревачког и Начелства Среза звишког.⁶² Иако је већину њих писао настојатељ двора, а не сама кнегиња, која је била и у немилости кнежевој, можемо да сагледамо како је текао њен живот у Пожаревцу. Књаз у Крагујевцу, далеко од проблема породичног живота, уз државничке послове, али и у загрљају љубавница, а Љубица у свом пожаревачком конаку уз болесну децу, уморна од брига али уз ореол Велике госпође која даје пример свима.

По узору на Кнегињу одржавале су се куће у вароши, намештали ћилими, иконе, и наручивао први намештај, руководило се кујном, готовио ручак, постављао сто, водили се разговори, испијала кафа, носило либаде и одређени крој сукње. Ипак,

---

⁶¹ Према: АС, КК/ХХП-232 од 24. септемврија 1838; *Нахијски суд Пожаревац 1821–1839*, Зборник докумената 2, Историјски архив Пожаревац, 2013, стр. 297-304.

⁶² ИАП, НСЗ LXV 110, од 14. априла 1839. Пожаревац: Обавештење народу да кнез Милош није отпутовао у Тенишвар јер га је кнегиња Љубица обавестила да је кнежевић Милан тешко болестан и да ће бити пренет у Београд; ИАП, НОП VII 4, од 1. јуна 1839, Београд: Књаз обавештава цео народ српски да се због слабог здравља одриче „достојанства Књаза сербског“ и за наследника поставља сина Милана; ИАП, НОП VII 11, од 26. јуна 1839, Београд: Прокламација намесништва кнежевског достојанства о смрти кнеза Милана.

Пирх је приметио да је одело кнегиње простије но у других варошанки, а да се разликује само „лепим самурима и бриљантом у коси.“⁶³

Тако се из пожаревачког двора дифузијом ширио утицај Љубичиног конака и поштовала Велика госпођа, одмерена, штедљива и узорна домаћица, али неписмена.

Према ономе шта се зна, мало је била писмена Петрија Обреновић, док је друга кнежева ћерка, Јелисавета-Савка, од 1822. ишла у школу у Крагујевцу, учила италијански језик и свирала клавир. Писмена је била и Станка, једна од љубавница кнеза Милоша.⁶⁴ Кнезу је стало да му деца што боље уче, па су он и кнегиња присуствовали испитима младих кнежевића у дворској школи у Пожаревцу 1832. године. Забележено је да су кнежевићи у Пожаревцу положили испит из француског са одличним успехом.⁶⁵

Током XIX века прихватили су се нови обичаји са запада, али испијање кафе *alla turca* и даље је било саставни део дневних активности и гостопримства. Гошћење је било праћено оријенталним уобичајеним слаткишима, ритуал испијања ракије негован и у највишим круговима, али су цигарете потиснуле чибук – чак и међу дамама.⁶⁶ Традиционалне форме сеоског и градског дружења мешале су се са новим обичајима и конвенцијама.

Путујући по Краљевини Србији, Ф. Каниц нам је оставио изузетан извештај – минуциозно виђење западњака који, посетивши Србију у два маха, прави поређење шта се све променило. „Сваки дан путовања показивао ми је све јасније да је у некада заосталој земљи извршен у току последњих 25 година значајан преображај. С напретком пољопривреде, са школама и железницом, порасли су код младе генерације, не само у градовима већ и у селима, захтеви за већим стандардом, што је сада знатно одударало од раније спартанске једноставности. Овај прелазак ка новим облицима је, уопште узевши, још у току и често је праћен упадљивим

---

⁶³ М.Манојловић, *Кнез Милош и Пожаревац*, стр. 182.

⁶⁴ Према: Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку. Отварање питања.* (<http://www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf>), стр. 255.

⁶⁵ Више: М.Манојловић, *Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу...*, стр. 165.

⁶⁶ Више: Мишковић Наташа, *Базари и булевари, свет живота у Београду 19. века*, Музеј града Београда, Београд, 2010, стр. 274. и даље.

противречностима, које понекад и комично изгледају.“ Каниц је био затечен када је на прилазу куће народног посланика Симе Несторовића,⁶⁷ у Великом Црнићу једва пробио кроз густо блато. „Овај имућни човек, који у Кличевцу тови свиње и са великом зарадом из извози преко Рама у Базјаш, примио нас је са својим сином школованим у Пешти, који је течно говорио немачки, у једној просторији сасвим европски опремљеној фотељама, огледалима, сликама итд. Обојица су на себи имала одело шивено по француском кроју, али нису осећали потребу за лакшим, чистијим и мање опасним прилазом својој кући, у којој нас је домаћица у старој српској ношњи послужила на најљубазнији начин кафом и воћем и при том се по старом обичају клањала безброј пута.“⁶⁸ Обичај жена да поштују госта остао је кроз дуго времена виђан како на селу, тако и у граду.

Варошка трпеза се није много разликовала од сеоске. Европска јела су улазила у моду, али и даље су се готовила јела грчко-оријенталног порекла (која су остала доминантна на селу) – ђувеч, јанија, капама, папазјанија, пилав, боранија, паприке, кромпир, јела од рибе (чорба, пржена или `ајмокац`) и печења, као и неизоставни качамак, попара и цицвара са сиром (из кога се не вади масноћа за кајмак). Средином XIX века у градовима је почео да улази у моду бечки доручак од беле кафе и милихброта, у почетку само као посланица за Божић и Васкрс. Белу кафу, као свој јутарњи `немачки` обичај, донео је Димитрије Давидовић дошавши у Србију на позив Књаза. Раније је ујутру био уобичајен напиток салеп или боза од кукурузног брашна, млеко, а током дана пили су се чај или кафа.

За зиму су остављани пасуљ, кромпир и кисели купус. У дворишту је копан трап – дубља јама у којој се ређао кромпир,⁶⁹ шаргарепа, пашканат, покривао песком и тако презимљавао. Спремало се слатко, компот, киселило поврће, а као конзерванс

---

⁶⁷ Сима Несторовић, председник Владе и стари сват на венчању Александра Обреновића и Драге Машин. По казивању његових потомака из Малог Црнића, у то време, уочи мајског преврата, у његовој кући био је `погођен` пастир који уопште овце није чувао, већ се `показао ко је` дан после убиства Обреновића у Београду. Био је то Петар Карађорђевић. (Интервју са Миланом Несторовићем, параукумом Симе Несторовића, 14. маја 2015.)

⁶⁸ Каниц Феликс, *Србија – земља и становништво*, II, Београд 1986, стр. 262.

⁶⁹ Кромпир у устаничку Карађорђеву Србију доноси Доситеј Обрадовић.

употребљавале су се гранчице и лишће од вишње.⁷⁰ У подрумима су се налазиле каце и бурад за купус, канте за маст, месо упржено и остављано у масти, или сушено. Свињско месо и сланина углавном се јело зими. Спремао се подварак, а сарма је сматрана празничним јелом због времена припреме и високе цене пиринча. Само се недељом и о празницима, за бољи ручак, одлазило у касапницу по свежу говедину за супу, или по свињско или јагњеће месо за печење.⁷¹ Полако у градску кухињу улазе супа,⁷² ринфлајш, цушпајз, мелшпајз...⁷³

Теста и слаткиши прављени су недељом и празницима, јер је шећер дуго био скупа намирница. Махом су то били слаткиши источњачког порекла – баклаве, татлије, шећер-локуми, ораснице, гурабије, алва, али и пите са сиром, месом, јабукама, зељем, бундевом, орасима... Полако су се ширили колачи – китњикес, који је личио на европске колачиће, `лење` пите, палачинке и резанци са маком `из прека`, комисброт, лондон штангле, торте...⁷⁴

Спретне домаћице посебно су пристављале јела за највећи кућни породични празник – славу. У част патрона породице слава се `дворила` - домаћин негде није ни седао са осталим гостима већ је `служио славу`, док женама није било дозвољено ни да изађу из кујне. Код других породица, домаћин седи са гостима, домаћица послужује додајући јела на велику славску трпезу. Код најимућнијих градских породица долазило се на `честитање славе` - кратко послужење и одлазак даље, на друго честитање... И данас су се сва три облика обележавања славе у Пожаревцу задржала – од најпатријархалнијег, када и домаћин служи, до најједноставнијег послужења делактесним залагајима.⁷⁵ Прослављање славе у дому је био дан и за мирења, братимљења, склапања познанстава међу младима, окулмљивања за будућа

---

⁷⁰ Према истраживању аутора – необјављена грађа.

⁷¹ АС, КК ХХI- 1789 од 25.ИИ 1836 – установљење касапнице и документ о давању у закуп.

⁷² Супу је на српске столове увео кнез Милош. Према: Т. Чолак-Антић, *Један кратак поглед у књигу рецепата*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 367.

⁷³ Т. Чолак-Антић, *Један кратак поглед у књигу рецепата*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 367.

⁷⁴ Карић Владимир, *Србија- опис земље, народа и државе*, Београд 1997, стр. 114; Перишић Мирослав, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, Ваљево, 1997, стр. 267-268.

⁷⁵ Према личном истраживању: и данас домаћице не одступају од старинског менија и распореда јела за славску трпезу, „не сме се.“

веселја, сусрет свих генерација и оба пола. Градске куће „отварале су се за шири круг посетилаца једино на дан славе, још по неког верског празника или породичне прославе“,⁷⁶ али обичај прослављања славе остаје у домену сфере приватног.

У великом броју пожаревачког листа *Грађанин* наилази се на огласе да због болести или тешке имовне ситуације ове године неко неће прослављати славу сем у кругу најуже породице.⁷⁷

Пијачни дан у Пожаревцу испред Цветног трга, прва деценија XX века.
(Фотографија из приватне колекције)

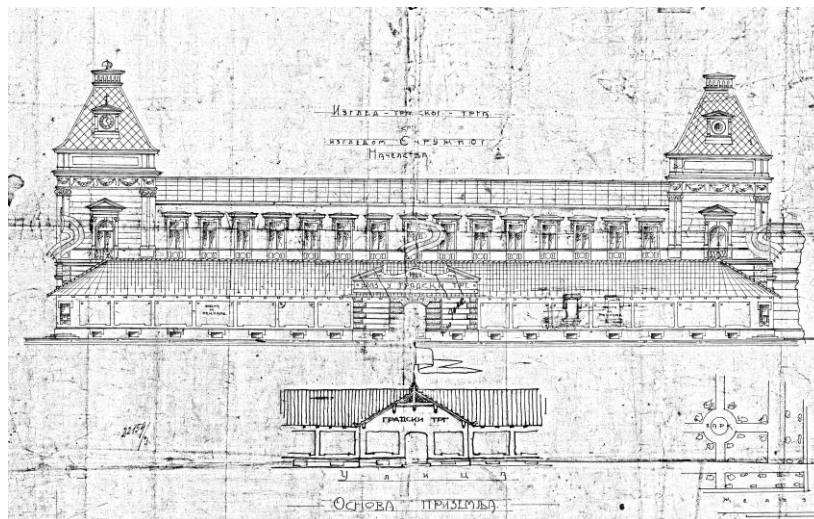
Петак је одвајкада пијачни дан у Пожаревцу када се на Велику пијацу слије река људи из околине. Некада је у Пожаревцу XIX века у самом центру града постојала Велика или Житна пијаца са великом вагом, где се, испред дрвене цркве одмеравало жито; Пилићарска пијаца била је под старим кестеновима, а у близини ње, на месту где је срушена џамија отворена је Рибља пијаца где су дунавски аласи доносили свежу рибу, ракове и јесетре. Године 1889, уз тек завршено здање

---

⁷⁶ Мирјана Прошић-Дворнић, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, 1984, стр, 23-32.

⁷⁷ *Грађанин*, 1926, бројеви: 88, 90, 92, 98, 100; 1927, бројеви: 87, 89, 90, 98.

Окружног начелства саграђен је Цветни трг,⁷⁸ Зелена пијаца или `пијаца у кругу` како је до данас остала. И док су домаћице или `девојке из куће`, служавке, журиле са пазаром кући, већ би се на Вашаришту домаћини на Сточној пијаци снабдели живом стоком и месом.

Део пројекта Цветног трга уз зграду Окружног начелства.
(ИАП, Суд општине пожаревачке, 1893)

Најважнији јавни скуп где су одлазиле целе породице био вашар. Четири велика вашара у вароши, које је установио кнез Милош, привлачила су трговце и занатлије из целе земље и из далека, из иностранства. Сав тај живи скуп ускомешаних људи где се склапају послови, познанства и најчешће договарају орођавања породица, будући бракови и кумства, био је незаобилазан и није се смело изостати. Напоменућемо да је у Пожаревцу још жива традиција вашара које је установио кнез Милош. Од некадашњих четири остао је само један, главни вашар о Ивандану.

Одлазак у цркву, на службу или причест о великим датумима, био је, такође, прилика за излазак у јавност целе породице. Посебан догађај била је прослава

---

⁷⁸ У оквиру архивског фонда ИАП, Суд вароши пожаревачке, чувају се планови пијаца, а између осталих и план Цветног трга – делимично покривене пијаце са 43 дућана, са чесмом, шмрком, магазима, системом за одвођење воде и свим потребним елементима једне модерне пијаце с краја XIX века.

заветине вароши – Духова или Тројица и литија у граду, када би девојке уз своје мајке, очеве и рођаке могле да окусе бар мало градског духа ван својих дворишта. Свечаности у цркви биле су помпезне, посебно у време Књаза, када би свирала Књажеска банда, коју је предводио Чех Јосиф Шлезингер... Честе су биле и молитве за здравље кнежевића Милана, Михаила, или молебани за кишу, када би присуствовао не само Двор већ и целокупно грађанство, а о томе би извештавале *Новине Србске*.⁷⁹

Традиционалне форме сеоског и градског дружења мешале су се са новим обичајима и конвенцијама. У београдским вишим слојевима, на прелазу века, у моду је, уместо посела, раширеног на селу, ушао такозвани *жур*, по угледу на дан за пријеме, *jour de résertion* угледних европских кругова.⁸⁰ Круг званица се уобичајено ограничавао на ширу фамилију, пријатеље и суседе, тако да су странци-Пожаревљани имали потребу да коментаришу како се „образовани и имућни Србин“ затвара „по турском обичају у своју кућу“.

У салону куће трговца Несторовића⁸¹
(ИАП, Збирка Љиљане Стојићевић, проф.)

⁷⁹ *Новине србске*, 28. април 1834; бр.33 од 18. августа 1834; бр. 49 од 8 децембра 1834; бр. 47 од 23. новембра 1835.

⁸⁰ Н. Мишковић, *Базари и булевари*, стр. 274 и даље.

⁸¹ Кућу богате трговачке породице Несторовић-Трифунковић град Пожаревац је откупио крајем педесетих година XX века, када је начињена и ова фотографија. Ту је данас смештен Музеј културне историје, ул.Немањина бр. 19.

Жур је био и прилика потврђивања друштвеног престижа – декларисање социјалног и културног положаја породице домаћина, прилика за успостављање пријатељских, фамилијарних и будућих фамилијарних односа јер су млади могли да се ближе упознају, иако су над њима будно мотриле очи присутних рођака. Временом, журеви ће остати пригода кућне забаве, али и напустиће кућне ограде и пружити прилику младој дами да изађе у јавност и покаже своју тоалету и плесно умеће прераставши у забаве и балове.

Већ од друге владе кнеза Милоша имућније породице, угледајући се, као и у свему осталоме, на кнежевску породицу, посећују бање. Најчешће су се посећивале Аранђеловац, Сокобања и Врњачка Бања. Киселе воде, како су их звали, пили су зарад здравља, али свакако да су посете бањи имале посебно дејство на излазак жена и девојака у јавност. Шпацирање у новим тоалетама, склапање нових познанстава, сувенири, фотографије и догађаји из бање биле би теме за разговоре током целе наредне године...

Даме се картају, око 1895. године.
(Фотографија из приватне колекције Фелдић)

Владарке су, својим статусним положајем, биле узор који су прихватале и следиле припаднице виших друштвених кругова, или опонашале или величале – социјално удаљене поданице. „Својим су понашањем, опхођењем или образовањем представљале узор, који се кретао од обрасца српске мајке до обрасца госпође.“⁸² Кнегиња Јулија и кнегиња Наталија биле су странкиње, али њихово присуство у Србији и омиљеност, као да је на посебан начин доносио дах Европе и елеганцију у балканску сировост. Увеле су „протокол, европски начин облачења, мењале начин исхране,⁸³ становања и забаве те излазиле у јавност, па су, у цивилизацијском смислу, имале важну улогу примера... по коме је жена била образована онолико колико је било потребно да би била добра мајка и супруга те, евентуално, способна за вођење пристојне конверзације на страном језику. Овај модел је нудила дворска елита, кругови дипломата и високог државног чиновништва.“⁸⁴

На друштвену климу Пожаревца, посебно на женску популацију, утицај кнегиње Љубице остао је немерљив, тим пре што се сматрало да је град наклоњен династији. На крају своје друге владавине, кнез Милош је 1858. године⁸⁵ саградио и држави поклонио ергелу. Имање Морава и ергела ће 1866. године, на иницијативу кнеза Михаила, у спомен на кнегињу Љубицу, добити назив „Љубичево“ и до данашњих дана исијавати сјај некадашње српске престонице.

О урбанизацији Пожаревца, његове нове градске зоне, сачувана је „Скица града и једне његове части“ из 1863. године⁸⁶ коју је урадио инжењер Округа пожаревачког Франц Зелени. Управо на Скици уочавамо постојање главних четврти вароши, постојање мала (махала), „локације неких значајнијих објеката: Цркве,

---

⁸² Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку*, стр. 265.

⁸³ Већ у једном запису из 1902. године наилазимо на опис пријема у Новом Двору где је балска дворана засијала са 322 сијалице, а за столом „седеле 64 званице, јело се служило из сервиса од саксонског порцелана, вино точило у чаше од чешког кристала са краљевским крунама и иницијалима краља Милана, а у вазама из Севра било је аранжирано топчидерско цвеће. Уз богат јеловник, музичари су свирали дела Менделсона, Вагнера и Вердија“ – А. Столић, *Двор у Београду (1880-1903) између традиционалног и модерног*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, научни скуп 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 103.

⁸⁴ Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку*, стр. 265.

⁸⁵ У Архиву Србије чува се документ – легат Књаза.

⁸⁶ Историјски архив Пожаревац (ИАП), Градско поглаварство Пожаревац, Техничко одељење, 1863.

гробља повише ње, цамије, касарне, шпитаља (болнице) „старог“ и „војеног“, окружног надлежатељства, две касапнице, неколико механа, уцртане су и многе куће и имања познатих Пожаревљана тога времена, две куће Капариса (тада познатог лекара пожаревачког), Лалкова кућа (потоња кафана “Велики булевар”), куће: „Г. Начелника, кмета Марјана, Игњата Рогоћа, Г. Шљивића, Мите Николића (званог Шапинац), Ђорђа Тобочара, Марка Циганина... Означена су и нека имања виђенијих варошана: виноград и њиве Г. Поп-Ћирка, добро покојног Господара Милутина Ере, башта Ђорђа Илића“.⁸⁷ Дошло је до нове поделе и симболизације простора: махале су остале животни простор одређених етничких група, али варош је добила средиште: у старој Табачкој чаршији било је мноштво грчких, цинцарских и по који српски дућан, као и кафане са собама за преноћиште, пекаре и касапнице, док су у новој Црквеној чаршији углавном били дућани трговаца српског националног елемента.⁸⁸

Седамдесете и осамдесете године XIX века биле су `златне године` економског и друштвеног развоја вароши Пожареваца. У том периоду архитектонску културу града обликовали су Емануел Чермак, Феликс Далекоски,⁸⁹ Јарослав Прхал,⁹⁰ Антоније Пижл,⁹¹ Игњат Каргер, окружни инжењер Сантнер или Сандтнер,⁹² Никола Пашић⁹³... Њиховим деловањем преношен је дух европских

---

⁸⁷ Д.Фелдић, *Пожаревац на старим плановима*, рукопис.

⁸⁸ Према: М. Манојловић, *Пожаревац у доба подизања...*, стр.7; По одласку и последњег Турчина из града – (ИАП, Суд вароши пожаревачке, 1869) на тражење грађана пожаревачких, остала је напуштена цамија која је постала државна својина те издавана под кирију „на корист касе правителствене“. Знатно касније, на месту срушеног објекта биће Рибарска пијаца, а у наше време бензинска пумпа јер је свако избегавао грађење на месту турске богомоље.

⁸⁹ Захваљујући градском инжењеру Вајтману, који је овако дошао пре пет година са Рајне и своје име посрбио у Далекоски, општина има катастарски план, регулисане, широке, осветљене и калдрисане улице са уздигнутим тротоарима, Ф. Каниц, нав. дело, књ.1, стр. 170; Д. Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1992, стр. 265-270.

⁹⁰ Прхал је радио у грађевинској фирми у Београду – филијали фирме архитекте Матије Блехе из Прага, према: Д.Фелдић, *Изградња пожаревачког здања*, у: Окружно здање 1889-1989, Пожаревац, 1989, стр. 19.

⁹¹ Д.Фелдић, *Стари Пожаревац*, стр. 255-258.

⁹² Окружни инжењер Сантнер, из Елзаса-Лотарингије, водио је надзор над градњом начелства који је према плану израђеном у Министарству грађевина..., Ф. Каниц, нав. дело, књ.1, стр.169; Д.Фелдић, *Изградња пожаревачког здања*, у: Окружно здање..., стр. 19.

⁹³ Никола Пашић је у Пожаревцу, као младић, био ангажован на пројекту зграде Општине Пожаревачке, данас зграде Високе техничке школе, и зграде старог Епархијског двора у периоду

престоница у малу српску варош те су настали: палата Начелства, касарне (Игњач Каргер 1888-1889), лепе градске куће богатих индустријалаца и трговаца (кућа Крсте Николајевића, Карамарковићева...), док су Епархијски двор и Суд општине пожаревачке изграђени по плану Николе Пашића.⁹⁴ Изградњом ових лепих монументалних грађевина и калдрмисањем улица још 1852. године, Пожаревац је много добио на изгледу, уређењу и урбанизацији.

Сем европске архитектонике Пожаревац је добио и установе културе (прва читаоница у Пожаревцу је отворена 1847, а прва музејска поставка у оквиру Пожаревачке гимназије 1862); школе (Прва женска школа основана је 1850, Трговачка школа 1856, Пожаревачка нижа гимназија 1862, Педагогическа школа 1872, Земљоделско-шумарска школа 1872, Краљевско-српска виша женска школа у Пожаревцу 1894, Школа за глувонему децу 1886, Недељно-празнична школа 1893, Девојачка школа 1901. године). Прво радничко певачко друштво основано је 1885, Удружења грађана - Удружење `Слога` пожаревачких занатлија и радника 1893, госпође су запевале у мешовитом хору у оквиру удружења „Слога“ 1895, Пожаревачка обућарска задруга основана је 1891, Државна ергела 1859. и једно од првих у Краљевини Србији – оснива се 1902. године – Пожаревачко удружење за узајамно помагање при удаји и женидби.⁹⁵

Градски миље је чинио и велики број кафана и механа – 1885. године, када је било 3.674 пореске главе, пословало је 28 механа и 32 кафане.⁹⁶

Пожаревац је у периоду до почетка XX века у овом делу Србије постао центар интелектуалног живота, креатор промена и носилац модернизације, стедиште и расадник стваралачких идеја и остварења, жижа политичког живота, седиште најзначајнијих институција управо захваљујући бројним странцима који су врло брзо постајали пуноправни грађани вароши.

1878-1881. године. 1898. године „боравио“ је у Казнено-поправном дому у Забели 9 месеци због увреде краља Милана. Према: Д.Фелдић, *Стари Пожаревац*, стр. 252-264.

⁹⁴ АС – МПС, Ц-одељење 1880.

⁹⁵ Према: Бранко Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд 1977, стр.163.

⁹⁶ АС – МПС, Ц-одељење 1880.

По самој дефиницији град је „место организованог живота у коме се испитује појединац, опробавају индивидуалне способности, проналазе и стичу узор. Град је лице једне државе. (Град) немерљиво утиче на појединца и друштво у целини, обликује грађанина, спаја сеоску културу и стране утицаје, ствара интелигенцију и привреднике,... формира вредности...“⁹⁷

Упознавање са друштвеним, демографским, политичким, економским и културним приликама у Пожаревцу током XIX и почетком XX века наметнуло се као обавезан оквир у који је могуће сместити слику на којој се јасно дефинишу и коегзистирају разне културе и културни утицаји (Исток и Запад) и који ће управо и допринети објашњењу културна климе Пожаревца у посматраном периоду, процесу мењања животних навика и свакодневног живота. А пример кнежевског пара, поготову присуство Велике госпође Љубице, оставило је трага у свакодневном животу жена не само Пожаревца већ овог краја.

2.2. ЗАТОЧЕНИЦЕ СФЕРЕ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА

2.1.1. Ступање у брак и брачни односи

Архивска грађа, као документ времена у коме је настала, потврђује истинитост прича казивача и хроничара. Као извор првог реда, несумњиво да сведочи о одређеним проблемима који су постојали, а потреба да једна негативна а раширена пракса у народу буде забрањена и санкционисана, говори о озбиљности проблема.

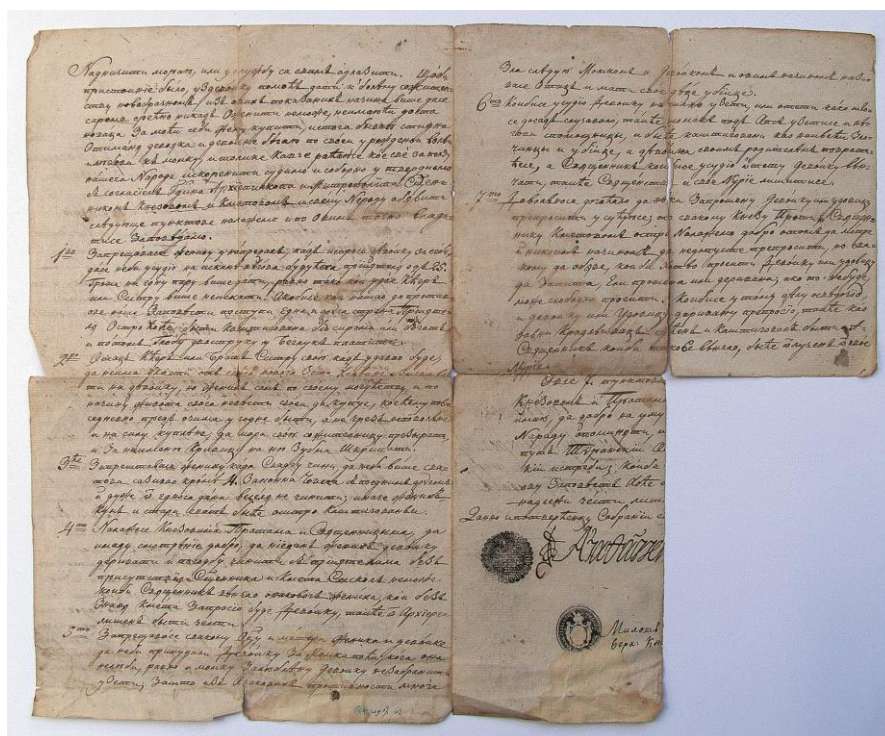
У архивском фонду Протопрезвитерат пожаревачки, у години 1817, налази се табак са печатима и потписом архимандрита Митрополије београдске и `Књаза Србског`. То је документ који регулише најважнији догађај у животу појединца – ступање у брак, а представља Указ којим кнез Милош забрањује куповину и продају девојака за склапање брака, и у седам тачака прописује начин и услове за обављање венчања и свадбе.

---

⁹⁷ М.Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, Ваљево, 1997, стр.12.

1. Даривање девојке приликом просидбе не сме бити веће од 25 гроша
2. Родитељи девојке не смеју примити никакву накнаду од женика и његове фамилије
3. Прописује колико сватова сме бити на свадби, да би се спречило расипање
4. Склапање брака не сме се извршавати без сведока
5. Забрањује се оцу и мајци принудно удавање за богатог ако она то неће
6. Забрањује се отмица девојке
7. Испрошена и дарована девојка не сме се просити.

Документ је упућен је Јосифу Момировићу, протопрезвитеру нахије пожаревачке.⁹⁸

Указ кнеза Милоша о забрани куповине и продаје девојака, 1817. године.
(ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, 1817/215.)

Уредба регулише купопродају девојака, припрему мираза, удају сиромашне девојке за богатог али старијег мушкарца, па чак и трговину девојачким животом нудећи је богатијем просцу. Директно утичући на живот девојака и жена, смањујући

⁹⁸ ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, инв. 1817/215.

до тада ужасну дискриминацију, Уредба о браку Књаза Милоша из 1817. године, у време стасавања националне државе, ствара битан предуслов за каснији Грађански законик и даје извесна права женама, која су им до тада не само била ускраћена већ директно одузета.

Указима је чињен и покушај санкционисања и искорењивања отмица девојака. Књаз Милош у настојању да искорени отмицу и добегавање, 7. јула 1820. прописује наредбу по којој се девојке не смеју отимати и „принуждавати“ на удају, санкционишући дело смртном казном, али ако би девојка и њени родитељи накнадно пристали на брак, престајала је кривична одговорност отмичара.⁹⁹ О добегавању девојака, 30. маја 1844,¹⁰⁰ и архиепископ београдски и митрополит српски Петар, пише нарочиту забрану. Из више разлога отмице су опстајале – због различитог имовног и социјалног статуса породица, неимања мираза (па се договоре да младу отму), или уколико девојка није својом вољом хтела да пође.¹⁰¹

Такође, у години 1847. *Урежденије* од 24. августа уређује дужности и обавезе свештеника у 18 тачака – посебно се односи на склапање брака. Митрополија је *Урежденије* упутила Јосифу Момировићу, протопрезвитеру пожаревачком, које позива `чашњејше оце` да се понашају у складу са својом свештеничком дужношћу и црквеним законом.¹⁰²

Обраћајући се `часнејшим оцима` Књаз, 30. јуна 1825. године актом „Правила о понашању и опхођењу свештеника, по наређењу књаза Милоша Обреновића,¹⁰³ санкционише и нерегуларност у обреду склапања брака, превелике дажбине свадбарине, својеврсну трговину услугама.

---

⁹⁹ Више: М. Милошевић, *Добегавање и квази отмице у свадбеним обичајима Браничева и Србије XIX века*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова са научног скупа, II св.4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 93-106.

¹⁰⁰ ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, инв. 1844/30.

¹⁰¹ Прилог изучавању проблема пребегавања и отмица, у свом раду дао је и проф. др М. Милошевић, заснивајући свој рад на прегледу казних `полицијних` мера спровођених у датим ситуацијама. М. Милошевић, *Добегавање и квази отмице у свадбеним обичајима Браничева и Србије XIX века*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова са научног скупа, II св.4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 93-106.

¹⁰² ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, инв. 1847/117.

¹⁰³ ИАП, Varia, 213.

Овај акт Књажеве канцеларије из раног периода, говори о унутрашњој политици Књаза, потреби да се регулише и санкционише свака повреда здраворазумских права једног бића, потреби да се законском регулативом – у случају Књаза Милоша макар и оваквим *Урежденијима*, каква су била уобичајена током његове власти – уреди и подреди становништво – права дужности и обавезе – у процесу стварања Кнежевине. Ова уредба потписана од Књаза сербског, документује нам стварну ситуацију и стање у Србији после Другог српског устанка, начине склапања брака – од верски уређених, до пребегавања и отмица, као и начине превазилажења тако створене конфликтне ситуације.

Током XIX века Протопрезвитерат, духовни суд, давао је дозволе за ступање у брак. По црквеном канону, дозвољен брак оглашавао би се кроз три недеље на јутрењима у цркви, а саму дозволу, после `испита` давала би комисија, којој је председавао протопрезвитер. `Брачно испитани` уписивани су у посебне црквене матичне књиге.¹⁰⁴ У оквиру грађе Протопрезвитерата наилазимо на Свидителство од 26. октобра 1844. „*мајстор шнајдер Петар Загребчанин из Петрилова у Цесарији рођен, до данашњег дана није никако у брак ступио*“. Потврђују житељи пожаревачки „*Јован Елезовић, рођен у Лесковици у Цесарији, и Гаврило Поповић, рођен у Бо....ку, у Цесарији.*“¹⁰⁵

Протопрез. Пож. Јосиф Срефановић митрополиту Петру Јовановићу, 15. јануара 1847, доставља доказ малолетства - „*да је момчету више од 13 ово 14 година докле не дакле не задовољавајући се овди штопре речено дасе пре навршени 17. година по законуку ... женити неможе...*“ митрополит одговара да се треба предметом више позабавити, али „*због краткости времена ови месојеђа никако не дозволити.*“¹⁰⁶

Право на самостално одлучивање о склапању брака стицало се са седамнаест година живота, а пуна самосталност одлучивања – о имовинским правима – стицала се тек са навршеном 21. годином. Судаћи према сачуваним црквеним матичним књигама

---

¹⁰⁴ У Историјском архиву Пожаревац чува се већи број црквених матичних књига `брачно испитаних` за храмове са територије Браничевског (Пожаревачког) округа, односно Епархије браничевске.

¹⁰⁵ ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, 53/1844. Документ је оштећен и нечитак.

¹⁰⁶ ИАП, Протопрезвитерат пожаревачки, 53/1847.

венчаних, у градским насељима, па и у Пожаревцу, девојке су приликом ступања у први брак имале најчешће између 17 и 20 година, а мушкарци између 20 и 25. Највећи број бракова склопљен је међу партнерима који пре тога нису били у браку. Бракови девојака с раније ожењеним мушкарцима, удовцима или први пут разведеним, били су ретки, али чешћи од бракова младића са раније удаваним женама. Од шездесетих година XIX века у матрикулама се појављује и спорадично уписивање занимања женика. То нам даје могућност за констатацију да нису били ретки бракови калфи са удовицама њихових мајстора.

Вереници или 'брачно испитани'
(ИАП, Збирка фотографија XIX века, сигн. 228 и 230)

Уобичајена разлика у годинама старости супружника износила је између 5 и 9 година, много је мањи број бракова склопљених међу супружницима где је разлика у годинама 10 до 14, у случајевима где је супруг старији од жене. До сада истражене

матрикуле показале су да су случајеви склопљених бракова млађег мушкарца и старије жене, а да при том разлика буде виша од 5 година, занемариво мали.¹⁰⁷

Приликом уговарања брака, једно од најважнијих питања било је питање мираза.¹⁰⁸ Од градских девојака очекивао се мираз у покућству и новцу. Спремање мираза је девојачке родитеље често доводило у материјалне неприлике и угрожавало функционисање породичне економије. Међутим, новац који је невеста доносила у свој нови дом био је врло битан за економски и друштвени положај новоосноване породице.

Ради очувања статуса породице, професије и престижа, бракови су склапани између припадника истог друштвеног слоја, исте професије, имовног статуса и угледа. Трговачке ћерке формирале су нове породице са трговцима или трговачким помоћницима који су се довољно обогатили, ћерке занатлија удавале су се за калфе не би ли очувале занат својих очева. То би често биле и нове `ортачке фирме`, а породичне везе уклапане су у шири пословни и друштвени градски миље.

Низак социјални, а још више низак имовни статус, онемогућавао је ступање у брак. Најчешће су били погођени сиромашни грађани Пожареваца, придошли из даљих села у потрази за послом. Како су једино могли да се запосле као надничари или слуге, то је њихов пут стицања капитала био веома мукотрпан. „Чим се досељени сељак ожени варошанком он се више не враћа у гуњ ни у опанак већ му жена намеће свој животни стил. Досељени сељаци се обично жене служавкама и радницама које су скоро дошле са села, а које су служећи по варошким кућама прихватиле грађански

---

¹⁰⁷ Према ауторовом истраживању у Историјском архиву Пожаревац, Збирка црквених матичних књига Саборне цркве Св. Архистратига у Пожаревацу за период 1839-1915.

¹⁰⁸ А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 139: (из фусноте: руски путописац Ровински је приликом боравка у српској престоници запазио да се ту нико не жени без мираза, па је закључио да је став српских мушкараца према жени исувише материјалан. (Ровински Записи, 107,116) Његово запажање потврђује и песникиња Милица Стојадиновић Српкиња у писму Мини Карацић: „Моја пријатељице, ја с мојом поезијом и ви с вашим художеством ни да завиримо у Београд. Дукати тамо важе!“ Милица Стојадиновић је Мини поверила како се допала једном младићу, „ал златни господин искали су канапета, шифоњере, сребро за дванаест персона, шмук (накит)“. Када га је иронично упитала да ли би хтео „дрвени кашика за дванаест персона“, проводација јој је разочарано одговорио „Е, сад ништа“) - Вулетић, *Породица*, стр.139.

начин живота... Жена скоро увек одлучује за који ће се тип стандарда определити сељак досељен у град. Њезин начин живота у кући постаје и његов.¹⁰⁹

Војна лица ограничавао је закон да пре ступања у брак досегну одговарајући имовни статус.¹¹⁰ Уколико је војно лице било из скромније породице могао је стећи статус брачним везама, али уколико би и девојка била скромнијег мираза, живот би им био скроман, у изнајмљеном стану.¹¹¹ Стога је држава настојала да им обезбеди елитни материјални и друштвени положај па је Законом о женидби официра из 1862. прописано је да се официр сме женити само ако он или будућа невеста располажу имањем вредним најмање 500 дуката.¹¹² Тиме је социјални круг за избор брачног партнера сужен је на богатији грађански слој, пошто већина официра није имала земљишни посед, нити друге некретнине. Држава на више начина настојала да подигне и одржи углед српских официра, између осталог и добрим платама.¹¹³ Сматра се да су припадници и породице војног кадра били у горњим слојевима друштва по начину и условима живота.¹¹⁴

---

¹⁰⁹ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 242.

¹¹⁰ Више: М. Бјелајац, *Официрска жена у Србији и Југославији 1862-1946*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације, научни скуп 2, Институт за новију историју Србије, Београд 1998, стр. 126-140.

¹¹¹ Више: М.Бјелајац, *Приватност у униформи*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 519-527.

¹¹² Закон о женидби официра, Зборник закона XIV, 1862, 15.

¹¹³ У буџетима Краљевине, Србије и Југославије, биле су прецизно израчунате плате војних лица и принадлежности које би могле да им следују. То си били разни додаци на основицу плате у зависности од ранга, чина и места службовања.

У Краљевини Србији, у периоду 1886-1897, годишња плата за потпоручника износила је 1516 динара, а плата генерала 10.104 дин, дакле у сразмери 1:6,6, од 1898. та сразмера је смањена на 1: 5,6. И док се официрски кадар жалио како су им плате мале, за многе су у то време њихова примања била превисока. У Краљевини Југославији најбоље плаћени војни државни службеник био је генерал. Уз основицу плате генерал је примао основне додатке, положајне и додатке `по потреби` - за жену, за стан, дрва, за момка, додатка `на скупоћу`. Такође, припадале су му плаћени селидбени трошкови, `периодске` повишице и `специјални додаци за јужне крајеве`. Месечна плата потпоручника, 1931. године, без додатака износила је 575 динара односно 1750 са додацима. Према: М.Бјелајац, *Приватност у униформи*, стр. 525-528.

Морамо подсетити да су официри ранг генерала стицали веома касно у каријери, тако да су привилегије могли само на одређени рок уживати. (прим. Д.М.)

¹¹⁴ Више: Б. Миљковић Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 57 и даље.

Младожења у униформи.
Двадесетих година XX века.
(ИАП, Збирка фотографија)

Генерал Антоније Пекић са породицом у Пожаревцу.
Фотографија настала након Великог рата.
(ИАП, Лична збирка Пекић)

И док је војна лица на стицање иметка силио закон, чиновници, убрајани у средњи чиновнички слој, трудили су се да својом платом и добрим намештењем стекне некретнину или почетни капитал пре ступања у брак. Уживали су велики утицај и моћ у својој средини – коју су заснивали на ауторитету државе, а с друге стране, држава је била благонаклона према њима јер су спроводили модернизацију државе, привреде и друштва у целини.¹¹⁵ Иако су их трговци надмашивали по иметку, чиновници су били `добра партија за женидбу` јер су се чиновничке породице увек издвајале у вароши као главни носиоци грађанског начина живота. Први су прихватили новине у култури становања, култури исхране, одевања, друштвеним обичајима и односима. Предност је, свакако, била и поседовање кућне послуге – што је крајем XIX и почетком XX века била изузетно често и радо

---

¹¹⁵ Више: Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 40 и даље.

прихватана обавеза еманације високог и лагодног грађанског начина живота, а да би се обезбедио `лагодан живот` честе су молбе чиновника претпостављенима за повећање плата или `класа`.

Чиновничка породица у Пожаревцу, средином XIX века.
(ИАП, збирка фотографија 53/135.)

Иако су чиновничке породице важиле за главне носиоце `модерног` у паланачком животу базираном на навикама и строгим патријархалним нормама, чиновници, спрам свог положаја, угледа и социјалне моћи, нису трпели критике. Чешће су критиковане њихове жене које су се разметале модним новинама са Запада у свом костиму, чак живеле `у раскоши`. Честе су и чиновничке молбе за премештење у Пожаревац или Велико Градиште - где су биле боље школе, а у Пожаревцу је била и женска школа што их је нарочито привлачило због образовања њихових кћери. Чиновничке породице у Србији су најчешће давали своју женску децу на школовање. Најбоље ситуирана особа у граду свакако је био окружни начелник, који је имао и највиша примања, али и највећу друштвену моћ.¹¹⁶

---

¹¹⁶ А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, стр. 133-135.

Учитељи су у варошима и градовима чинили посебан чиновнички слој, а то је професија једина још у првој половини XIX века доступна женама. Иако су припадали малобројној интелектуалној елити града, њихов материјални статус био је нижи од других чиновничких звања – у управи, судству, а носили су одговорност и свог владања, пружања што квалитетнијег образовања потомцима најбогатијих породица који су давали своју децу у школе, да дају пример у свему својој околини и увек буду на оштрици осуде јавног мњења за сваки евентуални пропуст или недостатак. Најчешће су радили ван свог родног места, били подстанари, и током свог радног века нису успевали да створе трајно материјално добро. Општина треба да се стара о њима, али никад није одговарала ни на молбе у вези основних егзистенцијалних потреба. Подстанарски статус за већину учитеља био је судбина.¹¹⁷ Учитељице су имале сличне приходе као и учитељи, и већина њих је издржавала своје породице, па чак живела у домаћинствима без домаћина.¹¹⁸ Најчешће, учитељице су се удавале за учитеље, а уколико су удовице или нису биле удате најтеже им је било одржати своју част без варошких говоркања.¹¹⁹ Кроз бројне читуље, објављене у *Грађанину*, сазнајемо о статусу учитељица, о њиховим примарним и секундарним породицама, о угледу у друштву који су имале захваљујући својој професији и/или статусу свог мужа или оца.

*„Љубица, удова Аце Радуловића, адвоката, бив. Народног посланика и касационог судије, пензионисана учитељица основних школа, преминула је 18. о.м. у Београду, у 72 години живота. Поч. Љубица била је кћи Илије Протића из прве генерације наших учитељица и док је живела у Пожаревцу уживала је леп глас као учитељица, добра домаћица и узор мајке.“*¹²⁰

Да се учитељско занимање наслеђивало у породици видимо и из једне читуље: парастос Емилији - Мици и Даници – Беби, младим учитељицама, дају родитељи,

---

¹¹⁷ М.Перишић, *Ваљево град у Србији...*, стр. 196-210.

¹¹⁸ А. Вулетић наводи управо примере из Пожаревца у: *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 136, фуснота 256.

¹¹⁹ А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1915 – 1914*, Историјски институт, Београд, 2004, стр.400-413.

¹²⁰ *Грађанин*, 1926, 101, 2.

Косара и Раде Богдановићи, учитељи у пензији.¹²¹ Професори су били у далеко бољој позицији – уважаванији у миљеу града, већих примања, иако су и они били под пресијом упућивања на професорска места (додуше, само у окружне вароши где су постојале средње школе) од стране Министарства.

Свештеничке породице у граду биле су малобројне, и нису, можда, уживале онај утицај који би имале на селу. У Пожаревцу је најугледнији био Поп-Ћирко, који је поседовао велико имање више цркве, и био активан на плану просвете – уз Вељка Рамадановића иницирао је и подржао Завод за глувонему децу у Пожаревцу. Поменућу и Љешевића, свештеника градске парохије, чија је супруга била активисткиња Женског друштва, а кћи – прва дипломирана лекарка у Пожаревцу. Материјални положај свештеника, општеузев, био је виши од већине чиновника, падајуће су морале да буду конзервативне (осим поменуте Љешевићке), а синови су се углавном опредељивали за богословске науке.

Главна чаршија у Пожаревцу зове се Табачка – била је углавном са кожарским дућанима и радњама богатих занатлија Турака, Грка, Цинцара... Поживела је Табачка чаршија до седамдесетих година XX века сведочећи о величини Милошеве замисли. Занатлијске породице биле су најбројније у граду, а њихова имовина и поседи сврставали би их у средње имућне – што би одговарало другој пореској класи – а свој занат допуњавали би трговином уз радионицу. Уз њих су увек биле калфе и шегрти, који су у градском миљеу чинили најбројнију друштвену групу. Они су морали безпоговорно да слушају свог мајстора учећи свој занат али слушајући и обављајући све друге послове, а морали су, такође без поговора, да слушају и мајсторицу, да јој помажу у свему. Била је честа појава да се калфе жене ћеркама мајстора – уобличавајући свој однос у ортаклук, али било је и случајева да се калфа ожени мајсторовом удовицом настављајући посао и даље стичући иметак.¹²²

---

¹²¹ *Грађанин*, 1927, 07, 4.

¹²² Више: Б. Миљковић Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, стр. 58 и даље.

Младенци из земљорадничке породице,
1922. године
(ИАП, Збирка Стојимировић)

Младенци из породица занатлија,
1925. године.
(Фотографија из приватне колекције)

Трговци су чинили најимућнији слој града. Када је одлучио да формира варош, кнез Милош је наредио да се затворе дућани по селима и да имућни трговци отворен своје дућане у новој Црквенској улици – трговачкој четврти која се временом увећавала и богатила, а чинили су је дућани и радње Срба, Јевреја и нешто Грка и Цинцара. Уз богато снабдевене радње дичили су се познати хотели – Гранд и Српска круна који су кроз деценије чинили окосницу социјалног и културног живота града – ту су биле позоришне и биоскопске сале, и места забава еснафа и удружења, и поподневна уточишта за кафу и чашицу трговаца из комшилука.

Имовина пожаревачког трговачког слоја састојала од већег броја кућа, дућана, механа, хотела, обрадиве земље, млинова, винограда... „Трговци су били један од најпокретљивијих слојева градског становништва.“¹²³ Послови су их одводили у стране земље, посећивали су велике европске градове, ступали у додир са другачијим

---

¹²³ А. Вулећић, *Породица у Србији средином 19. века*, стр. 130.

светом, другом културом. Са путовања не само да су доносили нову робу за своје дућане, већ и нове идеје, делиће нове културе, нови начин живота, културу становања и комуникације, нова сазнања, обичаје и навике.

Прихватање средњеевропских стандарда у облачењу и становању било је обележје њиховог имовинског статуса и престижа, али и оно што се прво и најлакше прихватало у српској средини. Културни образац мењао се знатно спорије. Већина трговаца поседовала је елементарну писменост, неопходну за вођење трговачких послова. Својом интелигенцијом, прилагодњивошћу, пратили су сва дешавања на тржишту непрестано одговарајући на нове изазове и препреке. Међу трговцима Пожаревца предњачили су Добрњици, Николајевићи, Карамарковићи, касније Белосавићи, Павловић и Мирковић, Димитријевићи, Трифуновић... Синови су најчешће образовани у иностранству – у Бечу, Пешти, Темишвару - и припремани су да наставе очев посао, али велики број се одлучио да настави чиновничким путем – Јовановић, Марковић, Несторовић... Наслеђена породична имовина треба да донесе и друштвени престиж, а са новим добом то је могла висока чиновничка служба.¹²⁴

Супруге имућних трговаца најчешће биле су потпуно неписмене, али то им није сметало да, поред кућних дужности – неговања деце, вођења домаћинских послова, кретања у комшијском и породичном кругу – од почетка XX века изађу у свет, облаче се искључиво у Бечу, па чак пожелеле да се тамо и настане.¹²⁵ Трговачке ћерке ретко су биле школоване. Њихов мираз гарантовао је добру удају и важиле су за најпожељније удаваче – зет, најчешће чиновник, наслеђивао би и углед, а могао је да обезбеди и каријеру. Уколико и сам потиче из трговачке породице, иметак би се значајно увећавао.

Паметан одабир брачног друга значио је одређивање будућег социјалног и имовног статуса нове породице, а примарној породици могао је значајно подићи углед. Погледом у породичне албуме, насталих раних осамдесетих XIX века, видимо

---

¹²⁴ Никола Јовановић Американац и Миодраг Марковић Кланко били су дипломате, Војислав Маринковић и Сима Несторовић чланови влада и министри.

¹²⁵ Милорад Карамарковић је за своју супругу купио стан у Бечу, почетком XX века.

да су албуми породичних фотографија били су сведочанство престижа¹²⁶ и увек били у грађанским породицама доступни у салонима, да радозналом посетиоцу презентују величину и моћ домаћина. Уз то, свадбена фотографија¹²⁷ има још већи значај када су на њој кумови или значајни сватови који су својим присуством у сваком случају „увеличали тренутак“ и дали друштвено признање статусу породица младенаца и самим тим, „обећали“ заштиту будућој новоствореној породици. У збиркама Историјског архива Пожаревац налазе се бројне фотографије младенаца, али фотографију на којој је Ђорђе Вајферт у улози кума Велизару Цветковићу, трговцу и Вајфертовом сараднику – заступнику пиваре у Пожаревцу – управо илуструје значај присуства значајног госта.¹²⁸

Највећу вредност у обавештавању житеља вароши пожаревачке свакако има *Грађанин*, а на његовим страницама наилазимо на бројне најаве и позиве на свадбене свечаности:

„У недељу 1. августа 1926. у 11 часова пре подне у оvd. новој цркви – венчаће се наша деца: Персида и Живојин. Скуп сватова у Кнез Михајловој бр 36 и у кафани „Палилула“ – на венчање ће се ићи колима. Живана М. Ивковић и Зорка и Цветко Мирковић, каф.“¹²⁹

Венчани кум на овој свадби био је тадашњи председник општине пожаревачке, Милутин Милојковић Дроња. Сачувана је и фотографија овог догађаја – трећи дан свадбе, када су слављу присутни и `пођани`.¹³⁰

„У недељу, 17. ов.мес. у 7 час. (на јутрењу) у оvd. старој цркви, венчаће се г-ђица Ружица, кћи г-ђе Мице и Драгољуба Стојановића, оvd. са господ. Сретенем

---

¹²⁶ Више: М.Тодић, *Утопија приватности. Породични албум пролазности*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 29-58; М.Тодић, *Конструкција идентитета у породичном фото- албуму*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006, стр. 526-565; М.Ристовић, *Забележити пролазност*, у: Историја приватног живота у Срба, Клио, Београд, 2011, стр. 564-567.

¹²⁷ Више: М.Тодић, В.Душковић, *На лудом камену. Венчана фоографија у Србији 1850-1998*, каталог, Етнографски музеј, Београд, 2002.

¹²⁸ ИАП, Збирка дигиталних фотографија и докумената М. Јанковић.

¹²⁹ *Грађанин*, 1926, 60, (4. јула)

¹³⁰ Фотографија у приватној колекцији.

*Стокићем, бербероном оvd. сином г-ђе Лимбијаде и г. Николе Стокића, обућара оvd. На венчање ићи ће се колими.*¹³¹

Грађанин је био доступан целокупном грађанству, па су позиве на свадбено славље објављивали и грађани Пожаревца припадници других народа:

*„Гђица Нетушка кћи Госп. Адолфа и Г-ђе Ленке Анаф и г. Моша (Миле) син поч. Соломона и поч. Беје Калмића, венчаће се у недељу 5. о.м. у 3 и по часова попodne у овдашњој Синагози. Како нарочитих позивница неће бити, то се моле пријатељи и сродници да оно сматрају као позив. Скуп сватова у кући Г. Леона Калмића, Кнез Михаилова 18 и Г. Адолфа Анафа Кнез Лазарева 4. Ићи ће се колима. Честитање у школи Јеврејске Синагоге. Телеграм Анаф Калмић.*¹³²

*„У недељу 21 новембра у 3 часа по подне у оvd. Синагози венчаће се наш син Мајер са госпођицом Сарином, посвојкињом Госпође Булке и Госп. Душана Катића тргов. из Београда. Честитање у стану господ. Амара, двориште оvd. Синагоге. Зорка и Аврам Амар.*¹³³

Сватови на углу Дубровачке улице, двадесетих година XX века.
(ИАП, дигитална збирка М.Јанковић)

---

¹³¹ *Грађанин*, 1926, 81, 3.

¹³² *Грађанин*, 1926, 96, 3.

¹³³ *Грађанин*, 1926, 90, 2.

Посебно се наглашавала прилика када се кћи удаје за образованог и ситуираног младог господина:

*„Венчање. – Госпођица Цеца, кћи г-ђе Маре и пок. Ник. Шљивића, бив. управника пошт, и господ. Пера, в. архитект, син г-ђе Катарине Јовановић венчаће се у недељу 19. ов. мца у 11 час. пре подне у оvd. саборној цркви. Честитање примају у цркви.“*¹³⁴

Наилазимо и на сасвим једноставна обавештења: *„Др Надежда Нејкић, зубни лекар, и Др. Радивоје Илић, лекар, венчани 17. ов. мес...“*¹³⁵

Свадба Пајићевих у Пожаревцу, високе чиновничке породице, крајем двадесетих XX века.
(ИАП, Дигитална збирка фотографија)

---

¹³⁴ ИАП, збирка периодике, Грађанин, 1926, 54, 4.

¹³⁵ ИАП, збирка периодике, Грађанин, 1927, 92, 3.

2.1.2. Разводи

Изузетан моменат за изучавање проблематике брака, удовиштва, развода, давања дозвола за ступање у нови брак – или одузимање те могућности – даје архивска грађа Протопрезвитерата пожаревачког, односно Духовног суда, Конзисторије. Грађа која је сачувана је, нажалост, у фрагментима, али прати период од 1836. до 1889. године.¹³⁶ Кроз проблеме који се појављују у актима Духовног суда најбоље се виде промене које су се одиграле у друштву, сфери приватног. Ма како оне биле мале, с обзиром на време о коме се ради, оне представљају битан моменат померања тежишта унапред предодређене кривце са жене, супруге, на супруга или на остале чланове породице. Број брачних спорова знатно се током година увећавао: 1871. године у Србији је забележено 387 спорова, односно 0,3% у односу на број становника, док је 1883. забележено 1016 спорова, односно 0,6%.¹³⁷

Духовни суд покреће поступак, бранећи чврсте темеље патријархалног друштва, да девојка мора да поштује традицију, да не сме да узима `свој живот у своје руке`, да сама изабере прилику за себе, јер `како су све оне и пре ње тако ћутале` и трпеле шта им патријархална породица намени и одреди. Конзисторија брани темеље брака – дозвољава или забрањује ступање у брак малолетним особама¹³⁸, странцима у Пожаревац дошавшим,¹³⁹ или претходно разведеним особама.¹⁴⁰

---

¹³⁶ Грађа Протопрезвитерата пожаревачког није у потпуности сређена, током истраживања наилазила сам на бројне неправилности у поретку докумената, али вредност коју она има за истраживање питања брачне проблематике је неоспорна. Предмети немају сигнатуру већ носе бројчане ознаке, које сам и сама користила ради документованости истраживања. Рад на архивистичком сређивању овог фонда тек предстоји, у складу са листом приоритета у Историјском архиву Пожаревац.

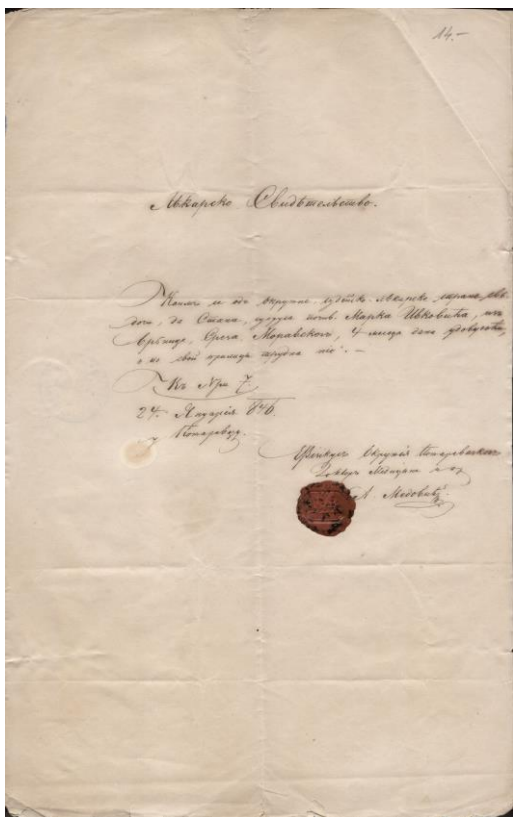
¹³⁷ Према: В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Нови Сад, 1997, стр. 334.

¹³⁸ Протопрез. Пож. Јосиф Стефановић митрополиту Петру Јовановићу доставља доказ малолетства (15. јан 1847 (ИАП, Протопрезвират, бр. 53)

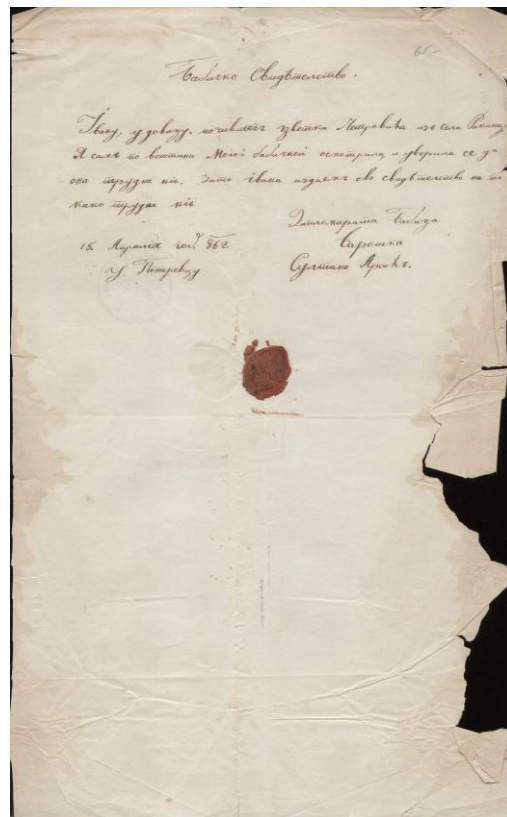
¹³⁹ ИАП, Протопрезвитерат, бр. 10.

¹⁴⁰ Петар Јанковић, митрополит српски, извештава протопрезвитера пожаревачког Јелисија Марковића, да је брак супруга Николића из Пожареваца разведен – 18.11. 1836. У тексту стоји да је развод брака Николића разведен због порока (он се опија, а она скита) али са казном да ни један ни други не могу више ступити у брак – „разведени су од постеље и трпезе“. (ИАП, Протопрезвитерат, бр. 1); Протопрез, дозвола за брак претходно разведенима, од 19. априла 1874.

За покретање поступка развода Конзисторија прописује узимање изјаве¹⁴¹ - уз обавезно лекарско свидетелство ради утврђивања евентуалне трудноће.¹⁴² Бракови су у Србији средином XIX века били веома трајни, а разводи веома ретки због патријархалних норми средине али и самих законских одредби. Молбе за раскид

Лекарско Свидетелство окружног физикаса Аћима Медовића, 1846. године (ИАП, Протопрезвитерат, бр. 14.)

Бабичко Свидетелство Султане Арсић, 1862. године. (ИАП, Протопрезвитерат, бр. 65)

брачне везе подносили су и мушкарци и жене, с том разликом што су се на тај корак ређе одлучивале жене са села. Наиме, пре развода супружници су били дужни да иду на тзв. мирење пред месним свештеником и саветовање у Конзисторији, која је

¹⁴¹ ИАП, Протопрезвитерат, бр. 53 од 10 децембра 1846 – захтев Петра Јанковића, митрополита, протопрезвитеру пожаревачком, Јосифу Стеановићу, да узме изјаву од Манојла Васиљевића, из Жабара, поводом тужбе за развод брака од супруге Симеоне.

¹⁴² ИАП, Протопрезвитерат, бр. 53 од 17. марта 1847: др Аћим Медовић лекарским свидетелством сведочи да Стојана, удова почившег Алексе Радовановића из Осипаонице није трудна; бр. 53. од 24. јан. 1846 – окружни физикус сведочи да Стана Ивковић удова, није трудна; бр. 53 од 3. фебруара 1846: Грађани Кличевца протопрезвитеру сведоче да Миља Петровић није трудна.

оцењивала основаност узрока због којих се развод тражи. У захтевима за развод мушкарци су као разлоге најчешће наводили женину небригу о кући, скитњу и неверство, док су жене најчешће наводиле физичко злостављање, неверство и мужевљево неспособност да им обезбеди материјалну сигурност, а што се наводи кроз документа Протопрезвитерата пожаревачког.¹⁴³

Конзисторија су веома ретко сматрале да су узроци основани, јер физичко злостављање или пијанство супружника није било довољан разлог за развод. Црквене власти су увек тежиле измирењу супружника, покајању онога ко је начинио грех и његово извођење на `прави пут`. Понекад ни прељуба жене није била довољна да се дозволи развод. Одбегли супружници би силом били враћани, сем у случајевима очигледне велике нетрпељивости када би сваки покушај мирења пропао и после година повлачења по судовима, када би ипак брак могао бити поништен.¹⁴⁴ По црквеном закону, супружник, чија кривица при том на суду буде доказана, није имао права на нови брак. Разведени мушкарац био би у много повољнијем положају од разведене жене. `Распуштенице` нигде нису биле радо виђане. Могла је да се врати у родитељски дом, уколико родитељи не би одбили да је приме. Уколико буде остављена сама, њен живот могао је убрзо да има трагичан крај.¹⁴⁵

Једино што би Конзисторија дозволила било је у случају да је супружник, приликом ступања у брак, био обманут у погледу здравственог стања свог брачног партнера, и то уколико би се радило о недостатку који би проузроковао велике сметње у браку – или обављања брачних дужности или радне способности. Међутим, уколико би ма како тешка болест погодила једног брачног партнера током брака, `и у добру и у злу` фонема црквених ауторитета не би дозволила одступање од унапред прихваћених обећања о заједничком подношењу недаћа током брака.¹⁴⁶

---

¹⁴³ ИАП, Протопрезвитерат, бр. 53: од 10. јула 1846; бр. 53 од 10. децембра 1846; Саслушање по тужби супруге, од 24. марта 1881. у Пожаревцу; Саслушање по тужби супруга, од 19. маја 1871, а на претходну тужбу супруге.

¹⁴⁴ ИАП, Протопрезвитерат, од 25. априла 1875.

¹⁴⁵ Више: А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Београд, 2002, стр. 151 и даље.

¹⁴⁶ ИАП, Протопрезвитерат, октобар 1879.

У брачне проблеме уплитала се и световна власт. У Начелству Округа пожаревачког, као и у Начелству Среза звишког, постоји већи број предмета кореспонденције са Протопрезвитератом. Протопрезвитерат је примао заклетве људи да ће пред судом говорити истину,¹⁴⁷ а управна власт поступала је у потерницама за одбеглим мужем или женом,¹⁴⁸ или указивала Протопрезвитерату на `безбрачно живуће`.¹⁴⁹

И поред тога, средином XIX века сматрало се да бракови склопљени у градским насељима краће трају од бракова склопљених на селу.¹⁵⁰

Доминантан положај мушкарца загарантован је и у родитељском праву. Мајка негује децу, и, на први поглед Српски Грађански законик „изједначава мајку и оца у погледу њихове родитељске власти према заједничкој брачној деци.“ Међутим, „малолетној деци која се не налазе под очинском влашћу мора се поставити старалац“ из чега јасно проистиче да родитељска права нису једнако распоређена између деце оца и мајке, односно: правно се само отац сматра носиоцем родитељске власти. По престанку очеве `власти` деца не долазе аутоматски под окриље своје мајке, већ се она мора `поставити за стараоца`.¹⁵¹ У случају развода или одвојеног живота деца припадају оцу – дечаци већ од четврте, а девојчице по напуњеној седмој години. С друге стране, ванбрачна деца увек припадају само мајци. Отац може признати дете, `озаконити га`, преузети обавезу заједно са мајком и бити хранилац

---

¹⁴⁷ Пример: ИАП, Протопрезвитерат бр. 53/4: заклетва људи у цркви да ће на суду говорити истину, 7. априла 1844.

¹⁴⁸ ИАП; НСЗ LXVII 295: Потерница за Николом Доићем из Хрватске, који је побегао са туђом женом Анђелијом; LXIX 613: Конзисторија је развела брак Јована Јоксимовића и Стојане, али срески начелник ће то потврдити ако се Стојана не врати до Митровдана; LXIX 617: Конзисторија је развела брак између Живане и њеног одбеглог мужа Ђорђа Трпића, али са напоменом да ће брак бити настављен ако се муж врати до 1. августа. У међувремену Окружна власт спроводи потрагу за Ђорђем.

¹⁴⁹ ИАП, НСЗ LXX 769: начелник среза обавештава проту да Михајло Ковачевић и жена му Милица из Кесарије, живе невенчано.

¹⁵⁰ Б. Катић, *Структура градског становништва Србије...*, стр. 58-59.

¹⁵¹ Више: М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском законуку (1844-1946)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 11-25.

детета. Али у Грађанском закону јасно стоји да је забрањено утврђивање очинства с образложењем да је „поступак утврђивања противан јавном моралу.“¹⁵²

Законски наследници умрлог само су његови мушки потомци, женској деци припада смо „уживање, издржавање, снабдевање и пристојно удомљење по постојећем обичају,“¹⁵³ што значи да женска деца могу наследити оца само уколико нема његових мушких потомака. Муж и жена изједначени су само у једном случају – наслеђују свог умрлог партнера само уколико нема потомака.¹⁵⁴ Правници сматрају да „прописи о положају жене у наследном праву представљају најдрастичнија ограничења приватних права жена у корист мушкараца у Српском грађанском закону...“¹⁵⁵

Ригидан и неприкосновен став о подељеним мушким и женским сферама, различито вреднованим родним улогама, различитим психолошким и интелектуалним могућностима, па и посебности физиологија, преузет из европске литературе, био је таман одговарајући и уклопљен у патријархалну матрицу која је опстала до краја XIX века. Наглашавало се да „женскиње“ имају потребу за старањем, док је „човек“ више светски него ли породични“, а спој два принципа „представља основу за срећу у браку“ – била су главна упутства у књиге „Правила за удаваче“ из 1890.¹⁵⁶ Патријархална Србија прихватала је европске мисли о „мушкој култури која непрекидно иде напред“, а за њом „неизоставно и култура женскиња; но ова последња треба да је за неколико степени нижа од наше културе (...) не што бисмо се бојали да оштетимо наше првенство него зато што је напрезање мозга и теже и опасније код жене, јер су код ње и природне силе испод наших.“¹⁵⁷ Бројни наслови овако „учене литературе“ са овом проблематиком управо су говорили да је ригидни мушки став поколебан и да је жена показала своје способности.

---

¹⁵² М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском..*, стр. 19.

¹⁵³ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене..*, стр. 19.

¹⁵⁴ Више: М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене..*, стр. 11-25.

¹⁵⁵ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене..*, стр. 21.

¹⁵⁶ М. Ристовић, *Од традиције ка модерности 1878-1990*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011, стр. 422.

¹⁵⁷ М. Ристовић, нав. дело, стр. 422.

3. ОСВАЈАЊЕ ЈАВНЕ СФЕРЕ

3.1. ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ПОЖАРЕВЦУ

3.1.1 Девојчице у основним школама

У европским круговима Балкан је увек важио за мање цивилизован, сматрало се да је навикама, обичајима и необразовањем удаљен од Европе и да су „балкански, а посебно православни народи, противници модернизације, да се због тога мање школују, а нарочито се противе школовању жена.“¹⁵⁸ Нажалост, проблем образовања женске деце и девојака донекле је потврђивао овај стереотип, и управо на проблему образовања женске популације може се сагледати колико су били јаки отпори модернизацији у Србији.¹⁵⁹

Прве школе за женску децу у Србији основане су средином четрдесетих година XIX века.¹⁶⁰ У њима су девојчице училе хришћанску науку, српски језик, историју, стране језике, али и ручни рад, свирање, певање и играње.¹⁶¹ Први Школски законик Кнежевине Србије, из 1844. године, предвиђа школовање женске деце, али у посебним школама, одвојено од дечака. Међутим, у недостатку таквих школа као и наставног особља, законик дозвољава заједно похађање наставе женске и мушке деце, али само до навршене десете године живота.¹⁶²

Посебна Уредба о женским школама, донета 1846. године, предвиђала је шестогодишње школовање током којег су се, осим општеобразовних предмета, училе и вештине везиване само за женски пол - ручни рад, певање, лепо понашање...

---

¹⁵⁸ Љ. Трговчевић-Митровић, *Планирана елита, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, стр. 191.

¹⁵⁹ А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, стр. 432.

¹⁶⁰ Школовање женске деце законски је било подстакнуто 1844. године. И док 1845. године у Србији постоји 181 основна школа, само је једна за школовање женске деце и то у Параћину, док је 1880. године било 56 установа са 5.024 ученице. Више: Љ. Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку* (Аналитичка скица), у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, стр. 227.

¹⁶¹ Према: Вулетић, *Породица у Србији...*, стр. 135.

¹⁶² Према: Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 255.

И каснији закони су били слични и задржавали се на изменама које су приближавале нивое општег образовања у мушким и женским школама, али је и остајало одвојено школовање.¹⁶³

Списак 70

Ученица III и IV разреда које су са књигом и другим потребама школским оскудне с. 1861. год.

III Разред				Потребне књиге					
1. Милоша	Кочвићкић	Отац: Милош	Кочвићкић	Саврска	Матинска	Трба	Знања	Трба	Училишна
2. Милоша	Кочвићкић	Отац: Тоша	Кочвићкић	"	"	"	"	"	"
3. Милоша	Кочвићкић	Отац: " "	Кочвићкић	"	"	"	"	"	"
4. " "	Кочвићкић	Отац: Савија	Кочвићкић	"	"	"	"	"	"
5. Јана	Кочвићкић	Отац: Н. Кочвић	Кочвићкић	"	"	"	"	"	"

IV Разред									
1. Милоша	Кочвићкић	Отац: Милош	Кочвићкић	Саврска	Училишна	Друга	Училишна	Светлана	Училишна
2. Милоша	Кочвићкић	Отац: " "	Кочвићкић	"	"	"	"	"	"
3. Милоша	Кочвићкић	Отац: " "	Кочвићкић	"	"	"	"	"	"
4. Милоша	Кочвићкић	Отац: " "	Кочвићкић	"	"	"	"	"	"
5. Јулија	Кочвићкић	Отац: " "	Кочвићкић	"	"	"	"	"	"

у достављеним да су ученице све књишке ствари наведене, примају се од стране Министарства у суду.

5. Августа 1861. год.
у Пожареву

Марија Николић
Посељеничка Жен.
ске Машини III и IV разреда

Списак ученица III и IV разреда пожаревачке школе које су 'књигом и другим потребама школским оскудне', потписала учитељица Марија Николић, 1861. године (ИАП, Varia, 215)

Радикални заокрет у законодавном смислу донет је почетком 1883. када је уведено обавезно школовање све мушке и женске деце у трајању од шест година, али са задржаном рестриктивнијом мером неопходних одвојених школа за девојчице. Обавезно школовање женске деце наишло је на отпор сеоске средине јер је било неприхватљиво да женско дете борави ван куће. За женску децу је примењена измена закона, 1898. године, за обавезно школовање у трајању од четири године, и

¹⁶³ На основу ових прописа прва школа за женску децу отворена је 1845. у Параћину, годину дана касније и у Београду, а до 1858. године укупно је отворено 18 женских школа. Више: Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку..*, стр. 255.

евентуални наставак школовања у девојачким двогодишњим школама. Тек се 1906. законски уводе могућност коедукације и постојање мешовитих школа за децу оба пола.

У Србији школске 1899/1900 постоји 1.101 основна школа, у којој ради 1.940 учитеља и учитељица, који васпитавају 102.408 ученика. „Од овог броја било је: а) мушких школа 112, са 185 учитеља и 8.872 ученика, и б) женских школа 28, са 36 учитељица и 1.788 ученица).“¹⁶⁴ Сем тога, у Србији је почетком XX века било 265 женских основних школа, 45 занатских, а од 1905. године и женске гимназије, три више женске школе, две женске учитељске школе и неколико приватних завода.¹⁶⁵ Од тога је у некадашњем Округу Пожаревачком било 140 школа, у којима ради 221 учитељ и учитељица, и 10.660 ученика. Гимназија има у Србији 17, међу којима је и Гимназија у Пожаревцу.¹⁶⁶

Грађанство Пожаревца се, током XIX и у првој половини XX века, трудило да модернизује школство те је у граду радило више основних и средњих школа. Прве ученице женских школа биле су ћерке истакнутих државних службеника онога времена, трговаца, адвоката, лекара, свештеника, занатлија, свих нација и вероисповести које су живеле у Пожаревцу – Грка, Цинцара, Немаца, Јевреја, Срба... Слика Пожаревца и структура грађана из 1873. године изгледа овако: “зидани општински кућа 3; приватни кућа 1.200; зидани правитељст. кућа 27; душа мушки 3.903; ” женски 3.006; порезки глава 1.645; чиновника 73; свештеника 9; основни школа 6; учитеља 6; ученика 266; женски школа 3; учитељака 3; ученица 132; полугимназија 1; професора 6; варошки дућана 115; варошки механа и кафана 29; ... једна земљоделско-шумарска школа: професора 8, ученика 60...”¹⁶⁷

Године 1846. на иницијативу Живана Ковачевића, учитеља старије класе нормалне школе у Пожаревцу, а уз онемогућавање Петра Радовановића, ондашњег

---

¹⁶⁴ Љ.Поповић, Ј.Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, у: 175 година Болнице у Пожаревцу, Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008, стр.106.

¹⁶⁵ Према: Љубинка Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку. Отварање питања*, стр. 257-258. ([http:// www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf](http://www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf))

¹⁶⁶ Љ.Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца...*, стр.106.

¹⁶⁷ Б. Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, стр. 133-135.

директора основних школа, отворена је и приватна „женска“ основна школа. Већ на самом почетку женска школа је почела да ради у неусловном смештају али са већим бројем ученица. После две године, школу је од Ж. Ковачевића преузела Општина пожаревачка што је учитељ прокоментарисао: „општина јоште није била дозрела за ову школу (јер) је школа данас забачена у два недовршена дућана при Примирителном суду“ – а дућани су били непатосани, без скамија и деца су седела на земљи.¹⁶⁸ Већ 1858. године школа је имала 139 ученица, али само једну учитељицу, Љубу Михаиловић. Због суровог понашања према девојчицама Љубу смењују,¹⁶⁹ а помињу се као нове учитељице Милева Арсић и Марија Николић, супруга Симе Николића, учитеља, а њихова ћерка, Христина супруга је још једног учитеља који је службовао у Пожаревцу 1861. године – Ђуре Јакшића.¹⁷⁰

Госпођа Живка Протић, учитељица. Рад Ђуре Јакшића, уље на платну

---

¹⁶⁸ Више: М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе...*, стр. 145.

¹⁶⁹ Према: Б. Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подручје...*, стр. 1339-1346.

¹⁷⁰ Више: М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе...*, стр. 145-146.

М.Ђ. Милићевић пише да „у основним мушким школама пожаревачким има 6 учитеља и 213 ученик; а у женским 3 учитељке и 123 ученице,¹⁷¹ али без тачне године о податку.

У извешћу упућеном Министарству просвете и црквених дела, 7. фебруара 1879. године, учитељице Живка Протић, Персида Ђорђевић, Љубица Радуловић и Албијана С. Протићева извештавају да у Женској пожаревачкој школи у првом одељењу првог разреда има 51 ученица, у другом одељењу 50, у другом разреду има 78, у трећем 32 и у четвртном разреду 20 ученица.¹⁷²

Девојчице са учитељицом пожаревачке основне школе.
Фотографија Јована Влаовића, око 1880. године
(Фотографија из приватне збирке)

Када је Европљанин са високим начелима о просветном статусу цивилизованих земаља у односу на Србију, Вилијем Дентон, 1862. године боравио у Пожаревцу посетио је неколико пожаревачких школа и приметио да их у граду има довољно, али и да је мешање деце из различитих друштвених класа или положаја

---

¹⁷¹ М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Ужице, 2005, стр. 1065.

¹⁷² Б. Перуничкић, *Град Пожаревац...*, стр. 1784.

нормално јер нема велике раслојености у друштву. „Уљудност, међутим, која је тако упадљива особина свих сталежа у Србији, ма каква била материјална богатства која имају, чини да је тешко разликовати сељачко дете од онога које потиче из богатијег друштвеног слоја.“¹⁷³

Списак ученика Основне пожаревачке школе за 1882/83. школску годину¹⁷⁴ по народности даје увид да припадници влашке популације нису школовали децу:

Табела 1.

	Српске	Циганске	Јеврејске	Влашке	Свега
У I разред I одељење	47	4	3	-	54
„I „ II „	66	2	3	-	70
„II „ I „	39	1	4	-	44
II II	37	4	1	-	42
III I	39	-	1	-	40
III II	36	-	3	-	39
IV I	42	1	-	-	43
IV II	32	1	1	-	34
Свега:	338.	13.	15.	-	366.

Списак ученица Основне пожаревачке школе за 1882/83. школску годину по народности:¹⁷⁵

Табела 2.

	Српске	Влашке	Јеврејске	Свега
У I разред I одељење	30	-	-	30
„I „ II „	32	-	4	36
„II „ I „	33	-	2	35
„II „ „	35	-	-	35
III „ „	50	-	-	50
IV „	28	-	4	32
Свега:	208.	-	10.	218.

¹⁷³ Вилијем Дентон, *Србија и Срби*, Службени гласник, Београд, 2013, стр. 138-139.

¹⁷⁴ Б.Перунички, нав. дело, стр. 1812. Документ датован 25. августа 1882. потписали су учитељи основне пож.школе: Никола Пантелић, Сава Протић, Ђакон, Н.Тодоровић, А. Димитријевић, Ђорђе Остојић, Душан Радовановић, Н. Јовановић и учитељица Милева Ђорђевићка.

¹⁷⁵ Б.Перунички, нав. дело, стр. 1813. Документ датован 21. августа 1882. потписале су `учитељке` Основне женске пожаревачке школе: Персида Н. Младеновић, Јелена Стојановићева, Живка С. Цветковићева, Драга Бачанинова, Љубица Радуловићка, Албијана Р. Бојићка.

Још 1870. године министар просвете Д. Матић, у свом распису дао је упутства учитељима за рад са влашком децом у школи, не би ли их научили поступно бар основним појмовима из српског језика кога, у већини случајева, деца уопште не познају.¹⁷⁶

У каснијем периоду оснивају се основне школе распоређене по махалама/квартовима - кварталне школе - као најстарије спомињу се „Петрикина“, названа по свом градитељу касније преименована у „Доситеј Обрадовић“ у центру града, „Вук Караџић“ у Бурјанској мали доступна и деци из Влашке мале, „Св.Сава“ – задужбина Саве А. Јовановића и г-ђе Персиде, у Бугарској мали доступна деци и из Радне (Циганске) мале. У међуратном периоду Општина пожаревачка на потребе града одговара градњом основне школе „Александар I Ослободилац“, која је доступна деци из Горње мале. Тако су од раштрканих, малих, неусловних учионица по приватним кућама, напуштеним апсанама, кафанама, привременим смештајима у деловима општинске зграде, настале четири основне школе намењене образовању девојчица и дечака Пожаревца и најближих околних места.¹⁷⁷

У Пожаревцу је постојао и Завод за глувонему децу која је радила у периоду 1896–1899, и то залагањем Вељка Рамадановића, по његовом повратку са школовања у Прагу.¹⁷⁸ Завод је био интернатског типа, имао осморо полазника, девојчица и дечака, који су учили према програмима које је Рамадановић донео из Чешке. Нажалост, општа политичка ситуација и неразумевање Министарства просвете утицали су на престанак рада Завода који је био као други оформљен у Краљевини Србији. Ни велика предусретљивост грађана, који су схватили потребу опостојања и рада Завода, није успела да обезбеди његово даље деловање.

Ценећи племениту мисију В. Рамадановића, *Грађанин* извештава своје читаоце о његовим новим успесима: „*Глас недужних*“ *месечни часопис, посвећен питањима*

---

¹⁷⁶ Б. Перуничих, нав. дело, стр. 1743-1744, наводи: АС, Мин. просвете (МПс) XIII-83-1873.

¹⁷⁷ Више: М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858 – 1918*, Историјски архив Пожаревац, 2011, стр. 182 – 201.

¹⁷⁸ Јб. Савић, *Завод за глувонему децу (1896 – 1899)*, Народни универзитет у Пожаревцу, 1954. Архивска грађа о Вељку Рамадановићу налази се у Архиву Југославије, Фонд главне контроле, 46.112 Ф-138-64-43.

Са свечаног отварања Завода за глувонему децу, маја 1896.
(фотографија преузета из књиге Љ.Савића)

васпитања слепе, глувонеме, богаљасте и слабомислене младежи, изашао је 1-10 број и раздат претплатницима. Уредник је г. Вељко Рамадановић, оснивач дома слепих „Краља Александра I у Земуну. Исти је часопис препоручен за школске књижице од стране Министарства просвете.“¹⁷⁹

3.1.2. Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва

Најстарије српско женско грађанско хуманитарно друштво у Србији, основано 1875. године, 17. маја у Београду, било је “Београдско женско друштво” - “прво српско женско хумано друштво... са циљем да васпитава женску омладину за рад и самостални живот”.¹⁸⁰ Београдско женско друштво је одиграло значајну улогу у годинама када се модернизовало образовање у Србији.¹⁸¹

После Београда и Крагујевца (1876), Друштво је основало подружницу и у Пожаревцу, 1880. године. Пожаревљанке окупљене у Пожаревачко женско друштво, заслужне су за оснивање и рад Женске раденичке (занатске) школе у Пожаревцу.

---

¹⁷⁹ Грађанин, 1932, 3, стр. 3.

¹⁸⁰ Ј.Живковић, *Занатска школа Пожаревачког женског друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју, Зборник радова са научног скупа II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 153, наводи: М. Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, 13.

¹⁸¹ А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, 455.

Током 50 година постојања ове образовне и васпитне установе школа је опстајала иако је престао рад Пожаревачке подружнице женског друштва само три године по оснивању, 1883. године – због „лошег материјалног стања“ и чињенице да су чланице „изгубиле оно првобитно интересовање за подружину“.¹⁸²

Приликом оснивања школе, Управа подружнице је издала следећу објаву:

„У цели да се женска, нарочито сиротнијег стања, деца обуче у бољем и лакшем разноврсном женском раду... у школу ће се примити... 12 сиротне женске деце од 12 до 15 година. Осим тога у ову школу примају се и деца из имућних кућа, но она ће плаћати месечно по 8 динара на име школарине. Учење у овој школи траје две године, но у случају ако које дете изиђе пре, то ће имати да плати по 2 дин. месечно за колико је у школи било. После пола година рада, на свршетку сваког месеца, свака ће ученица добијати четвртину од своје зараде, а приватне, што за учење плаћају, радиће све за себе.“¹⁸³

Тако је од 1880. године радила је Женска занатска школа где су женска деца учила „практичан и теоријски женски рад: кројење и шивење рубља руком и на машини, бели вез и вез са златом, кројење и шивење хаљина“. Поред тога, „држани су предмети: наука хришћанска, српски језик, рачун и најпростије књиговодство за раденице“, као и српски и немачки језик - „по један час дневно“.¹⁸⁴ Прве године (1880) примљено је у школу 12 сиромашних девојчица.¹⁸⁵ Прва учитељица у школи је била Немица Ана Шифер, кројачица, са којом је 15. септембра 1880. године закључен уговор о подучавању у школи, а касније долазе Алба Лукић и Ленка Лубурић.¹⁸⁶

---

¹⁸² ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 7.

¹⁸³ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 5.

¹⁸⁴ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 11.

¹⁸⁵ Биле су то: Живка Петровић, Анка Петровић, Хани Порто, Василија Милосављевић, Александра Николић, Персида Марковић, Стојана Лазаревић, Босиљка Илић, Драга Милићевић, Станка Милосављевић, Сара Анаф и Персида Митић. ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 4.

¹⁸⁶ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 6; Ј.Живковић, *Коло српских сестара Пожареваца*, Народни музеј Пожаревац, 2007, стр. 68.

„Ако је први период школе значајан због саме чињенице да су учињени важни кораци у развијању друштвене свести Пожаревљана о потреби школовање женске омладине, у другом периоду је забележен напредак у образовно-васпитној делатности школе.“¹⁸⁷

Честа пресељења радничке школе довела су до идеје о подизању нове школске зграде (1906). Управа Удружења упутила је молбу Суду општине пожаревачке, да се обезбеди земљиште и изгради нова школска зграда, нашта је Суд донео одлуку, 1908. године, да се уступи плац у Железничкој улици и подигне зграда Женске радничке школе.

Чланица Управе Пожаревачког женског друштва, Лепосава Павловићка, изузетна жена и супруга окружног инжењера Милосава Павловића, успела је да издејствује и убеди супруга да изradi пројекат будуће школске зграде.

Лепосава М. Павловић, чланица Управе Пожаревачког женског друштва
(ИАП, Слога, 53/99)

---

¹⁸⁷ Ј.Живковић, *Занатска школа Пожаревачког женског друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју, Зборник радова са научног скупа II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 157.

Већ на седници одржаној 20. марта 1910. године председница Подружине Женског друштва је известила „да је одржана лицитација у присуству инжењера, кмета општинског, писара полицијског, доста предузимача и чланица управе. Школска зграда погођена је са предузимачем Каранфилом за 13.770. дин. и да буде готова до 1.VIII.“ Већ 25. марта 1910. освећени су темељи нове зграде Дома друштва и школе у присуству председнице Подружнице Даринке С. Белосавић,¹⁸⁸ потпредседнице Милице Стојадиновић, деловође Милице Радосављевић и благајнице Лепосаве Павловић, као и начелника Пожаревачког округа Ивана Ђонића и председника општине Игњата Н. Тодоровића.¹⁸⁹

Женска раденичка школа добила је, 1910. године, прву управитељицу, Анку Марковић, учитељицу у пензији, „са платом од 30 динара месечно“, и прва званична правила о раду ове школе и тиме је уврштена у ред државно признатих женских стручних школа у Србији. Школа је имала подршку надлежног Министарства индустрије и трговине, под чијим стручним и финансијским надзором је радила све време свог постојања. Школа је имала неколико одељења: занатско, као најстарије, у оквиру кога су се налазила одељење рубља и хаљина, ћилимарско (основано 1910), и одељење за трикотажу и израду шешира (од 1920).¹⁹⁰ До почетка Првог светског рата, управо захваљујући новој председници Лепосави Павловић, Женско друштво и школа значајно су побољшани, а много се урадило и на стучном раду у школи.

Ћилимарско одељење је у овом периоду бележило пораст у квалитету и обиму рада. Пиротски ћилими изаткани у Женској школи били су и у претходним годинама веома тражени, не само у Пожаревачком округу већ у разним крајевима нове државе али и европским престоницама: Лондону, Паризу, Прагу, Вашингтону. Техника ткања ових ћилима имала је изванредну уметничку вредност, која је изискивала посебан труд и високу стручност. Поред косовског веза, ћилими настали у Занатској

---

¹⁸⁸ О изузетним успесима Управе Пододбора Женског друштва у Пожаревцу пише и А. Ђуровић, *Модернизација образовања у краљевини Србији...*, стр. 455-456.

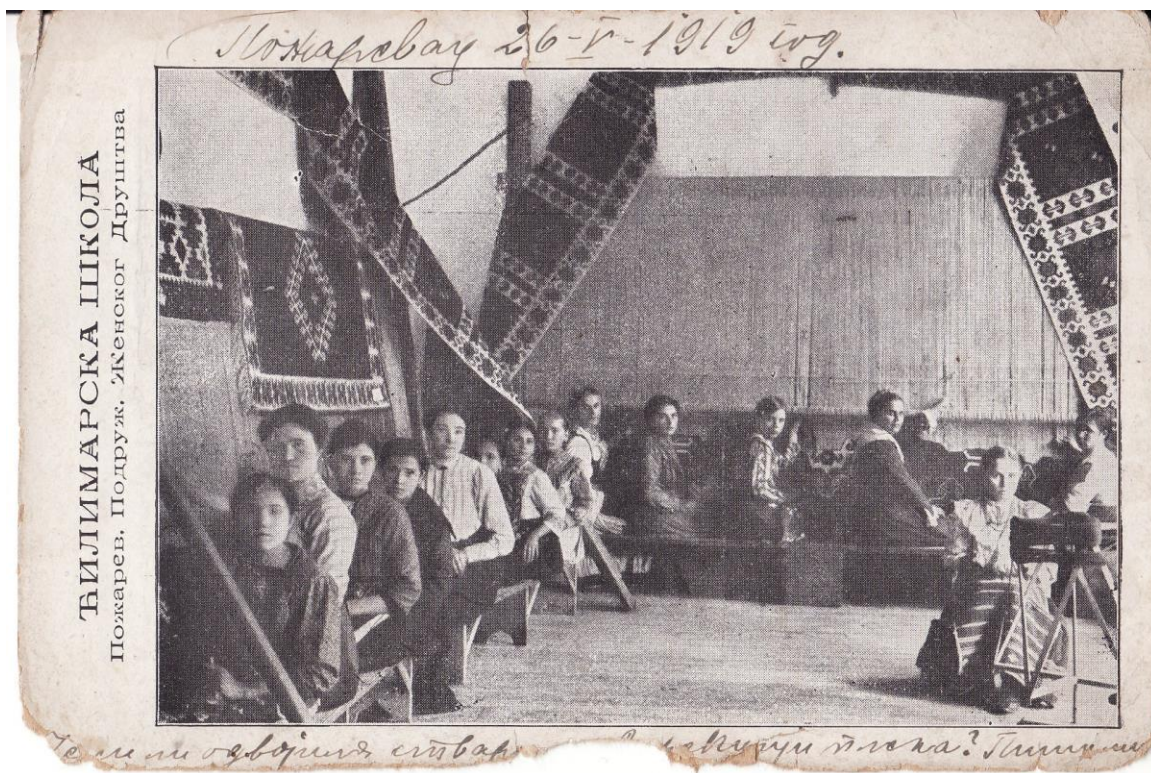
¹⁸⁹ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 19; О Управи Пожаревачког пододбора Женског друштва и у: А. Ђуровић, *Модернизација образовања у краљевини Србији...*, стр. 455-456.

¹⁹⁰ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 19.

школи били су атрактивни и радо виђени на изложбама народног ручног рада како у Југославији тако и у иностранству. Управа школе је практиковала да по завршетку сваке школске године организује изложбу ручних радова, на који су доминирали управо ћилими.¹⁹¹

О Материцама 1910. године је одржана у Пожаревцу и прва изложба пиротских ћилима које су изаткале ученице у новоотвореном одељењу.¹⁹²

Ћилимарска школа у оквиру Женске радничке школе, 26. маја 1919. године.
(фотографија из приватне колекције)

¹⁹¹ Грађанин од 6. марта 1930, бр. 19.

¹⁹² Тим поводом је у Грађанину од 24. јула 1911. године објављен чланак Јелене Ђуртовић: „...Ми имамо сад већ благодарећи Подружници оvd. жен. друштва једну новију установу чије се користи не могу сагледати, колико је она од великог значаја за нашу индустрију а то је ћилимарска школа, коју је у свом дому отворило Женско пожаревачко друштво. Ти су ћилими наши већ због своје лепоте осигурали себи светске пијаце и они се данас радо купују у Немачкој, Баварској, Белгији Чешкој и т. д. У Чешкој је нарочито велико интересовање од изложбе за пиротску тканину у Златном Прагу а под именом „Српска жена“. Бугари све могуће чине и ни једна им жртва није мала да ту производњу ћилимова одомаће у својој земљи“. НБП, Грађанин, 1911, 21. јула, бр. 25.

Школа је спадала у ред средњих стручних школа, чији је рад одобравало и надгледало Министарство трговине и индустрије, најпре у Србији, а касније и у Краљевини Југославији. У школи се образовало више од 1500 девојчица из Пожаревачког округа али и из других крајева. Стицале су стручно знање у кројењу, шивењу, везу, ткању. Школа је приређивала изложбе радова својих ученица, на којима су се лепотом одликовали пиротски ћилими изаткани у ћилимарском одељењу.

Управа Пожаревачког женског друштва, 1921. године.
(Фотографија из приватне колекције)

Рад школе је финансиран из неколико извора: донацијама надлежног Министарства, Бановинске управе, окружних и општинских органа управе, али и самосталним приходима које је школа остваривала продајом радова својих

ученица.¹⁹³ Школа је престајала са радом само у периоду 1915–1918, док је током Балканских ратова самопрегорно радила. Већ 28. априла 1919. стекли су се услови да школа несметано настави своју мисију.

Пожаревачко женско друштво основало је и Дом милосрђа (1913. године) са привредним одељењем за женску децу. Рад привредног одељења обухватао је смештај сиромашних ученица са села у имућнијим породицама управних и редовних чланица удружења са циљем да „помогну и уче се домаћинству, за шта имају бесплатан стан, храну и слободно време ради школовања у занатској школи“.¹⁹⁴ У њему су, поред сиромашних питомица Женске школе, своје уточиште нашли и малишани, ратна сирочад, који су на тај начин били збринути у храни, смештају и одећи. Управа подружнице трудила се да одржи своје установе и потпомогне, васпита и пружи самосталан и поштен рад нашој женској омладини.¹⁹⁵

*„Овдашњи Женски Покрет отворио је курс за неписмену женску децу и одрасле женске. Предавања су бесплатна. Курс ће почети 1. децембра (по новом); имаће днени и вечерњи курс... Позивају се неписмене да се користе овом приликом да до писмености на лак начин дођу. Курс ће трајати 2-3 месеца. Упис се врши сваког дана у дому Ратне Сирочади“.*¹⁹⁶

Грађанин је на својим страницама објавио и јавни позив:

„Испит са изложбом женских радова. У Занатској школи Пожаревачког Женског Друштва обавиће се годишњи испити у недељу 27-ог јуна т.год. Изложба ће трајати до 29-ог јуна. Позивају се родитељи и стараоци ученица, чланови друштвени и сви пријатељи културних установа да изволе посетити испит и изложбу ове једине стручне женске занатске школе у којој се изучавају 3 најлепша заната: вез шав и кројење рубља и одела; трикотажа и ткање Пиротских ћилимова.

---

¹⁹³ ИАП, Вага, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 72.

¹⁹⁴ ИАП, Вага, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 73.

¹⁹⁵ Ј. Живковић, *Занатска школа Пожаревачког женског друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју, Зборник радова са научног скупа II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 159.

¹⁹⁶ *Грађанин*, 1926, бр. 92, стр. 3.

*Овом приликом нарочито се скреће пажња родитељима, који имају женску децу за стручно школовање да дођу и на лицу места да се увере о великој важности ове Установе. 25-VI-1926 год. Пожаревац, Управа.*¹⁹⁷

Школа је 1931. године променила назив у: Занатска женска школа Пожаревачког женског друштва, а десет година касније, маја 1941. године, забележени су последњи часови у школи са завршним испитима одржаним 25. јуна.

Просек успеха школе на завршним испитима није био мањи од врло доброг, чак иако су у школу долазиле и неписмене девојчице. Знање које су понеле из школе, поред уско стручног, било је и општег карактера: основе писмености, веронауке, земљописа, рачуна, француског или немачког језика. Уколико нису желеле или могле да наставе високо образовање на неком од универзитета у земљи, младе жене су биле оспособљене за самосталан и квалитетан живот и привређивање.¹⁹⁸ Из наведених предмета видимо да се образовање девојака није састојало само из „женских предмета“ – од плетења чарапа са српском, немачком и француском петом“,¹⁹⁹ већ да се доста чинило на њиховом општем образовању.

Више од 40 наставница и наставника је, у различитим временским периодима, предавало у школи.²⁰⁰

---

¹⁹⁷ Грађанин, 1926, 51, 3.

¹⁹⁸ Ј.Живковић, *Занатска школа Пожаревачког женског друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју, Зборник радова са научног скупа II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 160. и даље.

¹⁹⁹ Према: Љ. Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Посебна изд. књ.43, Београд, 2003, 187.

²⁰⁰ Стручне предмете су предавале Катарина Ђорђевић, Јулијана Атанацковић, Мира Радовановић (Ђорић), Анка Николић, Милева Кузмановић, Перса Пироћанац, Христина Милићевић, Даница Стојановић, Јелена Шапинац, Ана Јездимировић, Јелисавета Анђелковић, Јелисавете Шишманова, Лепосава Ђурић, Милева Николић, Зорка Шапоњић, Калина Николић, Даница Савковић, Даница Петковић, Дара Љубојевић, Рајна Илић, Стојанка Кнежевић, Зора Николић, Милица Димитријевић, Дара Антић, Мара Шухарт, Живка Станковић, Љубица Илић, Живка Рајковић, Зора Поповић, Љубица Петровић, Вера Стојилковић, Сева Николић, Мица Чаковац. Опште предмете (српски језик, математика, земљопис, историја, веронаука, хигијена) су предавали Јоца Миловановић, Милан Петровић, Стела Митић, др. Загорка Поповић, Божа Јовановић, Драгутин Маринковић и др. Стеван Милосављевић. ИАП, Вага, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 4-62; Ј.Живковић, *Занатска школа Пожаревачког женског друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју, Зборник радова са научног скупа II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 162.

Уз дозволу Министарство трговине и индустрије²⁰¹ тих година је Женска занатска школа организовала и летње месечне курсеве за израду женских шешира,²⁰² а првом таквом курсу, 1923. године, било је 59 полазница које су постигле одличан успех. Оваква пракса се показала добром у случајевима када девојке из околних места због удаљености и свакодневних кућних послова, али и због финансијских немогућности, нису могле да похађају школу у Пожаревцу. Наставнице Женске школе држале су и вишемесечне течајеве кројења и шивења рубља и хаљина.

Летњи месечни курс шивења, околина Пожаревца тридесетих година XX века.
(Фотографија из приватне колекције)

И док су виши сталежи грађана Пожаревца своју одећу куповали у Бечу или наручивали из београдских познатих модних кућа, нижа грађанска класа снабдевала се и производима Женске школе где су ученице израђивале доње рубље, училе

---

²⁰¹ Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије МТИ, 1747, 1755, 1757. Женска занатска школа за трикотажу, Ђилимарска школа, Курсеви кројења и шивења, израде шешира за модискиње.

²⁰² Године 1920. школа је добила одобрење да отвори одељења за трикотажу и шешире, уз тромесечни курс вештачког кројења хаљина и костима. Надлежно Министарство обезбедило је „8 машина за плетење, 4000 динара обртног капитала, 2000 динара за материјал који би ученице у току рада могле покварити, као и 1500 дин. за трошкове око транспорта“. ИАП, Vаgіа, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 37.

кројење хаљина, израђивале трикотажу, шешире и вештачко цвеће, али и рукавице, вез, плисе...²⁰³

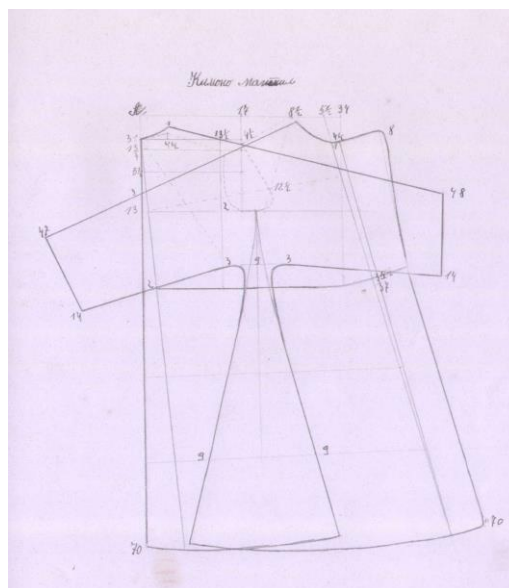
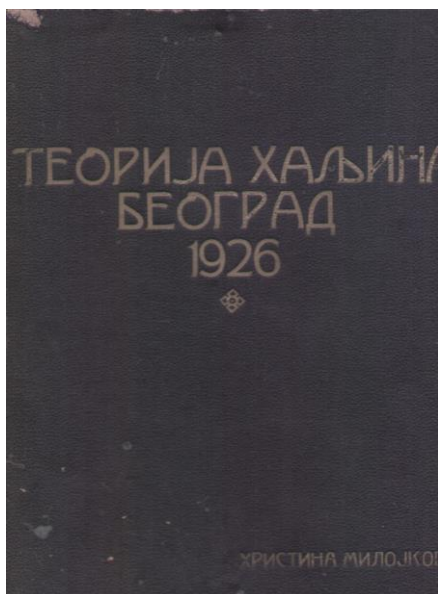
Питомице Женске занатске школе у Пожаревцу
(ИАП, архивски фонд Женска занатска школа у Пожаревцу)

Свршене ученице Женске занатске школе, 1921. године.
(Фотографија из приватне колекције)

---

²⁰³ ИАП, архивски фонд Женска занатска школа, Књига кројева; Ј. Живковић, *Занатска школа пожаревачког женског друштва*, стр. 153, 155, 157, 160 и даље.

Књига кројева
(ИАП, архивски фонд Женска занатска школа у Пожаревцу)

Тридесетих година Женска занатска школа имала је и свој интернат не би ли и на тај начин помогла сиромашне ученице пристигле из далека, а управа школе организовала је и ђачку кухињу која је помагала не само ученице Женске занатске школе већ и суопште сиромашне ученике из других пожаревачких школа.²⁰⁴

Пред сам почетак Другог светског рата, председница Пожаревачког женског удружења Катарина Петровић, објавила је да се обуставља рад и Удружења и школе. Током рата зграда Женске занатске школе у Пожаревцу опстала је, али је сав инвентар уништен. Током свог постојања и рада у периоду од пола века, Женска занатска школа у Пожаревцу образовала је чак 1500 девојчица²⁰⁵ из Пожаревачког округа али и из других средина, које су сем писмености и основног образовања, стекле занат које су успешно радиле и економски привређивале у корист своје самосталности.

---

²⁰⁴ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, стр. 42.

²⁰⁵ ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, стр. 4-62; Ј. Живковић, *Занатска школа пожаревачког женског друштва*, стр. 162.

Средње образовање девојака почело је оснивањем Више женске школе 1863. у Београду, чији је главни задатак ове школе био је да образује учитељице за рад у женским основним школама, а наставнице ове школе биле су прве високообразоване жене у Србији.²⁰⁶ У Београду је 1900. године основана Женска учитељска школа која ће у наредном периоду значајно утицати на пораст броја жена у настави и на квалитет образовања девојака.

Широм Србије осниване су и продужне, `вечерње` или недељно-празничне школе које су биле оријентисане према пољопривредним правцем образоваа или занатлијско-трговачким смером. У Пожаревачком округу, од свих округа у Краљевини, било је највише основаних продужних или недељно-празничних школа: док је у Београдском округу постојало 4, Ваљеву 1, у Пожаревачком округу постоји чак 34 мушке и 2 женске продужне школе у којима су били ангажовано 38 учитеља и 4 учитељице из основних школа. У Пожаревачком округу у продужним школама школовала су се и мушка и женска деца, а током периода 1905-1914. највише продужних школа намењених школовању женске деце основано је у Крајинском, Пожаревачком и Топличком округу.²⁰⁷ „То није било случајно јер је управо у Пожаревачком округу био учињен и највећи помак почетком XX века, не само у основном, већ и у средњошколском образовању.“²⁰⁸

3.1.3. Пожаревачка гимназија

Грађани Пожаревца, уз придружене и представнике из Великог Градишта и Свилајнца, предали су лично кнезу Михаилу молбу за отварање гимназије. Политичка и војна ситуација у том тренутку је пресудила: бомбардовање Београда 1862. године и војне припреме кнеза Михаила, учиниле су да се цела београдска гимназија пресели у Пожаревац, и то лађом до Дубравице, а „девет кочијаша пренело

---

²⁰⁶ Љ.Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 258; Н. Мишковић, *Базари и булевари...*, стр. 266 и даље; Л. Перовић, *Модерност и патријархалност кроз призму државних женских институција: Виша женска школа (1863-1913)*, у: Србија у модернизационим процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације, Београд, 1998, 141-161.

²⁰⁷ Према табелама у: А. Ђуровић, *Модернизација образовања у краљевини Србији 1905-1914*, стр. 467, 468, 469 и 470.

²⁰⁸ А. Ђуровић, *Модернизација образовања у краљевини Србији 1905-1914*, стр. 466.

скамије и друге школске ствари из Дубравице у Пожаревац“.²⁰⁹ После инцидента инвентар београдске гимназије је враћен, а Пожаревац је ипак, на инсистирање Министарства просвете и црквених дела код кнеза Михаила, добио полугимназију или „нижу гимназију“ са редовна четири разреда. Отварање Полугимназије у Пожаревцу забележиле су и *Новине србске*, 16. септембра 1863. године.²¹⁰ Ценећи да је варош велика, да има пуно деце коју треба школовати, Пожаревљани нису стали већ је кренула иницијатива да гимназија прерасте у осморазредну. У време министровања др Владана Ђорђевића, Пожаревац је прво добио пети разред гимназије, па тако редом у наредном периоду до 1892. године када Пожаревачка гимназија постаје осморазредна. За годину 1892. налазимо податак да је осми разред у гимназији „Кнез Михаило“ у Пожаревцу завршило 22 ученика, од којих 21 дечак и 1 девојчица, Марија Вељковић.²¹¹

Пожаревачка гимназија крајем XIX века.
(ИАП, Збирка Т.Б. Димитријевића)

²⁰⁹ Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњешколско образовање у Кнежевини/Краљевини Србији*, у: *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац, 2012, стр. 27.

²¹⁰ АС, *Новине србске* за 1863. годину, 16. септембра.

²¹¹ ИАП, *Пожаревачка гимназија, извештај 1892*; Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 36.

Тако су деца познатих пожаревачких породица – Милосављевића (која је дала председника општине пожаревачке, три војна и два цивилна лекара), Кузмановића (апотекарска породица), Вуловића (трговачка), али и из бројних трговачких, занатлијских, свештеничких и чиновничких породица стасала за гимназијско образовање и испит зрелости. Према социјалној структури ученика у периоду 1897 – 1912. било је највише из трговачких породица, потом из чиновничких. Трећи по заступљености су ученици из пољопривредних породица, па тек онда из наставничких, занатлијских,²¹² а били су заступљени и ученици који су долазили из служитељских породица који су желели да `децу дају на науке`.²¹³ У `остала занимања` сврстани су свештеници, адвокати, општински и приватни чиновници, лекари и апотекари, гостионичари и кафеције, али и надничари и радници, и број ученика који су долазили из ових породица у наведеном периоду је веома знатан и очитује дух модернизације образовања који је захватио друштво у целини.²¹⁴

У КЊИЖАРИ МИХ. КОСТИЋА У ПОЖАРЕВЦУ
(У ДУЋАНУ Г. ЖИВКА ЂОРЂЕВИЋА, ЗОЛЕ — ДО КАФАНЕ)

могу се добити по најјевтинијим ценама:

КЊИГЕ ЗА СВИХ ШЕСТ РАЗРЕДА ГИМНАЗИЈЕ

Материјала за гимназије у великом избору: артије за цртање врло доброг квалитета, табала са кретатим лењирима, троуглих лењира, перклова у свима сортама, креде за цртање, јексерчића за табле и т. д.

За општине: велики избор хартије, од 3 динара рие (500 а не 400 табака) па на више, коверте за званична писма (од 1 динара 100 комада и скупљих), мастила на литар врло доброг, цајвасе, пера (од 80 пара дин. до 5 дин. кутија) у свима сортама и т. д. и т. д.

Све монополисане хартије: деловне протоколе, сточне билете, дневника кесе и т. д.

Пожаревац, Октобра 1889 г.

С поштовањем
МИХ. КОСТИЋ
државни књижар за Пожаревац и околину.
ШТАМПАРИЈА Мих. Костића у Пожаревцу.

* Одровоци уредник: Мих. Костић.

Оглас из Грађанина, октобра 1889. године.

У свом виђењу Пожареваца, Ф. Каниц примећује да је много учињено за развој градског школства, да је изграђена за 120.000 динара четвороразредна нижа гимназија, чији је професор и добар познавалац уметности Л. Јевремовић спасао многобројне римске предмете нађене у Костолцу, Дрмну и Брадарцу и сместио у

²¹² Услед постојања школа за занате у Пожаревцу.

²¹³ Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњешколско образовање...*, стр. 114, табеларни приказ социјалне структуре и занимања родитеља ученика.

²¹⁴ Према: А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905- 1914*, Београд, 2004, стр. 185.

лапидаријум Завода за старине, основаног 1863. Школа постиже добре резултате, које „као и у целој Србији, помућују и ометају бесконачне политичке распре.“²¹⁵

Краљевска српска пожаревачка гимназија већ је школске 1895/96. у осам разреда уписала 384 ученика међу којима је било 68 девојчица; 27 у првом – што је чинило једно цело девојачко одељење, 22 у другом, 13 у трећем и 6 у четвртном разреду. У наредном периоду, услед великих трошкова који су били покривани из буџета града, гимназија је „унижавана“ на шесторазредну, мењала професоре, наплаћивала школарину, што је довело и до великог смањења броја ученика, да би 1902. године, Указом краља Александра Обреновића, непотпуна Гимназија Кнеза Михаила у Пожаревцу била „подигнута на ступањ потпуне средње школе“ и радила све до 1914, до почетка рата.²¹⁶

У Пожаревачкој гимназији деловале су још две школе – Занатлијска и Недељно-празнична шегртска школа, све док нису добиле свој простор 1895. у новоизграђеној згради Земљоделско-шумарске школе.²¹⁷

Рад Пожаревачке гимназије обележили су еминентни професори и предметне учитељице.²¹⁸

---

²¹⁵ Ф. Каниц, стр. 172.

²¹⁶ Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњешколско образовање...*, стр. 9-58.

²¹⁷ Из извештаја директора Пожаревачке гимназије М. Живковића „Господину министру просвете и црквених послова“, од 3. марта 1894. године, види се жалба што је и Занатлијска школа смештена у зграду Гимназије, „јер су под мојим старешинством до 400 ученика и ученица, 18 наставника и огромна зграда“,²¹⁷ као и Недељно-празнична школа – шегртска школа.

²¹⁸ Поред професора на рад Пожаревачке гимназије утицале су, предметом – женским радом – али јасним ауторитетом предметне учитељице: Марија Новаковић, Марија Прендић, Даница Прендић, Даница Вуловић, Милена Јорговић, Јулка Петричкова, Катарина Ђорђевић, док је Цвета Петровић, предметна учитељица, предавала српски језик и математику... А професори су били: Коста Вујић, предавао је српски језик, јестаствену историју и земљопис, Димитрије Нешић, француски и славенски језик, Рудолф Бикловић, немачки језик и стенографију, Михаило Банић, математику, Љубомир Јовановић, земљопис (потоњи министар просвете и црквених дела) Август Валента и Вацлав Ведрал, нотна певање, Алимпије Васиљевић, руски језик, Ђура Јакшић, краснопис, Љубомир Стојадиновић, математику, Владимир Карић, земљопис, српски језик, историју, популарну физику и космографију, Илија Душманић, суплент (касније био окружни начелник, народни посланик, министар привреде), Ромуалдо Лука, цртање, краснопис, геометрију, алгебру... (Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњешколско образовање...*, стр. 87-105.)

Још један живот везан је за Пожаревац: Ђура Јакшић и Љубомир Стојадиновић, брат Милица Стојадиновић Српкиње, били су честа мета оптужби и тужакања: кмет их је, између осталог, оптужио да су „21. августа 1868. године лумповали после пола ноћи“. М. Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, стр. 212. Треба напоменути да је Милица Стојадиновић Српкиња била чест гост у кући свог брата Љубомира, чак је намеравала да се трајно пресели у Пожаревац, али због `влаге` то

Број девојчица знатно се мењао из године у годину, али није ишао поступним растућим низом, већ је свака школска година имала мањи или већи број ученица. Не можемо наслутити шта је томе узрок: мењање политичке ситуације, привредног стања у граду, школарине, али свакако да је у периоду од 1899. до 1912, на основу Закона о средњим школама, „одвојеног школовања женске и мушке деце“,²¹⁹ било обустављено уписивање девојчица у Пожаревачку гимназију. Тако школске 1888/89. у Пожаревачкој гимназији је укупно 255 дечака и 79 девојчица, наредне године 277 дечака и чак 111 девојчица, да би, рецимо, 1900/1901. било 317 дечака и само 12 девојчица, па онда, после година пауза, 1912/1913, у жеку Другог балканског рата, у школи било 519 ученика и 166 ученица.²²⁰ Из Пожаревачке гимназије положили су испит зрелости и наставиле освоју академску каријеру Марија Вељковић, Јелисавета Стојановић, Полексија Вучковић, Софија Михаиловић, Ана Анаф, Ангелина Ераковић, Софија Љешевић...

Када је 1880. године директор Гимназије први пут затражио да се постави учитељица која би вршила надзор над женском децом у школи, добио је одговор од министра „...не могу дозволити да се поред мушког наставничког особља, прима још и женско... доста што има и женске деце“.²²¹ Пожаревљани нису одустајали од своје жеље да школују ћерке, па је, на инсистирање житеља вароши Начелство округа упутило допис Министарству просвете и црквених послова 1884. године: „Општина пожаревачка жели да се у овој вароши установи целокупна Гимназија, а тако исто и више женска школа (институт)... [јер] варош Пожаревац је и за сада по броју душа велика... а одлазе на страну и наша женска деца, ради изучавања више женске школе, око чега родитељи големе трошкове подносе...“²²²

није учинила. Живо је учествовала у седељкама и интелектуалним вечерима које су биле организоване у кући Стојадиновићевих. Посмртни остаци Милице Српкиње пренети су, 1905. године, из Београда у породичну гробницу на Старом пожаревачком гробљу.

²¹⁹ Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 106.

²²⁰ Према табели коју је сачинила Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 105, а према ИАП, Годишњи извештаји о раду Пожаревачке полугимназије и гимназије у периоду од 1862. до 1912.

²²¹ АС, МПС, Ф IV 173/1880.

²²² АС, МПС, Ф IV 122/1892.

Упорност је победила и Пожаревац је 1894. године добио Вишу женску школу, али министар је поставио услов да Општина плаћа управитељицу и учитељицу, хонораре наставницима које министар буде одредио, као и да одреди потребну зграду, огрев и `сав потребан материјал`. Из београдске Више женске школе за управитељицу и `класну` наставницу дошла је Круна Аћимовић, а помоћница управитељице постала је Пожаревљанка, која тек што је положила испит зрелости у београдској школи, Живка Ромелић. Имајући у виду тешкоће око финансирања, министар је предвидео кратак век ове школе – и већ 1895. она се угасила.²²³

Настојања да се унапреди образовање женске деце нису престајала, па је током 1901–1902. године одређена зграда за оснивање Девојачке школе. Управитељ је био Никола Тодоровић, а наставнице Лепосава Максимовић, Марија Ђурић, Надежда Атанацковић и Перка Пироћанац. У три разреда предавали су се предмети: историја, земљопис, француски, немачки и српски језик, краснопис, наука хришћанска, физика, слободоручно цртање, јестаственица, рачун, геометрија, певање, цртање, писање, газдинство и ручни рад.²²⁴

Годишња плата учитеља била је 2100 дин. 1905. године, док су учитељице зарађивале 1900 дин; 1906. године Илија Гојковић примио је 3000 динара за учитељавање у Пожаревцу, док је Катарина Ж. Јовановића, учитељица, примила 1900 дин.²²⁵

Да ли због неопходних додатака на плату или због стварне потребе за квалитетнијим знањем, у *Грађанину* налазимо и огласе:

„Спремам ученике-це свих разреда гимназије из француског језика. За услове обратити се Г-ђи Марији Платоновој, наставници, од 11-12 Љубостинска 7.“²²⁶

„Спремаћу ученике и ученице од I до VI разр. Гим. Гарантујем за успех. Рад почиње 15. јула.

9. јула 1926. Пожаревац, Вукосава Поповићка, наставница гимн.“²²⁷

---

²²³ Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 122-124.

²²⁴ Више: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 124-125.

²²⁵ Из извештаја Окружном школском одбору који подноси управитељ Пожаревачких основних школа Дим. М. Богдановић, 27. дец. 1906-г. АС, МПС – II-56-1907.

²²⁶ *Грађанин*, 1926, 54, 4.

²²⁷ *Грађанин*, 1926, 54, 3.

9. августа 1906, у Пожаревцу `понижни` Пера А. Јовановић, тргов. и Стојадин Матић, абација, пишу Господину министру просвете и црквених послова

„У намери да дамо прилике женској деци вароши Пожаревца и округа пожаревачког да могу стећи више образовање, учтиво молимо г. Министра просвете и цркв. послова да нам на основи чл.7. закона о средњим школама изволи одобрити да можемо отворити и о свом трошку издржавати четворо-разредну вишу женску школу...“

што је г. Министар одобрио.²²⁸ Први управитељ био Милош Динић – тада директор и Пожаревачке гимназије, а предметни наставници професори из Пожаревачке гимназије (Вацлав Ведрал, Рудолф Бикловић, Љубомир Јовановић и други).²²⁹

10. новембра 1909. председник одбора Пера А. Јовановић шаље министру извештај о ангажованим наставницима и директору Приватне женске школе.²³⁰ Школску 1909/10. годину похађало је 126 ученица, и биле су ангажоване наставнице: гђица Љубица Марјановићева за математику, немачки и историју српског народа, Јелица Јеличићева српски језик, француски и латински и Лепосава Ђурићева држала је `женски рад`.²³¹

Приватна женска гимназија школске 1906/07. године имала је два разреда са укупно 48 ученица, већ 1909/1910. школа је четвороразредна, да би 1911/12. била шесторазредна женска гимназија са 163 ученице.²³²

Забележено је и мишљење директора Девојачке школе, Николе Годоровића, који је, анализирајући потребу за школовањем женске деце у Пожаревцу записао:

---

²²⁸ АС, МПс XXX-19-1909. У потпису су још и председник Министарског савета, министар иностраних дела Ник.П.Пашић, министар финансија др Л.Пачу и други.

²²⁹ АС, МПс – XIV-128-1910; Б. Перуничкић, нав. дело, стр. 1948; Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 124-125.

²³⁰ Владимир Радивојевић, директор Женске гимназије, предаје српски језик; Рудолф Бикловић, професор немачког и физике, Јеротије Топаловић математику, Љубомир Јовановић јестаственицу, Божидар Ђорђевић историју, Сава Рабреновић вероучитељ, Милан Милијашевић земљопис, Никола Марковић класнопис, Вацлав Ведрал нотна певање и Михаило Миладиновић земљопис и историју, као хонорарни професор.

²³¹ АС, МПс – XIV-128-1910; Б. Перуничкић, нав. дело, стр. 1948.

²³² Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија и средњошколско образовање...*, стр. 126.

„... јер у Србији мало је које место да такав мозаик разних народности има као што је данашњи Пожаревац [1902. године]. У њему се, због саме разноврсне популације чују поред српског, још и разни други језици, јер по његовим предграђима: влашка, бугарска, циганска мала поред језика – говора тих имена, и сама чаршија не оскудева осталих светских језика као грчки, цинцарски, јеврејски и нешто немачког, пошто је само становништво највише тих народности... У таквом једном месту где је поплављено све скоро странцима, а не Србима, све то може бар за убудуће да лечи и излечи једна нарочито основана виша женска школа која би имала задаћу да спреми будуће српске грађанке и као ваљане домаћице и као одличне васпитачице, а то би извесно било најјаче оруђе којим би се све задобило за ово место што је за сад скоро у свом погледу изгубљено.“²³³

Ученици обновљене Пожаревачке гимназије, 1919. године.

На полеђини фотографије су њихови потписи.

(ИАП, Пожаревачка гимназија, 1919/5)

По завршетку Великог рата Пожаревачка гимназија је обновила свој рад 3. марта 1919. године. Ратом уништена и унижена зграда оправљена је да може послужити, а тек у наредном периоду попуниће се и професорски кадар. Међу

²³³ АС, МПс, Ф XXII 9/1902.

именима предавача срећемо професоре који су били активни и у предратној Гимназији, али и нове наставнице.²³⁴

Упоређујући примања наставног особља видимо да је плата суплента и супленткиње била 5,400 дин, предметних учитеља 4.152 дин, док су професори и професорке, у зависности од година стажа имали између 13.800 и 15.000 динара. Бележимо и да је професор са 22 године стажа имао 22.000 дин, а директор примао плату са додатком у висини од 36.000 дин.²³⁵ Вредновала се стручна спрема и године искуства, а наставно особље је имало изједначену људску и професионалну вредност.

Поменимо да су у Пожаревачкој гимназији предавали Немања Томић, професор филозофије и српског језика, превео велики број наслова, др Игор Плетњев, проф. историје и филозофије, први директор основаног Архивског средишта у Пожаревцу, Илија М. Петровић, проф. енглеског језика – по коме Пожаревачка библиотека носи име, професор Михајло Миладиновић и директор Гимназије, своје дело „Пожаревачка Морава“ оставио је у аманет многим генерацијама, Милица Орлов, проф. српског језика и књижевности, Георгије Орлов, проф. историје... и многи које су запамтиле генерације гимназијалаца.²³⁶ Звање професора гимназије сврставало их је у сам врх интелектуалне елите и пружало им могућност креирања и утицања на

---

²³⁴ Вукосава Поповићка, предавала је математику, физику и хемију, Лепосава Петковићка, редовна наставница, предавала је француски и географију, Емилија Кесигова, Јованка Гајићка, Лепосава Ђурићева, биле су учитељице за женски рад, Наталија Пантелић, професор математике, физике и хемије... Двадесетих долазе Вукосава Антић, професор француског, Десанка Девић, проф. зоологије, Лепосава Ивковић, проф. зоологије, Славка Перишићева, ботанику, Злата Баумајстерова, математику и физику, Персида Наодовић, француски, Даница Петровићка и Драгиња Јовановић, историју, Зорка Марићева, физику и хемију, Христина Пијук, гимнастику, Јованка Микић, Надежда Вељковић и Јелена Најдановић, супленти, Даница Вуковић, Стојка Петровић и Јелисавета Богдановић, предметне учитељице, и др Босиљка Тешић, школски лекар. У том периоду школа је имала око 30 професора, наставника и учитеља, и чини се да је број жена у настави био знатан. (Према: М.Манојловић, *Пожаревачка гимназија у међуратном периоду (1918-1941)*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, стр. 153-223.)

²³⁵ М.Манојловић, *Пожаревачка гимназија у међуратном периоду (1918-1941)*, стр. 178-179.

²³⁶ Поменимо да су у овом периоду ученици Пожаревачке гимназије били и: Милена Павловић Барили, сликарка, Даница Кацлеровић и Надежда Вељковић, проф. Гимназије, Радмила Трифуновић Хитра и Даворјанка Пауновић, народни хероји, Бојана Радојковић, директор Музеја примењене уметности, као и академици - Павле Савић, Радомир Лукић, Миодраг Милосављевић, Михаило Динић, Петар Џацић, професори универзитета - Драгослав Девић, Драгослав Џацевић, Слободан Ненадовић и многи други.

будуће интелектуалне токове и домете не само Пожаревца, Краљевине Југославије већ и на судбину земље у време наилазећег рата. Пред почетак Другог светског рата Пожаревачка гимназија имала је 60 наставника, а број матураната мушке и женске популације је скоро потпуно изједначен.²³⁷

Ученици Реалне државне Гимназије 1. јуна 1922.
(фотографија Антонијевић и Симић, из приватне колекције)

3.1.4. Студентикиње

И не само у Србији, већ и у Европи, крајем XIX и почетком XX века покренуо се већи број одважних девојака да осваја универзитете, у жељи да стекне знање, да покаже и докаже стоју интелигенцију и способност. И свуда су наилазиле на већи или мањи отпор, а на питање откуд толико притивљење студирању жена, 1889. године, била је спроведена једна анкета на Филозофском факултету у Базелу. Одговори професора били су у домену да „нема довољно простора на самом универзитету, да се плаше утицаја странаца, али и да жене припадају породици и имају мање

---

²³⁷ Према: ИАП, Годишњи извештаји Пожаревачке гимназије за период 1919 – 1940/41.

интелектуалне могућности од мушкараца, уз такође истицање бојазни од њихове конкуренције на тржишту рада, [па до одговора да је реч] ... о страху од „учене лепоте“... односно отпору традиционалиста због мењања дотадашње улоге жене. А то је појава дугог трајања.²³⁸

Глад српске елите за образовањем била је велика, и није била ограничена само на мушкарце. Градска средина ипак је давала висок степен храбрости девојкама. Младе жене су у градској средини, захваљујући заштићеном статусу и породичном поносу, уживале слободе које су биле незамисливе на селу. Имућни, али и прогресивни, родитељи су подржавали своје кћерке, жељне знања, и тражили начине да им омогуће више образовање. Услед једне недоречености у прописима студенткиње нису биле експлицитно искључене из система високог образовања - жене су могле да се упишу на Велику школу, основану 1863, ако би ректор био сагласан.

Много већи, понекад и непремостив проблем, за младе девојке на путу образовања наилазиле су у својој најближој околини – породици. Сматра се да је велики број девојака одустајао из овог разлога, а други је, свакако био начин финансирања не малих трошкова високог образовања.

На Београдском универзитету, 1905. године, било је дозвољено девојкама редовно студирање, и према статистичким подацима, већ између 1891. и 1900. године удео студенткиња на београдској Великој школи износио је 10%.²³⁹ Краљевина Србија показивала је велико разумевање за стипендирање студенткиња у иностранству, тако да је, у периоду од 1882. до 1914. године од 856 стипендија 46 стипендија било опредељење стипендијама, што чини 5%.²⁴⁰

Као резултат овог с тешкоћама развијаног женског школства почетком XX века у Србији је било 165 женских основних школа, 45 занатских школа, 12

---

²³⁸ Љ.Трговчевић, *Планирана елита*, Историјски институт, Београд, 2003, стр. 192.

²³⁹ Више: Н. Мишковић, *Базари и булевари...*, стр. 265; Љ.Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 258.

²⁴⁰ Више: Н. Мишковић, *Базари и булевари...*, стр. 265; Љ.Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 260.

гимназија, три више женске школе, две женске учитељске школе и неколико приватних завода,²⁴¹ у којима су махом биле запослене жене.

Са модернизацијом државе развила се и права професионализација и нова занимања која су захтевала и нова знања, а која нису била доступна у оквиру Велике школе, односно од 1905. године Београдског универзитета, где су постојали Филозофски, Правни и Технички факултет. С друге стране, структура односа броја студената и студенткиња уписаних на факултете Београдског универзитета говори нам о великом интересовању студенткиња за Филозофски факултет, што се види из наредне табеле:

Табела 3: Преглед структуре студената и студенткиња Београдског универзитета 1905. године²⁴²

Назив факултета	Бр. редовних студената			Бр. ванредних студената		
	м	ж	укуп	м	ж	укуп
Филозофски	104	21	125	5	31	36
Правни	297		297	36		36
Технички	70	2	72	1		1
Укупно	469	23	494	42	31	73

Уз помоћ Краљевине Србије, односно финансирањем из оквира добростојећих породица, девојке су се отиснуле на стране универзитете. У другој половини XIX века могућност студирања женама давала је најпре Швајцарска, па је још 1872. медицину на Циришком универзитету уписала прва девојка из Србије - Драга Љочић, која је студије окончала 1879. и постала прва лекарка у Србији. За њом су дошле и друге девојке те је до 1914. године на Циришком универзитету студирало 32 студенткиње из Србије. Према доступним подацима, на Берлинском универзитету је до 1914. студирало десет девојака из Србије, у Халеу три, у Минхену две, док је у Јени била само једна студенткиња – Љубица Рокнић... У Гизену је пољопривреду студирала Даница Бончић, а у Тибингену се, након студија у Берлину, образовала

²⁴¹ Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 259-260; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Историјски институт, Београд, 2003, стр. 189.

²⁴² Табела према подацима А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905 – 1914*, Историјски институт, Београд, 2004, стр. 707.

Зорка Милошевић. Посебна занимљивост је да је прва жена која је завршила студије на Техничкој високој школи у Дармштату била Јованка Бончић, која је уписала архитектуру у јесен 1909. и у јулу 1913. постала прва жена која је стекла диплому те школе.²⁴³

Чини се да је прва жена са дипломом Велике школе имала мање препрека у каријери, јер је Јелисавета Начић²⁴⁴ 1900. дипломирала архитектуру, непосредно по завршетку студија постављена за цртача, а - после положеног стручног испита 1902. године - и за архитекту Београдске општине. Очигледно талентована, она је до 1914. године пројектовала и извела неколико објеката запажених вредности: лепе барокне степенице које се са Калемегдана спуштају ка згради Француске амбасаде, основну школу Краљ Петар, завршену 1906. године, у истоименој улици, те цркву Александар Невски у Душановој улици; по њеним нацртима уређен је и Теразијски плато који је био централна тачка Београда између два светска рата. Неки од тих објеката остали су сачувани и до данас.

Међу Пожаревљанкама студентима страних универзитета налазимо: Јелицу Бресјанац, студирала природно-математичке науке 1910. године у Цириху, док су Софија Љешевић, студирала медицину у Петрограду 1902. и 1903, а дипломирала у Паризу, и Десанка Др. Стојиљковић, студирала 1907, 1908. и 1909. у Женеви²⁴⁵ - биле државни питомци Краљевине Србије.²⁴⁶

Листајући „Грађанин“ наилазимо и на изјаве поноса родитеља свршених студенткиња:

*„Промовирана за лекара. – 30 јуна о.г. промовирана је за доктора целокупног
лекарства, на прашком универзитету наша пожаревљанка г-ца Олга
Максимовићева, кћи поч. Властимира Максимовића, адв. оvd. Честитамо.“²⁴⁷*

---

²⁴³ Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 260: „Наведени бројеви су тек први резултати истраживања, јер недостају имена девојака које су биле у Француској и Русији те на високим аустријским школама и другима образовним установама тадашње Европе.“

²⁴⁴ Према неким индицијама Јелисавета Начић је или рођена у Пожаревцу или је породица боравила у граду. За сада ово су непотврђени подаци.

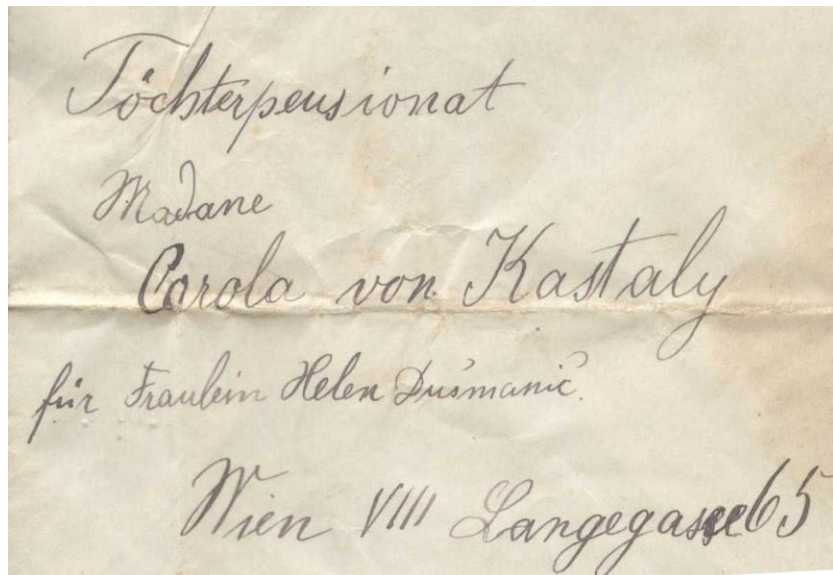
²⁴⁵ Постоји податак и за студије медицине у Паризу... Љ.Трговчевић, *Планирана елита*, стр. 292.

²⁴⁶ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, стр. 288-293.

²⁴⁷ *Грађанин*, 1926, 52, стр. 3

„Завршила студије. – Госпођица Бранислава, кћи господина Драг. Витића, судије пожар. Прв.суда, завршила је студије на Прашком медецинском факултету. Честитамо!“²⁴⁸

Нажалост, наишли смо и на жалосну читуљу Љубици, студенту филозофије, која је умрла у 26. години, из свештеничке породице деде проте Томе.²⁴⁹

Једна дописница с почетка века открива нам да је г-ђица Јелена Душманић била питомица Девојачког пасионата у Бечу (из приватне збирке Шалер)

Већи је број девојака из имућних породица које су после завршеног образовања у Пожаревцу одлазиле у Беч, у девојачке пансионате. Сасвим случајно потврду тога нашла сам на једној дописници упућеној г-ђици Јелени Душманић, ћерки пожаревачког апотекара Михаила Душманића. Са бележака на партитурама²⁵⁰ закључује се да је Љубица-Белка Милосављевић, кћи имућног пожаревачког ћурчије, из породице Живка Милосављевића, професора Римског права на Великој школи,

²⁴⁸ Грађанин, 1926, 50, стр. 2

²⁴⁹ Грађанин, 1921, 40, стр. 2.

²⁵⁰ Збирку партитура је Љубица Милојковић поклонила аутору овог рада.

студирала клавир у Паризу, где је упознала и удала се за дипломираног студента медицине др Јована Милојковића, 1929. године.

Поменимо и жене из најпознатије пожаревачке породице Павловић. Даница Павловић, кћи Стојана-Стојанчића Павловића и унуке Карађорђеове ћерке Саве, Босиљке, мама-Босе како су је сви знали у Пожаревцу. Богати трговац својој мезимици није одбијао ниједну жељу. И попут других имућних девојака, и Даница је путовала у Бијариц, Ницу, немачке бање, васпитавала се на познатим европским школама, полиглота, студирала клавир и певање на Минхенском конзерваторијуму, где и упознаје Бруна Барилија, италијанског композитора, музичког критичара, новинара и песника, потомка Голдонијевог. Вест о венчању Данице Павловић објављена је у листу „Политика“: *„У четвртак, 7.ов. месеца, венчаће се у старој пожаревачкој цркви кћи г. Стојана Павловића, трговца из Пожаревца, са г. Бруном Барилијем, музичарем из Парме“*.²⁵¹ Брак је трајао кратко – разишли су се пре Првог светског рата, али помирили после Другог, после личне трагедије у болу за изгубљеном ћерком.

Даница Павловић – Barilli са Миленом, 1910. године.
(Галерија Милене Павловић – Barilli)

---

²⁵¹ *Политика*, 3. јануар 1909, стр. 3.

Због брака и детета, Даница се одрекла каријере, али окренула се писању бележећи своје утиске са бројних путовања. Покушавала је да у пожаревачку средину унесе више културе, да покрене јавност, анимира. Остала је ипак забележена као необично агилна председница Женског друштва у Пожаревцу.²⁵² Милена је од ње наследила културу писања, самоувереност при комуникацији, под мајчиним утицајем учила језике и посветила се сликарству.

Миленино детињство²⁵³ обележено је животом у раздвојеној породици, неспоразумима између оца и мајке, које је поново повезала тек кћеркина смрт, путовањима од Пожаревца до Италије, крхким здрављем после прележаног тифуса за време рата, честим променама места школовања. Први разред основне школе учила је у Бергаму, други у Риму, трећи и четврти у Пожаревцу, где се уписала у гимназију, коју је завршила у Београду. У међувремену се школовала у Линцу и у Грацу, где је у манастиру учила немачки. Још у Риму примећен је њен таленат, који обликује на Краљевској уметничкој школи у Београду (1926), а по дипломирању похађала је сликарску школу и студије сликарства у Минхену (1926 – 1928). Њене сликарске кораке бодрила је и Бета Вукановић.²⁵⁴

---

²⁵² *Жена и свет*, бр.9.

²⁵³ Милена је рођена у Пожаревцу, 5. новембра 1909.

²⁵⁴ После неуспешног покушаја да у Пожаревцу и другим српским градовима пронађе посао, посветила је својој мајци „пословице за утеху бола“, које је бележила у свесци под називом „Из Миленине бележнице: Сам са собом се борити најтежи је рат; сам себе победити најлепша је победа;“... Потреба за новим сазнањима одводи је у европске центре сликарства и уметности, где, до одласка у Америку (августа 1940), већ нарушеног здравља, обилази музеје, ствара, приређује изложбе (Лондон, Париз, Рим, Фиренца, Венеција) и усавршава језике: „Много ради, много чита, много зна и много жели. Тада је говорила српски, италијански, француски и немачки. Нагло је напредовала са енглеским и почела сама да учи шпањолски“ (пише њена мајка Даница)

Пожаревачки лист *Грађанин* благонаклоно прати Миленине уметничке почетке, а грађански кругови, као потомку угледне породице, „желе јој најлепши успех“. У најави њене изложбе, која је отворена 16. децембра 1928. године, у сали Новинарског удружења у Београду, представљена је као „унука наше уважене грађанке Босе Ст. Павловић“ („Грађанин, 13. децембар 1928:2). Мајка Боса имала је ту изузетну прилику да присуствује отварању изложбе своје унучке. Уредник Раул Радовић, познат као позоришни критичар који није препознао таленат Миливоја Живановића, позитивно је оценио Миленину прву и једину изложбу у Пожаревцу („у машти и фигури је јака, а у декоративном пољу јача него у портрету“). Изложбу је почетком 1929. године организовала управа Женског покрета у „Крстиној кући“. Раул с поносом истиче Миленину завичајну припадност и самоуверено јој прориче уметничку будућност...

Са 16 година Милена је цртала портрете филмских идола који су и у пожаревачком биоскопу очаравали даме - Рудолфа Валентина, Лилијан Гиш, Вилму Бланки, Цозефину Бејкер... А док је њена

Поменућу и Милицу Јанковић, (рођена у Пожаревцу 10. новембра 1881, умрла у Нишкој Бањи 27. јула 1939), била је прозни писац и сликарка из породице Данила Јанковића, пожаревачког трговца. Мајка јој је из породице Павловића, оца Милене Павловић Барили. Милица је сликарство учила код Бете и Ристе Вукановића и на сликарској академији у Минхену (1904) на сликарској академији професора Ажбеа, што је и описала у аутобиографским Причама из Минхена, које је посветила сликарки Бети Вукановић...²⁵⁵

мајка учитељевала на двору, Милена је цртала карикатуре г-ђе Хартвиг, краљице Марије, принцезе Олге...(чувају се у пожаревачкој Милениној галерији).

Милена је песме писала на италијанском, француском и, према сведочењу њене мајке, најрадије на шпанском језику. Бруно Барили - композитор, музички критичар, песник, рафинирани естет, оншалантан, боем – годинама се није бринуо о кћери. Иако је у свету постала позната као „figlia di nostro Barilli“ Даница је писмима зближила ћерку и оца, па јој је у каснијем периоду Бруно помагао за организацију изложби и афирмацију у Италији, иако је Милена била српска држављанка.

„Свет је диван, земље су лепе, али од свих градова на свету мени је најмилији Пожаревац. Нигде ми небо није тако лепо као из мог дворишта“ – писала је у писмима Милена.

Била је члан Уметничког удружења „Лада“, излагала у Београду, на јесењој изложби у Цвијети Зузорић, у Лондону, у Паризу уз велика имена сликарства, у Риму, Фиренци, Венецији, Хагу, у Њујорку, постхумно у Палерму, Београду, Пожаревцу... Излагала је самостално, на изложбама југословенских аутора али и са великим именима светског сликарства. У једном тренутку, у Америци, издржавала се сликајући рекламе за производе широке потрошње за *Harper's Bazar*, *Town & Country*, *Vogue* – парфеме, свилене чарапе, колоњску воду... али и смишљала прелепе хаљине за моделе исте куће.

У родни град долазила је тек повремено доносећи дах Европе и Америке све до 1936. године. Осећала се заробљеном у Њујорку током година рата. Њена удаја уследила је 1943. за Томаса Астора Гослана, официра америчке авијације, и од сликарке-песника-боема постаје отмена америчка супруга. Била је пресрећна када је Београд ослобођен, а онда тихо умрла 1945. не видевши дуго `пожаревачко небо изнад њеног дворишта`. Дуго је била обавијена суровим непознавањем њеног дела, непризнавањем талента и блиставе каријере. Према: В. Јоксимовић, *Књижевност пожаревачког краја*, Пожаревац, 2014, стр. 485-488; М. Протић, *Милена Павловић-Barilli*, Београд, 1966.

²⁵⁵ Радила је као наставница цртања у Крагујевцу (1902 – 1906) и Београду (1919-1926). Због болести напустила је службу и живела шест година у стишким селима (Смољинцу, Братинцу и Костолцу) код својих сестара учитељица. Почетак првог рата затиче је на летовању у Сплиту, одакле се вратила у Пожаревац преко Италије и Грчке. Окупацију проводи у избеглиштву у Врњачкој Бањи, која је била „уточиште избегличке елите“ и „гнездо сплетака“ (каже Јанковићева) и Трстенику (1915–1918). Није се удавала; одбила је и брачну понуду вајара Симе Роксандића, који је умро за време Другог светског рата и сахрањен у Миличиној гробници на Новом гробљу у Београду.

У позадини индивидуалних драма, о којима Милица пише, приказује се друштвени и породични живот на крају 19. века, нестајање патријархалног света и погубно деловање убрзане европеизације. И њена драма *Мучење* тематизује раслојавање послератног грађанског друштва; главни јунак, ратник Првог светског рата, по повратку из строја сусреће се са измењеним друштвеним вредностима и аномалијама – ратним профитерством, изборним преварама, непоштовањем инвалида, сумњама у верност супруге, сумње у правду... Оспоравана и цењена, Милица је из своје болесничке постеље сагледавала туђе животне драме, и оставила нам аутентична дела из времена и простора првих деценија 20. века. Преводила је Толстоја, многа дела са бугарског, енглеског и чешког. Била је стални

Сигурни смо да је број студенткиња из Пожаревца изузетно велики, али, нажалост, за сада нисмо успели да проширимо њихов број.

Општеузев, број школованих жена у Србији остао је мали – само 17%, док је 1900. било само 7,36% писмених жена,²⁵⁶ али према ауторима Љ. Трговчевић, А. Ђуровићу, П. Марковићу - број образованих жена у Србији прати број образованих жена и у другим, суседним и европским земљама. Током периода између два светска рата, број образованих жена, поготову академских грађанки, тећи ће узлазним бројем.

Тридесетих година XX века било је 2.000 универзитетски образованих жена, од којих се већина опредељивала за каријеру професорки у средњим школама или за лекарску службу. Године 1922. прва жена је докторирала на филозофији и постала доцент годину дана касније, а те исте године су и три жене положили судијско-адвокатски испит.

Тек школске 1928/29. жене добијају право да буду и директори школа, а 1930. године жене добијају из фонда Елзе Инглиш своју болницу на Дедињу, у којој чине целикупно особље, па и управу.²⁵⁷ И поред одређене дискриминације при запошљавању, број студенткиња је непрестано растао.

Од 1929. године број студенткиња се у следећој деценији скоро удвостручио - са 13 на 22%, односно Београдски универзитет се приближио француским универзитетима по броју студенткиња, где их је било „25% од укупног броја студената. Што се тиче

сарадник многих листова и часописа о књижевности и дугогодишњи сарадник листа *Политика*. Рукописну заоставштину М. Јанковић сачувала је Љубица Кузмановић (1910-1970), професор француског језика и преводилац, кћерка Миличине сестре Лепосаве и учитеља Веље Кузмановића. Упркос вишегодишње болести, која ју је, као и њену тетку, везала за постељу (из куће у Тршћанској улици бр. 3 годинама није излазила), Љ. Кузмановић је целокупну своју енергију посветила превођењу с француског језика. Преводила је радове Сент Бева, Алфреда де Мисеа, Теофила Готјеа, Бодлера, и објављивању радова своје тетке, Милице Јанковић. Према: В. Јоксимовић, *Књижевност пожаревачког краја*, Пожаревац, 2014, стр. 454-457; М.Манојловић, *Значајни Пожареваљани*, стр. 140.

²⁵⁶ Према пода цима о склапању брака између 1900. и 1908. године, 61,18% невеста у градовима било је писмено, у Београду чак 83,59%, док је и даље у селима њихов број био изузетно низак – 3,97%. Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 258.

²⁵⁷ Према: Предраг Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Клио, Београд, 200, стр. 106. наводи: Женски покрет VIII (1923); *Политика*, 23. октобар 1928, 11 август 1929.

броја жена, универзитетских радника, он је премашио одговарајући број у Француској, где је 1930, било свега шест жена професора Универзитета. У Југославији их је било 12...²⁵⁸

„На почетку 20. века жена у Србији је, и поред отпора патријархалне средине, стекла право на све видове образовања. Стекла је право на рад, иако увек мање вреднован него мушки. Није освојила друга грађанска права нити политичку еманципацију те није успела да буде равноправна са мушкарцима, али је образовањем постепено освајала простор унутар мушког света.“²⁵⁹

3.1.5. Школовање током Првог светског рата

У подељеној Србији, у Пожаревцу, средишту Округа и делу Моравске Војно-стратегијске области, као и осталом делу источне Србије, нова власт је отварала бугарске школе. Прославали су се бугарски празници, певала „*Шуми Марица*“, деца су чак међусобно морала да говоре бугарски и да носе барјачиће бугарске тробојнице.²⁶⁰

Пожаревачка гимназија, као део образовног система Краљевине Србије, престала је да ради већ са првим данима окупације. Подаци о томе шта се у том периоду тачно дешавало, да ли је и до када опстала школа, нису сачувани. Према М. Миладиновићу, Пожаревачка гимназија је радила „целе школске 1913–1914. године, када већина осталих гимназија није радила“,²⁶¹ а потом је зграда Гимназије током 1914-1915 служила као болница – најпре за српску војску, а у каснијем периоду за аустроугарску.²⁶²

---

²⁵⁸ Предраг Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, стр. 106.

²⁵⁹ Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку...*, стр. 267.

²⁶⁰ Према: М. Манојловић, *Пожаревац окружна...*, стр. 388.

²⁶¹ Према: Јасмина Живковић: *Пожаревачка гимназија у Кнежевини/Краљевини Србији (1862-1914)*, у: *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац, 2012. стр.149; у фус ноти 408 наводи: М. Ј. Миладиновић, *Оснивање гимназије у Пожаревцу* у: *Гласник југословенског професорског друштва*, књ. XX, св. 1, 1940, 22–27.

²⁶² Ј. Живковић, нав. дело, стр. 149; више: М. Ј. Миладиновић, *Седамдесетпетогодишњица Пожаревачке гимназије (кратак историјат Пожаревачке гимназије)* у: *Државна реална гимназија у Пожаревцу, Годишњи извештај за школску 1936–1937. годину*, 97.

Бугарска локална управа је покушала да бугарски образовни систем заведе и на окупираној територији. Тако је Пожаревачка гимназија, премештена у другу зграду, произведена у државну Народну прогимназију и постала је део бугарског средњошколског образовног система, а наставу су изводили бугарски наставници на бугарском језику.²⁶³

„...у школској 1916/17. години отворен је први, а у јесен 1917/18. године други разред прогимназије. Примењиван је наставни план и програм бугарских прогимназија (троразредне гимназије). У школи се осећао дух „бугарске државне и националне идеје“, није се смело говорити српским језиком.“²⁶⁴

У Историјском архиву Пожаревац сачувано је пет ђачких књижица из времена рада Пожаревачке прогимназије у периоду 1917–1918. године. „Ученишка књишка“ прогимназије штампана је на обрасцу прогимназије у Бугарској. Према члану 9ф1. *Правилника за прогимназије* „Тази књишка има значение само за училието од којето е издадена и за прогимназиите в сашиа граде.“²⁶⁵

„Књишка а отежтствиета, успеха и поведението ученика“ садржала је: Извод из Закона за народно просвештеније, у делу који се односи на прогимназије (чл. 48 и 49) као и извод из Правилника за народне прогимназије, затим Упутство за ученике и родитеље, личне податке ученика, рубрике у којима је приказан успех и владање ученика, оцене из појединих предмета ученика, изостанци са часова. Да је примењиван програм бугарске прогимназије, потврђује извод оцена по предметима у ђачкој књижици за ученике II разреда школске 1917/18. године. Учили су се предмети „вероученије, бугарски језик и црквенославенско писмо, општа историја, општа географија, аритметика, геометрија са геометријским цртањем, рисување (цртање), краснопис, певање и гимнастика. Поред тога, рубрике које нису биле испуњене оценама, говоре да су у прогимназији учени и француски и немачки језик, бугарска историја, отечествена географија, грађанско учење, физика, хемија, ручни

---

²⁶³ Према: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија...*, стр.150.

²⁶⁴ Према: Ј. Живковић, *Пожаревачка гимназија...*, стр. 150.

²⁶⁵ ИАП, Varia, Ф 2 50, 1918.

рад. Ови предмети пак нису били у наставном плану другог разреда Пожаревачке прогимназије.“²⁶⁶

Ученици бугарске Прогимназије 1916. године.
(ИАП, Дигитална збирка Д. Шалер)

Ученичка књижица бугарске Прогимназије,
1917. године.
(ИАП, Збирка Varia)

Ђаци Радмило, Емилија и Јован, 1918.године
Фот. Aleko Pena
(Приватна колекција Д. Фелдић)

²⁶⁶ ИАП, Varia, Ф 2 50, 1918.

На основу уписа у рубрикама за прво полугође првог разреда, види се да су ученици морали да познају бугарски језик, како би пратили наставу, међутим, у појединим је књижицама назначено да су ученици показали слаб успех из бугарског језика. У првом разреду су се учили предмети: веронаука, бугарски језик и црквено писмо, општа историја, општа географија, аритметика, `ест. историја,` цртање, краснопис, певање и гимнастика. Пет ђачких књижица за школску 1917/18. годину, за ученике првог и другог разреда сведоче да су Пожаревачку прогимназију тада учили: Верослава Георгијева (Ђорђевић), Братислава Нововић (Новаковић) и Љубица Марковић (први разред), и Марјановић Војислав и Георгијев (Ђорђевић) Димитрије, ученици другог разреда. Друге подаци о раду школе за време окупације нису пронађени.²⁶⁷

Сачувани архивски документ који такође указује на рад школе у овом периоду је и сведочанство у коме се потврђује стручна оспособљеност Јевдокије Тодоровне Косогар „кћерке хришћанина...православног исповедања..“, на основу које она „добива право на звање домаћих учитељица по руском језику“.²⁶⁸ Нисмо учили предмет руског језика у наставном програму Пожаревачке прогимназије, што, међутим, не значи да предметна наставница није била ангажована по неком другом предмету у Пожаревачкој прогимназији.²⁶⁹

Предавања у Пожаревачкој гимназији почела су после ослобођења, 3. марта 1919. године и тада је уписано 807 ђака.²⁷⁰

Нашавши се у избеглиштву, на Крфу, министарства Краљевине Србије наставила су своје деловање. Према извештају Министарства просвете, у школској 1916/1917. години у Француској је било укупно 1235 ученика и 300 ученица.²⁷¹

---

²⁶⁷ Д. Милорадовић, *Три тешке ратне пожаревачке године*, у: Србија и Браниево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 242.

²⁶⁸ ИАП, Varia, Ф 2 50, 1917.

²⁶⁹ Јасмина Живковић: *Пожаревачка гимназија...*, стр. 151.

²⁷⁰ Мирољуб Поповић Цицко, *Нека сећање траје*, Пожаревац, 2003, стр. 336.

²⁷¹ У 16 мушких лицеја било је 445 ученика, у 26 мушких колеца 590 ученика, у 9 виших основних школа 175, у једној учитељској школи 14, у једној приватној мушкој школи 11, у четири женска лицеја 54 ученица, у четири женска колеца 87 ученица, у осам виших основних школа 100 ученица, у три

Прегледом поименичног списка ученика и ученица закључује се да су из различитих социјалних слојева и породица – од служитељских до богатих трговачких и породица интелектуалаца У списку пролазимо сина судије Ивана Николића, сина Димитрија Стокића, окружног начелника, али и сина Мирка Гајића, тежака, ћерку Јанка Јовановића, абације... Ту су и имена која су обележила целокупни живот града као, на пример, др Војислав Дулић, потоњи војни лекар, директор болнице и савезни посланик, Бранимир Давинић, политичар, Ђорђе Ранковић, инжењер...

Српски конзул у Одеси известио је Министарство иностраних дела да је децу која су стигла у Одесу поделио на четири категорије и то тако што су деца из средње школе смештена по руским пансионатима, младићи старијег узраста по занатима, за децу школског узраста отворена су два српска пансионата – женски и мушки – где су прелазила паралелно програм женске и мушке основне школе. Августа 1917. године, деца српских избеглица била су смештена у три пансионата – два у Одеси (196 деце) и један у Јелисаветграду (145). Осим њих, у Јелисаветграду је било код својих родитеља око 180 деце које је такође треба сместити у пансионате. Са ученицима основно школе (укупно 250) у пансионатима су били избегли српски учитељи и учитељице и с њима су радили по програму наших основних школа и били под надзором Српског конзулата у Одеси.²⁷² Међу избеглицама било је око 500 деце²⁷³ од којих за основну школу 237, за гимназију 100, за професионалне школе 165 и 7 студената о којима се не зна где су распоређени, штавише, не постоје спискови ђака

женске више школе 49, у једној приватној женској 9, у једној женској учитељској школи 2. Поред ових ученика, у једној приватној школи код Париза било је 28 ученица, у пет основних школа на Корзици 132 ученика и 72 ученице и у Алжиру 153 ученика средњих школа и 46 ђака основних школа. Мр Добривоје Јовановић, *Ђаци из Пожареваца на школовању у Француској у време Првог светског рата*, у: Браничево у културној и војној историји Србије, зборник са научног скупа II свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 259-264.

²⁷² Јелица Релић, *Школовање српске омладине у Русији 1916 – 1918. године*, у: Архивска грађа каоизвор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр. 667-672. Два документа у фонду МПС сведоче да су у српској школи у Јелисаветграду радиле учитељице, Цвета – Цаја Урошевић и Милева Гагић, 1917, VI, 163; X, 135.

²⁷³ За разлику од података које даје Ј. Релић, наишла сам и на податак: да Министарство 1918. школује у Русији 323 ђака - Љ. Трговчевић, *Школовање српске омладине у емиграцији 1916 – 1918*, Историјски часопис, XLII-XLIII – наводи податак из Домовине, календара за 1918.

који су школовани у Русији за разлику од оних који су се школовани у другим европским земљама.²⁷⁴

3.2. ЖЕНЕ У ЗДРАВСТВУ

Као пожаревачке и окружне физикусе и лекаре налазимо странце који су службовали у Пожаревцу дуги низ година.²⁷⁵

„Година 1894. од санитетског особља у округу је а) Лекара: један окружни, четири среских, три општинска; б) Осталог особља: три бабице, пет апотекара, четири апотекарска помоћника, девет болничара, два служитеља (у болници). У округу има и три марвена лекара. Број болесника у току године износио је 682. трошкови болнице износили су 20.603,98 динара. Од тога је на лекове издато 3.350,15 динара, а на остале потребе 17.253, 83 динара. Просечно на једног болесника издато је 30, 21 динар. Број „калемљене“ деце у овој години износио је 8.137.“²⁷⁶

За 1902. годину наилазимо на податак да је Обласна болница у Пожаревцу имала: „Од санитетског особља је а) лекара: један окружни лекар, седам среских лекара, три општинска, два приватна и један војни. б) Од осталог особља ту су: два лекарска помоћника, четири бабице, пет апотекара, нема ни једног апотекарског помоћника, осам болничара и три служитеља. У округу је и пет марвених лекара...“²⁷⁷

---

²⁷⁴ Ј. Рељић, *Школовање српске омладине у Русији 1916 – 1918. годин*, стр. 670-671.

²⁷⁵ Димитрије Капарис, Аћим Медовић, Константин Михаиловић, Иван Шулек, Владимир Јасневски (који је дипломирао у Хајделбергу), Виктор Скубиц, Шајтери Шишман. Више: Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.76.

²⁷⁶ Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.109. Познат је податак да је кнез Милош увео „калемљење деце“, и у архивским документима Кнежеве канцеларије наилазимо на податак о `калемљењу` од богиња кнежевића Милана и Михаила.

²⁷⁷ Болница има 50 кревета. у њој је „боравило“ 887 болесника. Они су боловали 14.293 дана, а један болесник је просечно боловао 16,13 дана. Трошкови болнице износили су 24.769,96 динара. Од тога је на лекове потрошено 3.428,94 динара, а на остале трошкове 21.342,02 динара. Од издатака долазило је просечно: а) на једног болесника 27,90 динара, и б) на један дан боловања 1,73 динара. Број калемљене деце износио је 7.561 дете. Према: Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр.109.

У том периоду једино доступно `женско` занимање у здравству биле су бабице. Султана Арсић – „прва дипломирана бабица вароши“, обављала је своју здравствену мисију у периоду 1861. до 1864. и у том периоду издавала уверење са својим печатом.²⁷⁸ Нажалост, мали број уверења не даје нам увид у здравствене проблеме са којима се бабица овог периода сусретала, а доступна документа не дају нам увид у њено даље кретање. Године 1878, као варошка бабица помиње се Магдалена Јаношевић, која је имала и помоћницу.²⁷⁹

Крајем XIX и почетком XX века Пожаревачки округ је имао приличну стопу наталитета што видимо из доступних статистичких података: 1896. године рођено је 9.617; 1897. – 8.457; 1898. – 7.339; 1900. – 8.549 детета; 1901. – 8.549 детета од којих 1.102 у самом Пожаревцу; 1907. – у вароши Пожаревац рођено је 1.097 детета, а у селима округа 7.395; 1908. године у вароши Пожаревац рођено је 998 детета, а у селима округа 6.809... имајући у виду стопу рађања, али и развитак болница и здравствених прилика у вароши, највероватније је да је број бабица био далеко већи. Школа за бабице у Београду, даће стручно оспособљен кадар. На страницама „Грађанина“ наилазимо на позив грађанству о школовању девојака у овој школи:

*„Школа за бабице у Београду. Министарство Народног Здравља издало је нов правилник о организацији и раду Школе за Бабице у Београду. У тој школи приређиваће се обучавање свршених бабица. Настава у овој школи почиње 1. септембра и траје до 30 јуна, а испити ће се одржавати у првој половини јула.“*²⁸⁰

Листајући „Путовођу“ 1939. године у граду постоји чак шест бабица од који су пет дипломиране: Даница Лукић, Десанка Јовановић, Зора Марковић, Наталија Стојић, Стана Угричић и Олга Цевелекидес.²⁸¹

---

²⁷⁸ ИАП, Varia, 1862/65. Нема других података о Султани Арсић, бабици варошкој.

²⁷⁹ ИАП, НОП, 1878 VIII 85, од 7. маја 1878. у Пожаревцу - издаје се путна објава Магдалени Јаношевић, бабици вароши, којом она и `њено девојче` Марија могу да оду и да се врате из Аустрије.

²⁸⁰ , 1926, 52, 2.

²⁸¹ Градимир Вуловић, *Путовођа*, Пожаревац, 1939, стр. 15.

Странкиња је била и прва жена лекар у Пожаревцу. Од 1892. до 1896. године као лекарски помоћник помиње се Ана Михајловна Епштајн,²⁸² док је у периоду од 1897. до 1900. године лекарски помоћник била др Јадвига Олшевска.²⁸³

Софија Љешевић
(ИАП, Слога, 53/110)

---

²⁸² Ана Михајловна Епштајн рођена је 1849. у Вилни, у Русији. Студирала је Медицински факултет у Берну, у Швајцарској. У Србију је дошла 1892. У пожаревачкој болници радила је као лекарски помоћник од 1892. до 1895. године, када одлази у Беч због своје тешке болести. (Према: Д. Кастратовић, *Историја медицине у пожаревачком округу (1822-1914.)*, Пожаревац, 1991, стр. 131-132.

²⁸³ Јадвига Олшевска је друга жена лекар у Пожаревцу, где је радила у периоду од 1897. до 1899.(1900) године, као лекарски помоћник. У Србију је дошла из своје родне Пољске, а по завршетку службовања у Пожаревцу одлази у Тузлу, где је и умрла 1924. године. Према: Д. Кастратовић, *Историја медицине у пожаревачком округу (1822-1914.)*, Пожаревац, 1991, стр. 132; Шематизам за Србију 1892. године.

21.септембра 1912. је Начелство округа јавило да се др Софија Љешевић, прва Пожаревљанка лекар,²⁸⁴ налази у пожаревачкој окружној болници на својој редовној дужности али не као лекар већ као „лекарски помоћник“.²⁸⁵

Персонал болнице 1913. године.
(Фотографија из приватне колекције)

Медицински факултет није почео истовремено са оснивањем других факултета Универзитета у Београду. Овај недостатак медицинског факултета Србија

---

²⁸⁴ Софија Љешевић студије медицине започела је у Паризу, провела годину дана на усавршавању у Петрограду, а студије завршила у Лилу, у Француској, где је и промоцирана за доктора медицине. Течно је говорила руски и француски језик. 1911. године примљена је за редовног члана Српског лекарског друштва, била активна у Српком црвеном крсту, током Првог светског рата. Током окупације у њеној кући је, у тајности, вежена Застава ослободиоцима. Била је председница Обласне организације Женског покрета 1927. године када је водила многе здравствене акције и када је Пожаревац добио школску поликлинику са купатилом, диспанзер за одојчад и мајке, обданиште. Била је оснивач Домаћичке школе у Пожаревцу и носилац ордена Св. Саве Вреда. На њеном имању, Сојин салаш, одржана је окружна конференција КПЈ са одлуком о подизању устанка у овом крају, али, по завршетку рата, иако је као лекар Софија увек била активна и хумана, Народни окружни суд у Пожаревцу окупискирао јој је комплетну имовину, осудио је на 10 година затвора са принудним радом и на губитак грађанских права – због расприравања националне мржње. По истеку казне вратила се свом хуманом послу радећи га у најзабитијим местима на Косову. Умрла је 1970. године. Према: Д. Кастратовић, *Историја медицине у пожаревачком округу (1822-1914.)*, Пожаревац, 1991. стр. 135.

²⁸⁵ Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр. 109.

је желела да надокнади школовањем медицинског кадра у иностранству, на познатим факултетима Будимпеште, Беча, Берлина, Париза и других градова.²⁸⁶ Путовођа нам документује да је у Пожаревцу 1939. године било двадесеттри лекара међу којима се помињу и: Софија Љешевић, Јелена Вучићевић-Банковић, Јованка Давидовић, Нада Рутар.²⁸⁷

Једна вест у листу *Грађанин* од 14. априла 1926. показује промене у раду Болнице:

*„Ових дана изашла је нова уредба о болници по којој ће се наплаћивати болесницима у три класе. Прва класа плаћаће 100 динара дневно, друга 78 и трећа 20 динара. Сиротиња и то она сиротиња која нема ништа, лечиће се бесплатно. Болнички трошкови плаћају се за осам дана унапред. Болесници од неизлечиве болести и старци неће се примати у болницу. Поред плаћања болничких трошкова унапред, болесник има плаћати лекару свакодневно за преглед по 40 динара.“*²⁸⁸

Поражавајуће делују и извештаји пожаревачких окружних лекара 1928. године – становање, исхрана и хигијена на селу, нимало не одговарају потребним хигијенским захтевима: „Без разлике имовног стања народ живи веома нехигијенски. Станови су нездрави, без довољно ваздуха и светлости. Нужника слабо има, и где их има, то су само заклони без ископане јаме. На чистоћу – како телесне, тако и станова не обраћа се готово никаква пажња... Женски живаљ врло примитивно води домаћинство. Исхрана је једнолика. Чланови једног дома, а и гости, једу из једног суда.“²⁸⁹ Остаје нада да је ипак овај извештај можда преувеличана слика, да би се можда скренула пажња на неопходност спровођења неких мера здравствене заштите и хигијене, или

---

²⁸⁶ У иностранству су стакође студирали Станојло Вукчевић (у Петрограду и Паризу), Лазар Бесарабић, Рафаило Алфандари и Драгољуб Гуца Јанковић (у Бечу), Душан Несторовић (у Прагу). Према: Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр. 109.

²⁸⁷ Г. Вуловић, *Путовођа*, Пожаревац, 1939, стр. 14.

²⁸⁸ Љ. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, стр. 109.

²⁸⁹ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815 – 1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 325, у напомени наводи: Службени извештаји обласних и средњих санитетских референата о раду у 1928. години и њихова опажања о санитарним приликама у нашем народу, нарочито на селу и њихови предлози за унапређење народног здравља“: Гласник МНЗ 8 (1928, бр. 2-7, 1-127 и бр. 8-12, 1-154, овде бр. 8-12, 62.).

да је сам извештај виђење здравствених и санитарних прилика удаљених од урбаних насеља.

Пожаревац је увек имао великих проблема са очувањем здравља својих житеља. Услед нерешених комуналних проблема – непостојања водовода и канализације, великог броја прашњавих, некалдрмисаних улица, непостојања одлагалишта смећа, било је честих епидемија колере, богиња, велики број болесних од туберкулозе... Поготово су биле раширене венеричне болести. На страницама *Грађанина* наилазимо и на велики број огласа који нуде решење болеснима нудећи квалитетну медицинску услугу, али и дискрецију:

„Др Рафајло Н.Алфандари, специјалиста за кожне и венеричне болести, Кнеза Лазара бр. 17...“

„Мед. Др. Лујо Фук специјалиста паришког медецинског акултета за кожне и венеричне болести и козметику, шеф државне амбуланте и одељења болнице у Петровцу, дијагностикује...“²⁹⁰

Огласа других специјалности – интерниста, рентгенолога – било је знатно мање.

Талас избеглих Руса после Октобарске револуције у Пожаревац је довео бројне образоване стоматологе. Лидија Мајдељ је 1922. отворила зубни атеље и била прва жена стоматолог у граду,²⁹¹ потом Варвара Јосифовна Бек, Ана Саенко Јорданова.²⁹²

Пожаревљанка Јелена Вучићевић дипломирала је стоматологију у Грацу, а Јелена Стојановић, током Првог светског рата школовала се у Белгији и Француској где је и завршила Вишу слободну дентистичку школу у Паризу.²⁹³

---

²⁹⁰ Огласи се понављају у великом броју и током низа година...

²⁹¹ Поменимо да је Лидија Мајдељ дипломирала у Петерсбургу и до 1912, радила као асистент Петроградске зубнолекарске школе, а према акту Медицинског факултета у Београду од 1930. године имала је право на титулу „зубни лекар.“ Више: Прим. Др Д. Кастратовић, *Жене зубни лекари у Пожаревцу и Великом Градишту 1922-1941*), у: *Viminatum 11*, Народни музеј Пожаревац, 2000, стр. 211-214.

²⁹² Варвара Бек дипломирала је у Ростову, на Донском Универзитету, док је Ана Саенко удата Јорданова, дипломирала на Харковском Медицинском факултету. Више: Прим. Др Д. Кастратовић, *Жене зубни лекари у Пожаревцу и Великом Градишту 1922-1941*), стр. 211-214.

²⁹³ Више: Д. Кастратовић, *Жене зубни лекари у Пожаревцу и Великом Градишту 1922-1941*), стр. 211-214.

У *Путовођи* проналазимо податак да је Јелена Стојановић-Обрадовић, 1939. године, у кнез-Лазаревој улици водила ординацију,²⁹⁴ док *Грађанин*, преко огласа, открива постојање још једне зубне лекарке: „*В. Алдатова, зубни лекар, Вратила се с пута и отпочела ординирање у истом стану, Кн. Михаилова улица 8 – до општине.*“²⁹⁵

Грађанин нам открива и да се стоматолог Лидија Мајдељ преселила у Београд, објавивши захвалност докторке грађанима Пожаревца:

*„У Пожаревцу сам радила тачно десет година. За то време однеговала сам у Пожаревцу своју децу, благодарећи лепом пријему и односу Пожаревљана и грађана из околине Пожаревца. При одласку из Пожаревца сматрам за дужност да се овим путем заблагодарим поштованим Пожаревљанима и грађанима из околине на њиховој одличној пажњи према мени и моме раду и молим их да ме не забораве и по потреби и будуће обрате мени на горњу адресу.“*²⁹⁶

Србија је била једна од европских земаља која је доста улагала у побољшање положаја санитета и општих здравствених прилика, што показује и доношење Закона о заштити народног здравља почетком осамдесетих година XIX века. За истраживаче не само здравствених прилика већ и других појава, пре свега социолошког карактера, ови статистички подаци представљају несумњиву драгоценост и омогућавају да се поређењем са чињеницама из других извора сагледа стање санитета и народног здравља једног периода из прошлости Србије.

Васпитање деце представљало је вечну мајчинску проблематику, а сем *Домаћице* која је била доступна великом броју Пожаревљанки, пожаревачке новине *Грађанин*, с времена на време објављивао је и текстове из ове проблематике, трудећи се да увек буде пласиран широкој публици. Тако 31. октобра 1926, на првој страни доноси текст Данице В. Петровићке: „За мајке - Практична нега детета“, где даје савете о здравом развоју деце, од дојенчади до дечаштва, апелујући при том да родитељство буде уразумљено, посвећено правилном узгоју и васпитању деце. Апелује на одрицање од алкохола, да „Женски феминистички покрет пре борбе за

---

²⁹⁴ Г. Вуловић, *Путовођа*, Пожаревац, 1939, стр. 15.

²⁹⁵ *Грађанин*, 1926, 60, стр. 4.

²⁹⁶ *Грађанин*, 1932, стр. 5/4.

женско право гласа, треба да се бори за казну оних који децу запајају некаквим алкохолом!“ Такође, критикује недостатак обданишта и забавишта за децу од 3-6 година, али критикује и сиромашне родитеље који имају превише деце и то рђаво васпитане...²⁹⁷

У истој години наилазимо на још један увек актуелан и поучан текст из родитељства:

„Зашто су вам деца рђаво васпитана?“

Да бисте лепо васпитали своје дете још из малена, треба да препишете овај рецепт, и да га сваког дана прочитате:

- 1. док је дете мало, немојте му давати све што тражи.*
- 2. не говорите пред њим о његовим манама.*
- 3. не говорите му никад, да се он не може да поправи.*
- 4. не свађајте се са мужем пред дететом.*
- 5. не говорите му никад, како је његов отац тиранин, и воли да га кажњава.*
- 6. отац не сме да грди и омаловажава мајку пред дететом.*
- 7. водите рачуна о деци, с којом се ово дружи.*
- 8. недопуштајте му да вам одговара.*
- 9. немојте су давати новац, кадгод затражи и удари због тога у плач.*
- 10. за време распуста не терајте га на улицу, да би вама било лакше у кући. Ваше око треба да бди над дететом.*
- 11. немојте га кажњавати за најмањи нешташлук, а смејати се кад говори ружне речи.*
- 12. кад вам учитељ саопшти његове мане у школи, немојте да грдите учитеља пред дететом, већ се трудите да поправите дечје погрешке.*²⁹⁸

У Историјском архиву Пожаревац чува се и архивска грађа о постојању и раду једне од првих апотека и дрогерија у Пожаревцу, апотеке Чечелски. Зачетник дрогерије Чечелски био је Јосиф Чечелски, апотекар по образовању, који је 14. новембра 1868. године откупио апотеку Јована Покорног. Његов син Јарослав Чечелски, рођен у Пожаревцу,²⁹⁹ развио је пословање дрогерије, тако да је почетком 20. века веома успешно радила и остваривала сарадњу са великим бројем сличних трговина и делатности не само у Србији, већ и ван ње. Понајвише пословних веза Чечелски су имали са Пештом, Бечом, Прагом, што је разумљиво, с обзиром на

---

²⁹⁷ *Грађанин*, 1926, 86, стр. 1.

²⁹⁸ *Грађанин*, 1926, 60, стр. 3.

²⁹⁹ ИАП, 36 ЦМК, Књига рођених храма Св. Архистратигова у Пожаревцу.

њихово породично порекло, али и на чињеницу да су напредне идеје и новине у привредном развоју у целини, у наше крајеве долазиле управо са севера.

Занимљиво је да је последњих година XIX века, Чечелски сазидао на главном тргу у Пожаревцу прву зграду са посебном наменом за апотеку, са просторијама лабораторије, простором за смештај и ускладиштење лекова и станом на првом спрату. Била је то једна од првих престижних грађевина у Пожаревцу XIX века, у којој је наследник Чечелског 1908. године основао прву дрогерију у Пожаревцу.³⁰⁰

У Пожаревцу су постојале још три апотеке.³⁰¹ Године 1892. апотеку је отворио Мијајло Душманић,³⁰² који се сматра „родоначелником фармацеутске породице Душманић“, која је имала значајну улогу у развоју пожаревачке а и српске фармацеутске струке. Апотека се налазила у прелепој згради коју је мр Мијајло Душманић подигао 1894-1895. године на Великој или Житарској пијаци у Пожаревцу. Треба напоменути да у архивском фонду „Слога“ постоји низ сачуваних рецепата које пожаревачки апотекари нису наплатили, на тај начин постајући добротвори „Слоге“.³⁰³

Интересантан податак дала нам је документација апотеке Мумцић, која је постојала до 1949. године. У њој је, непосредно пре Другог светског рата, започела професионалну каријеру мр Даринка Мумцић, која је фармацеутски факултет завршила у Загребу, 1937. године.³⁰⁴

Осим лекова, апотеке су грађанство снабдевале и све неопходнијим козметичким средствима, а главна клијентела свакако су биле жене које су све више пажњу поклањале козметичким препаратима – пудерима, кремама, парфемима. У Пећској

---

³⁰⁰ М.Поповић-Цицко, *Нека сећање траје – стари Пожаревац*, Пожаревац, 2003, стр. 301. Апотеку Чечелског касније је преузео апотекар Чедо Ристић, који је исту после рата 1918. године обновио, тако да ће успешно радити до 1945. године

³⁰¹ Друга по реду, власника Андрије Марковића, основана је 27. септембра 1881. Апотека је променила више закупаца, а један од најуспешнијих у послу био је Димитрије Станисављевић, који је апотеку закупио 1911. године и у њој радио до почетка Првог светског рата. Последњи купац и коначно власник ове апотеке био је Светислав Кузмановић, који је од 19. марта 1925. године, када је исту откупио, значајно унапредио њено пословање. Сава Св. Мумцић је 1929. године отворио апотеку под називом „Апотека код спаситеља Саве Мумцића – Пожаревац“.

³⁰² На основу акта Министарства унутрашњих дела од 5. августа 1892. године, бр. СН 3804.

³⁰³ ИАП, „Слога“, финансије, 1893-1941.

³⁰⁴ Д. Ступар, *Фармација у Пожаревцу 1857-1997*, Пожаревац, 1997, стр. 49.

улици постојала је парфимерија Миодрага Стокића,³⁰⁵ а најчешће продавани производи биле су креме за лице *Пондс*, *Нивеа*, *Токалон*. *Филипон крем* је израђиван у најопремљенијој варошкој апотеци Чечелски.³⁰⁶ Екстравагантне даме, одбацујући традиционалне стеге и предрасуде своје средине, бојиле су косу најчешће турском каном, за коју се веровало и да је добра за јачање њеног корена, док су мушкарци за обликовање фризура употребљавали брилијантин или шећерну водицу. Своје производе апотеке и парфимерије најчешће су рекламирале на страницама *Грађанина*.

3.3. ЗАПОСЛЕНЕ ЖЕНЕ

Иако је време о коме говоримо симбол наглог просперитета државе, модернизације на свим пољима, бар нам се тако чини, у Краљевини Србији и Краљевини Југославији, на снази је Српски грађански законик из 1844. године.³⁰⁷

Овај законик углавном је настао као резултат рецепције аустријског Опшег грађанског законика из 1811. године, али постоје и разлике које се односе на подручје личног и породичног права: „Иако српски Грађански законик задржава сличан став као и аустријски када становитим правним актима даје предност мушкарцу, од свог аустријског извора битно одступа, на примјер, по погледу правне и пословне способности удате жене. За ту област српски Грађански законик налази узор у обичајном праву. Уским рјешењем третира као малољетник, чак и као особа под старатељством, а као атрибут мужевљеве власти сматра се и његово право да одобрава правне поступке своје жене.“³⁰⁸

Чланом 920. Грађански законик прописује: „*Малољетним уподобљавају се и сви они, који не могу или им је забрањено сопственим имањем руковати; такви су сви ума*

---

³⁰⁵ Г. Вуловић, *Путовођа*.

³⁰⁶ ИАП, Лични фонд Чечелски.

³⁰⁷ ИАП, Збирка старе и ретке књиге. *Српски грађански законик* важио је у периоду од 1844. до 1946. године.

³⁰⁸ Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, научни скуп, Београд, 1994, стр.362.

лишени, распикуће судом оглашене, пропалице, презадуженици којих је имање под стецишите потпало, удате жене за живота мужевљева.“

Жена је у потпуности подређена мушкарцу,³⁰⁹ а закључењем брака она губи општу пословну способност и изједначавана је са малолетником; штавише, у истој је категорији у којој су били и „ума лишени, распикуће судом проглашене, пропалице и презадуженици којих је имање под стециште потпало.“³¹⁰ Ако би се и указала могућност запослења, жени је за пуноважност правних послова било неопходно мужевљево одобрење. „Таква правна дискриминација удатих жена оправдавала се потребом одржања брачне хармоније!“³¹¹

Стари Законик штитио је стара правила:

„Супруга пак дужна је мужа свога слушати, наредбе његове надбљудавати, за њим ићи где он за добро нађе, с њиме онде живети; њему по силама својим у отправљању домаћих послова, у прибављању, а нарочито чувању имања припомагати, и кућевни ред и чистоту надбљудавати, и нарочито децу намиривати, у чистоти и благонрављу садржавати и чувати.“

Окована патријархалним нормама, жена је дуго остала у кући, водила бригу о домаћинству, васпитавала децу, чувала своје достојанство смерне супруге – била и даље нормирана свим вишевековним правима и обавезама жене у патријархалном друштву. Жени је предстојала у новој држави, Краљевини Југославији, много већа борба – освајање јавног живота. Еманципација жена више се није могла зауставити. Све више је узимала учешће у разним облицима и манифестацијама јавног живота, активно учествујући и обликујући и приватну сферу, у којој је до скоро била „закључана“, и јавну сферу коју је освајала.

Жене не само што су почеле да раде – биле су једним делом и принуђене да раде, да стичу да би могле да опскрбе породицу, већ се друштвено ангажују. У друштву које је по облику фризуре, односно начину чешљања и оглавља, по

---

³⁰⁹ О браку више у: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 50. и даље; Р. Вучетић, *Жена у граду. Између резервата приватног и освајања места у јавном животу (1918-1941)*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 133. и даље.

³¹⁰ Грађански законик, 1844. године, параграф 920.

³¹¹ Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији...*, стр. 362.

украсима и дужини одевних предмета, симболичким језиком вршило идентификацију са етничким, родним, добним и статусним идентитетом, за жену је остављало простора да управо и једино може да кореспондира у тим категоријама – да ли је Српкиња или припада неком другом народу, досељена или домицилна, да ли је девојчица, девојка, удата жена или удовица, и да ли је удајом, или рођењем, припадница трговачког, занатлијског или мање имућног сталежа.

Њена професија, сем домаћичке, није постојала, њено ангажовање сем породице и ширег породичног круга или комшилука, није постојало, скоро да је било забрањено.

Подстицај у женском јавном ангажману имале су прилике у Првом светском рату, када су многе жене биле принуђене да преузму улогу мушкарца, да привређују, пре свега у привреди и индустрији, да буду главе куће, али и да се нађу на фронту, најчешће као болничарке. После Првог светског рата, у Србији се жене све више школују на универзитетима и запошљавају ван куће, што је за последицу имало другачије поимање интимне сфере живота.

Поменимо и 1920. године основано Друштво београдских женских лекара, које се прихватило озбиљног посла оснивања болнице. Велику донацију друштво је добило од др Розалије Мортон из Америке, али и од Ђорђа Вајферта који је Друштву поклонио плац на Дедињу. Најинтересантније је да је Министарство народног здравља одобрило и потврдило Правила Друштва 24. септембра 1920. године која су предвиђала да овом болницом управљају и у њој раде само жене лекари. „Др Елси Инглис спомен болница Друштва београдских женских лекара са правом јавности на Дедињу“ имала је лекара-управника и администратора. Сви лекари могле су бити само жене, што је увек наглашавано при расписивању конкурса за пријем новог особља. При избору шефова одељења, Управни одбор није се морао искључиво руководити обзирима према полу кандидата. Тако се Болници омогућавало да на челу својих одељења добије лекаре с најбољим реномеом. Примане су на рад и лекарке – почетнице, као волонтерке, којима се на овај начин пружала могућност да се усавршавају практично. Из истих разлога примане су на праксу и студенткиње Београдског и осталих медицинских факултета Краљевине Југославије. Тиме је ова Болница имала и образовно-васпитну функцију. При Болници је отворена „Школа за

нудиље Леди Каудри“ у коју су примане ученице са завршена четири разреда гимназије или какве друге стручне школе. Ученице су имале обезбеђен смештај и храну и стручно организовану наставу која се одвијала теоретски и практично и трајала три године. После полагања завршног испита, ученице су добијале диплому нудиље и могле су да раде у јавним медицинским институцијама, али и као нудиље за приватну негу по кућама. Након десет година службе стицале су право на пензију.³¹² Болница и школа за нудиље умногоне су утицале на професионално одређење и запослење великог броја девојака.

„... економске прилике после Великог рата диктирале су и неопходно радно ангажовање жена. За одржавање животног минимума у том периоду било је потребно око 1500 дина³¹³ због чега је већина жена морала да ради. И поред одређене дискриминације при запошљавању, број студенткиња је непрестано растао.³¹⁴ Др Драга Љочић прва је покренула законски пројекат, још 1903. године, о запошљавању жена под истим условима као и мушкараца уколико имају исту школску спрему.³¹⁵

Анкета Савеза земљорадничких задруга 1910/1912. показала је да највише радних дана имају жене, јер раде преко целе године - и лети и зими. За њима долазе дечаци од 15 до 20 година, и просек њиховог рада је 180 дана, док они млађи су најчешће ангажовани око чувања стоке. Девојке послују око 110 дана годишње. Мушкарци, у својим најбољим годинама, од 20 до 45, раде просечно 160 дана, док нешто старији, од 45 до 65 година раде само 70 дана. Иако су за мушкараце и жене важили различити захтеви и радили су различите врсте послова, годишњи радни учинак мушкараца био је релативно низак у односу на учинак жена, што се одражавало на поделу улога у породици по старости и полу, односно било је

---

³¹² Више: Мирјана Обрадовић, *Друштво београдских женских лекара*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр.569.

³¹³ Податак из 1930. године, П. Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 108.

³¹⁴ „Од 1929. године број студенткиња се у следећој деценији скоро удвостручио (са 13 на 22%). По броју студенткиња Београдски универзитет се приближио француским, где их је било 25% од укупног броја студената. Што се тиче броја жена, универзитетских радника, он је премашио одговарајући број у Француској, где је 1930, било свега шест жена професора Универзитета. У Југославији их је било 12...“, П.Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног...*, стр. 107.

³¹⁵ Према: Љ.Трговчевић, *Планирана елита*, Историјски институт, 2003, стр. 208.

повезано са одређеним социјалним положајем. „Патријархални друштвени поредак и економика рада преткапиталистичког типа утицали су да `самоизрабљивање` мушкараца буде на лагодно ниском нивоу.“³¹⁶

Као значајну вест *Грађанин* на својој 3. страници објављује: „ОСМОЧАСОВНИ РАД У БЕЛГИЈИ. – Париз 27. јула – јављају из Брисла да је сенат са 103 против 16 и 11 уздржаних гласова ратификовао вашиingtonску конференцију о осмочасовном раду“³¹⁷ – надајући се скорој промени социјалне политике и у Краљевини.

Држава је у складу са својим потребама мењала одређене законе односно вршила је измене и допуне закона о порезу. Током 1891. године прописано је да порез плаћају све радње, а радници који плаћају порез деле се у две групе:

- радници оба пола који под платом служе државу, округ или срез, плаћају 15% од своје годишње зараде, и
- радници који раде на своју руку, самостално плаћају чак и до 10%.³¹⁸

Структура становништва Београда показује да је потрага за послом била суштински разлог за прилив у градове, што је имало за последицу знатно већи број мушкараца у односу на број жена житеља већих градских средина. Резултати испитивања, које даје Мари-Жанин Чалић, говоре да је ситуација иста и у Пожаревцу као и у Чачку, Смедереву, Ужицу, Крагујевцу...³¹⁹

Статистика, такође, говори да је око 1935. године квота запослености жена била виша него у Норвешкој, Мађарској, Италији, САД-у, чак квота запослених жена током година кризе показивала стални раст, док је квота њихових мушких колега опадала апсолутно и релативно.³²⁰ Објашњење лежи у чињеници да су скупу мушку радну снагу замењивали јефтинијом женском радном снагом, јер су послодавци за исти посао женама плаћали мање наднице. У деловима земље где су изразитије

---

³¹⁶ Подаци према: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије...*, стр. 80.

³¹⁷ *Грађанин*, 1926, 60, стр. 3.

³¹⁸ Мирјана Матановић Кулачин, *Осврт на порески систем у Србији (1891. године)*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр. 553-556.

³¹⁹ Према: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије...*, стр. 184-185.

³²⁰ Мари-Жанин Чалић, навед. дело, стр. 244- 246.

заступљене фабрике, раднице су биле бројније и то у фабрикама картона, производњи штампе и папира, дувана и текстила...³²¹

Деци испод 14 година рад је био потпуно забрањен, али са 14 година почело би подучавање код мајстора у условима који нису били увек у складу са прописаним. Млади испод 18 година нису смели да раде ноћу и недељом, такође, за њих је закон предвиђао само 8 сати рада, што ниједан послодавац није поштовао. Само у Београду, граду са 250.000 становника, забележено је тридесетих година најмање 10.000 случајева незаконитог дечјег рада,³²² јер њихово ангажовање носило је мање наднице. Све то резултирало је поражавајућом статистиком дужине живота – 1931-године за мушкарца је била 46.51 година а за жене око 49,57,³²³ али је и стопа болесних од туберкулозе била у порасту и то поготову жена.³²⁴

Унапређено школство дало је свакако стручнији кадар, али доступност образовања женама, као и оснивање стручних женских школа, омогућило је више запошљавање жена на одређеним местима, ван непосредне производње.

Још крајем XIX века у Пожаревцу, као гравитационом средишту Округа, растао је број радника. Оснивали су се млинови,³²⁵ а самим тим развијала се и радничка класа. Наднице нису биле велике и, као и у свим другим пословима, жена није била једнако плаћена. Радник, мушкарац у млину, код Месаровића, у Бубушинцу, примао је као надницу 2 динара, жене се овде нису запошљавале; у Дубочкој само 1 дин. за мушкарце, док је жена добијала 0,80; Бајлони је, у Малом Црнићу, плаћао чак 2,50 дин за надницу и имао 20 запослених мушкараца.³²⁶

Рудник у Костолцу још је од 1873. године привлачио радну снагу. У време када га је поседовао Вајферт, Франц Шистек је био директор. Рудник тада има сопствену

---

³²¹ Исто, стр. 246-247

³²² Исто, стр. 250.

³²³ Исто, стр. 281.

³²⁴ Исто, стр. 328.

³²⁵ Млинови у Пожаревцу и непосредној околини: Милосава Карамарковића у Братинцу, Лазара Карамарковића у Летњиковцу, Живка Прокића касније Месаровића у Бубушинцу, (сва три на укупној удаљености од 3 км од града), Војина Прокића у Пругову, (5 км од центра града) Вељка Лалкова у самом Пожаревцу – касније млин Јосифа Чечелског.

³²⁶ О Бајлонијевом млину више у: Д.Петровић, *Историја индустрије Београда*, књ. I, Београд 2006, стр. 52.

месарницу и продавнице животних намирница, из којих су године 1891. тамо запослени чиновници, 44 радника и 34 жене подмиривали своје потребе, добијајући сву робу по цени коштања. Копач зарађује дневно 4-8, физички радник 2-3 динара, а већином су били из Аустроугарске. Да бисмо употпунили тадашње цене и сагледали ниво стандарда рецимо да транспорт до Београда износи 30 пара, у кућу достављен угаљ стаје 1,60 динара. Ова цена се нешто снижавала само кад лепо време омогући да се у Београд доведе већа количина огревног дрвета.³²⁷ Поменимо још да су у Костолцу радиле фабрике стакла и кожа, у Пожаревцу су пословале мануфактуре за производњу ликера, сирћета, уља, слаткиша - које су пружале могућност запослења и женама.³²⁸

Крајем XIX века најстарија и највећа текстилна трговина у Пожаревцу била је трговина до кафане „Два бела голуба“, коју су, почетком XX века, откупили Михаило Павловић и Стеван Мирковић оснивајући Мануфактурно-галантеријску трговину *Павловић и Мирковић*.³²⁹ Занимљиво је да су Павловић и Мирковић, када су отворили своју трговину у Пожаревцу, неоспорно били најпросвећенији и најобразованији трговци свога времена, и то не само у пожаревачком крају. Припадали су кругу најобразованијих, у европском духу васпитаваних привредника тадашње Србије. Такву одредницу стекли су не само по културном односу и услугама коју су пружали својим клијентима, већ и по целокупном модерном пословању које су завели у својој радњи. У време када је у свести већине власника трговачких радњи било незамисливо, завели су одређено радно време, што значи да нису отварали сувише рано нити сувише касно затварали своју радњу. У подне су прекидали рад и омогућавали свом особљу одмор и паузу за ручак. Својим помоћницима плаћали су и све пансионске услуге, што је такође било необично за тадашње време. У самом пословању са купцима, млади трговци Павловић и Мирковић, понашали су се на сасвим другачији, нов начин. У њиховој трговини није било ценкања, цене су биле

---

³²⁷ Према: Ф. Каниц, *Србија – земља и становништво*, I, Београд 1986, стр. 190.

³²⁸ Г. Вуловић, *Путовођа*; Више: Ј. Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, 2007.

³²⁹ ИАП, архивски фонд Мануфактурно-галантеријска трговина *Павловић и Мирковић* (1885-1945).

тачно утврђење, што је до тада био неуобичајени начин куповине. На овакве новине у трговачком пословању, старији Пожаревљани гледали су са подозрењем - говорили су да млади ортаци неће дуго издржати такву политику, те да ће од ње одустати или ће финансијски пропасти. Међутим, ниједно од тога се није догодило: Павловић и Мирковић су успели у увођењу савременог пословања и социјалног односа према запосленим радницима.³³⁰ Ипак, у сачуваним документима трговине *Павловић и Мирковић* није могуће утврдити број запослених помоћника/помоћница.

Највише жена било је запослено као чиновника – пре свега у школству, основном, средњем, стручном и Гимназији, потом у здравству, судству³³¹ и управи. Запослене жене налазимо и у Техничком одељку Среза пожаревачког 1929. године – Љубинку Кузмановић и Браниславу Илић.³³²

Технички одељак Среза пожаревачког 1929. године
(Фотографија у приватној колекцији)

---

³³⁰ Тек после скоро двадесет година од оснивања ове трговачке радње, на предлог министра привреде, Јаше Продановића, Народна скупштина је 1910. године донела савремен Закон о радњама, којим је, поред осталог, регулисан однос између послодаваца и радника, управо у духу који је већ постојао у трговинској радњи Павловића и Мирковића.

³³¹ Жене нису обављале послове судија, ни адвоката, већ правног помоћника или дактилографа.

³³² ИАП, ГПП, Техничко одељење; Д. Фелдић, *Технички одељак у Пожаревцу и његови инжењери*, у: *Viminacium*, бр. 13-14, Народни музеј Пожаревац, 2003, стр. 199-216.

Традиционално женско занимање свакако је био кројачки занат. Још 1880. године удова Перса Мацаревић жали се Начелству због разрезаног пореза на кројачку радњу, захтевајући да се пореза ослободи.³³³ У попису занатлија 1939. године у Пожаревцу налазимо већи број жена „кројача женског одела“: Драгица Чолаковић, Ђурђина Лакић, Елизабета Ракум, Евдокија Зборовскаја, Живка Данчевић, Живка Пауновић, Јелена Лазаревић, Јелена Станисављевић, Лепосава Милосављевић, Марија Коча, Марија Милошевић, Милица Јанковић, Надежда Ђорђевић, Цвета Радивојевић; модискиња Јелена Лецић и трикотажера Даринка Ж. Николић.³³⁴

Грађанин је на својој 3. и 4. страни увек пун огласа за посао и услуге:

*„Модерна кројачица, Мила Стокићева, са станом у Љубостињској ул. бр.4. (кућа поч. Благоја Богдановића) – Горња мала.- Извештава поштов. Госпође и госпођице, да израђује све врсте женских хаљина, мантлова, капута, по најновијем журналу. Услуга брза и тачна. Цене солидне.“*³³⁵

Наравно, дамама је увек било веома важно како ће дотерати косу:

*„Поштованим госпођама и госпођицама да ћу од првога отпочети дамен фризерски рад – модерне андулације, маникир. Све израде од косе. Усавршено блајховање и фарбање косе свих боја и све остале дамен фризерске ствари. ... Милка Стојадиновић, дамен фризерка.“*³³⁶

Највећи број огласа тицао се послова у кући код имућних чиновничких, трговачких ређе занатлијских породица:

*„Тражи се девојка за сав кућевни посао, као и кувати да зна. Плата добра. Обратити се у радњи Божидара Петровића.“ ... „Потребна је девојка за кућне послове. Обратити се у Железничкој улици код Михаила Крстића, адвоката.“*³³⁷
*„Служавка за домаћи посао може добити место одмах. Упитати уредништво.“*³³⁸

---

³³³ ИАП, НОП 1880 VIII 88, од 18. јуна 1879. године.

³³⁴ Г. Вуловић, *Путовођа*, стр, 38, 40, 43.

³³⁵ *Грађанин*, 1926, 64, стр. 4.

³³⁶ *Грађанин*, 1927, 102, стр. 4.

³³⁷ *Грађанин*, 1926, 60, стр. 4.

³³⁸ *Грађанин*, 1927, 68, стр. 4.

Путовођа нам даје и податак да је г-ђа Пијаде, удова Милоша Николића, у Кнез – Лазаревој улици бр. 14, уз помоћ пословође Алексе Гојковића, водила димничарски посао.³³⁹

У периоду између два светска рата модернизација производње, отварање фабрика и потреба за новим занимањима, повећавали су број запослених и мушкараца и жена. На осамостаљење жена прво је утицао Први светски рат и добијање улоге у рату – као болничарке, неговатељице, одржаватељице кућанства и пољопривреде, раднице по кућама, а десет година касније, после велике светске кризе са већим запошљавањем жена ради издржавања породице, као и селидба у градове због посла и заснивање нове `грађанске породице`, жену доводи до све јаснијег става да онај ко остварује плату, ко ради, зарађује, одржава породицу, треба да има и право гласа...

3.4. КУЛТУРНИ ЖИВОТ У ПОЖАРЕВЦУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

3.4.1. Привилегија писмених

Пожаревац је добио своје прво читалиште 1847. године и од тада стиче своју сталну публику. Међутим, и многа удружења грађана оснивала су своје интерне библиотеке не би ли просветила своје чланове и изградила грађански слој. То је случај и са Удружењем `Слога` пожаревачких занатлија и раденика. На оснивачкој скупштини у циљевима удружења предвиђено је да се *Слога* стара о „умном развићу и васпитању својих чланова” и већ прве године постојања удружења формирана је читаоница. За набавку потребне опреме сакупљани су добровољни прилози чланова и добротвора – књиге, часописи и опрема. Била је претплатник на бројне часописе и новине.³⁴⁰ Из 1897. године³⁴¹ сачуван је запис о поклону учитеља Мих. М. Стевановића и његовом доприносу читаоници - 60

---

³³⁹ Г. Вуловић, *Путовођа*, стр. 26.

³⁴⁰ На једном допису упућеном *Слози* од Београдске трговачке омладине налазе се потписи члана редакцијског одбора Мих. А. Ђурића и пословође Милоја Д. Васића. ИАП. *Слога*, 40/9.

³⁴¹ ИАП, *Слога* 40/234.

књига међу којима су: *Социјализам и радничко питање*, *Уређење народних школа* (од Мил. Р. Милошевића), *Песме против тираније* (В. Иго), *О суштини устава* (Ф. Ласал), *Јакобинци* (Алф. Ескирос), *Револуционар* (Ј. Грос), *Манифест комунистичке партије* - што врло питорескно говори о схватањима читалаца чланова *Слоге* и то у време када је Казнено-поправни завод Забела имао међу својим зидинама највећи број политички осуђених затвореника.³⁴²

Пожаревац је током XIX века осетио благодет штампе - цивилизацијске тековине која ће убрзати догађаје у вароши која постаје град. Као град у снажном политичком, привредном, демографском, просветном и културном успону, али и као административно-управно средиште Округа, уз многе друге часописе, листове и новине Пожаревац је имао и лист *Грађанин* који је највише утицао на формирање грађанског менталитета и начина понашања.

Један од најстаријих листова у Пожаревцу, који сам и највише користила као градског хроничара и будног посматрача свега што се у граду догодило, нажалост, сачуван је у фрагментима у Историјском архиву Пожаревац и Народној библиотеци у Пожаревцу.

Мештани су га куповали пре свих других новина – пре *Политике* и *Правде*, јер је преносио печат њихове средине. Постојање градских новина свакако да је Пожаревац сврставала у ред урбаних средина које су на путу модернизације.

Грађанин је био лист за политику, привреду и књижевност који су покренули и одржавали пожаревачки радикали. Први број је изашао 25. нов 1887. излазио је у прекидима све до 1941. Први пут је обустављен 1895. да би поново био обновљен 1900. када је једно време излазио под називом *Српски грађанин*. Током Великог рата *Грађанин* није излазио, његово обнављање покушано је 1921. године, али обновљен је тек 1924. и од тада без прекида излази до 6. априла 1941. Драгиша Лапчевић, један од

---

³⁴² Васу Пелагића, који је и преминуо у својој ћелији, Николу Пашића, Бранислава Нушића, Илка Марковић и Ленка Книћанин – оптужене за покушај агентата на краља Милана, извршиле 'самоубиство' у затворској ћелији...

Ужасну везу са пожаревачким затвором доживела је и Драга Љочић. Њен супруг, члан Главног одбора радикалне странке, био је отпужен за умешаност у Тимочкој буни. Дан након што се Драга породила, Раша Милошевић је осуђен на смрт, а потом помилован на затворску казну у Забелу. Према: Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1996, стр. 69.

његових најстаријих сарадника, бележи у *Грађанину* из 1927. године да му је *име дано у знак сећања на француску револуцију, јер је у грађанину требало гледати слободног човека у политичким правима.*³⁴³

Један од оснивача листа и његов први уредник био је Јован С. Јовановић-Јошка, истакнути пожаревачки радикал. У име Радикалне странке власници су били Михаило Костић и Ђорђе Наумовић.³⁴⁴ *Грађанин* је штампан ћирилицом у познатој пожаревачкој штампарији Ђорђа Наумовића, и у графичком погледу био је професионално урађен. Излазио је четвртом и недељом, коштао је 1 динар, тромесечна претплата износила је 25 динара, полугодишња 50, а годишња 100 динара. За време свог постојања променио је тринаест главних и одговорних уредника, а у међуратном периоду лист је уређивао Милорад Радовић – Раул.

Настојећи да стекне симпатије што ширег круга читалаца, уредништво је из броја у број уводило нове рубрике, а најчешће су то биле *дневне вести, вести из спорта, медицине, пијачни барометар, писма читалаца*, затим разна обавештења, огласи, рекламе и сл.

У духу интегралног југословенства *Грађанин* је појашњавао бројна политичка питања оштро иступајући према политичарима странака чија је делатност била забрањена 6. јануара 1929. (*политичким људима*), окривљујући их за *злоупотребу националног рада, за ускостраначке и личношићарскијске интересе, позивајући омладину да се појави на политичкој позорници.*³⁴⁵ Такође, лист на својим страницама после увођења Шестојануарске диктатуре, окривљује за све невоље Краљевине СХС парламентарни систем који *дискредитује сам себе, који се претворио у роман у коме су се утркивали малим делом поштени и паметни, а већим делом неваљалци, глупаци*

---

³⁴³ *Периодика Браничева*, каталог изложбе, приредили: М.Манојловић, Т. Живковић, Д. Милорадовић, Пожаревац, 2003.

³⁴⁴ Ђорђе Наумовић, власник и штампар листа *Грађанин*. Од ране младости је припадао Радикалној странци, био је врховима месне, среске и окружне партијске хијерархије. Године 1900. преузео је *Грађанин* кроз који је Радикална странка „сејала идеологију радикалну те хармонично допуњавала живу реч где она није могла да стигне“. Јануара 1929, када се Радикална странка повукла са сцене, основни правац странке преузео у лист *Грађанин*. (*Грађанин*, 1931, 46.)

³⁴⁵ *Грађанин*, 1929, 2,1.

*и простаци, да буду главни јунаци.*³⁴⁶ Кривицу је *Грађанин* свалживао и на народ који је изабрао погрешне људе, што значи да је сам *грешио и ради њихове неспособности није могао протестовати.*³⁴⁷

Грађанин је редовно позивао Пожаревљане на свечаност прославе рођендана Њ.В.краља и Дана Уједињења, чији је програм прославе био одређен од Суда општине пожаревачке и објављен на насловној страни листа у неколико бројева.³⁴⁸

Грађанин је редовно информисао о активностима општинских власти, био својеврстан барометар градског јавног мњења. Доносио је чланке и савете намењене читаоцима са села – савете среског пољопривредног референта, пијачни барометар, чланке и савете о виноградарству, коњарству, домаћинству, хигијени и сл.

Поклоници књижевности, ученици Гимназије и осталих пожаревачких школа, на страницама *Грађанина* могли су сазнати нешто више о великанима југословенске књижевности, прочитати приказ неке нове књиге, чланак о поселима, а ученички родитељи и грађанство били су позивани да присуствују свечаностима полагања испита у Женској раденичкој школи и изложбама које су у граду приређиване.

Тежећи унапређењу здравственог нивоа културе и свести својих читалаца, у уредништву су значајну пажњу поклањали темама из медицине објављујући низ поучних текстова и тиме посредно доприносили побољшању општих здравствених и хигијенских прилика у многим домаћинствима.

Чести су били и прилози о спорту, соколству, отварању ловне сезоне у Пожаревачком срезу, о позоришту, програмима градских биоскопа, о читаоници, занимљивости из живота руских емиграната у Пожаревцу, о тешкоћама радника и напорима усмереним ка побољшању њихових животних и радних услова и сл.³⁴⁹

Грађанин је објављивао и информације о економско-финансијској кризи, постављају нових судијских приправника у Среском суду, опасностима по мир у

---

³⁴⁶ *Грађанин*, 1929, 3.1.

³⁴⁷ *Грађанин*, 1929, 14.1.

³⁴⁸ *Грађанин*, 1931, 101.

³⁴⁹ *Грађанин*, 1929: 17, 28, 37, 45, 51, 56, 70...

Средњој Европи, седницама већа Дунавске бановине, о привредним сајмовима, препричаване су „црне хронике“...

Схватање да „ко оглашује тај напредује“ лагано је преовладавало у свести носилаца привредних токова у Пожаревцу, нарочито трговаца и занатлија, који су међу првима спознали моћ рекламе, тако да је последња страница Грађанина била намењена комерцијалним огласима и рекламама. Читаоци су тако обавештавани о понуди пржене и млевене кафе код Мовсесијана, шећера, уља, бомбона, чоколаде, рума, ликера код Кукулидеса, о разним производима у радњама Павловића и Мирковића, о обући „најновијих фазона“, разним врстама сапуна, шеширима „за господу и даме“, штофовима и готовим Тиваровим мушким оделима, петроградским каљачама, дамским капутима, `мантиловима` и костимима „по најнижој цени и најбољој изради.“³⁵⁰

По новинским ступцима оглашавани су станови и локали за издавање, лекарске услуге, тражила послуга или посао. Они су коришћени и за исказивање јавних захвалности установама или појединцима, за честитања поводом разних празника, јубилеја, породичних слава, обзнањења парастоса и помена, оглашавање продаје имања, кућа или локала путем лицитација.³⁵¹

Грађанин је својим читаоцима препоручивао часописе и листове из разних крајева Краљевине Југославије, а посебно оне који су пропагирани југословенство. Даме су едуковане о правилном васпитању деце, решавању проблема у браку, али редовно су могле да сазнају да је изашао нови број часописа *Здравље*, месечни лист за здравствено просвећивање под највишом заштитом Њ.В. Краља Александра, или нови број *Женског листа* или *Нови живот* – часописа који су излазили у Загребу.³⁵²

---

³⁵⁰ *Грађанин*, 1919, 51; 1926, 69; 1927, 4;

³⁵¹ *Грађанин*, 1926, 84.

³⁵² „Женски лист“ – Примили смо „Женски лист“ број 1 и којим бројем тај месечник улази у осму годину излажења. Главни и одговорни уредник тог месечника је г-ђа Загорка. Месечник је уређиван тако да је свакој жени и домаћици добар саветник у њеним кућанским и домаћинским пословима и дужностима, а доноси и обиље забавног штива, укусне слике из наше домовине и света. У модном делу овог броја налазе се врло укусне вечерње хаљине, многе блузе и хаљине за свакидашњицу те неколико врло укусних костима за карневал. И дечја је гардедоба заступана лепим хаљиницама, а исто тако и везиво у разним техникама. У забавном делу лист доноси наставак романа Виктор Цар Емина „Наше Маре“, новеле, хумореске, забавне чланке итд. У листу се налазе многи поучни чланци о

На страницама *Грађанина* налази се и велики број вести, прилога, извештаја, чланака или позива намењених женској публици – од извештаја хуманитарних удружења о прилозима који су суграђани учинили фондовима, до извештаја са конгреса Женског покрета. Већи број чланака налази се управо на првим странама листа, што говори о значају који је уредништво придавало `женском питању` и својој женској читалачкој публици.

Лист *Грађанин* је био својеврсно обележје и хроничар изузетно динамичног периода у прошлости Пожаревца, у коме је град начинио дефинитиван отклон од паланке оријенталног типа и окренуо се узорима Београда и Европе. Упркос ентузијазму и залагању уредништва *Грађанина* да лист задржи ниво читаности и континуитет излажења, 6. априла 1941, изашао је његов последњи број, али не због пада популарности и губитка читалачке публике, већ због првих бомби које су тог јутра пале на Београд и означиле почетак Другог светског рата у Југославији.

3.4.3. Друштво Пријатеља Француске

После Првог светског рата формира се једно посебно удружење грађана иницирано великим општеномним расположењем према Француској. Не само што је утицало на број оних који су учили језик, покушавали да користе лепе француске манире, већ су организовали сталне књижевне вечери, ритуал испијања поподневног чаја, игранке уз неку нову музику, и оформили библиотеку која је била испуњена насловима француских аутора и уопште насловима на француском језику. Било је Друштво Пријатеља Француске које је о свом деловању у граду оставило веома мало архивских докумената и то искључиво на француском – језику на ком су његови

одгоју деце, здравству и козметици, друштвености, женском покрету итд. У Листу се налази и чланак о нашем романписцу Аугусту Шенои, чија је 50 годишњица смрти прослављена, а у рубрици „Женски портрети“ приказан је живот 2-ђе Славице Шеное. Осим много чланака забавних и поучних лист обилује укусним сликама. У домаћинском делу налазе се савети за уређење дома, кухињски опробани рецепти и други мали савети који ће добро доћи домаћицама. Претплата овом добро уређеном месечнику износи Дин. 45. – на три месеца а наручују се код Управе „Женски Лист“ Загреб...“, Грађанин, 1932, 3, стр. 3.

чланови искључиво комуницирали. Мора се имати у виду да је после Првог светског рата број образованих у Француској порастао, те да новотарије у опхођењу и уопште у социјалном понашању, култури читања, облачења, формирања културног укуса - потиче управо од стечених навика француских ђака.³⁵³

3.5. ХУМАНИТАРНА УДРУЖЕЊА

3.5.1. Добротворни фондови и задужбине

Током XIX века у Србији се развија задужбинарство које махом не оставља духовне грађевине као помен, већ се обраћа новим модернизацијским токовима – оснивају се фондови намењени просвети и сиромашној омладини. И у Пожаревцу су постојали бројни фондови, задужбине, легати, завештања у циљу помоћи сиромашнима, пре свега за помоћ деци и школској омладини. Њих су оснивали средње имућни грађани - удовице и удовци, свештеници, пензионери, занатлије, железничари, чиновници, али индустријалци и трговци, грађани који у већини случајева нису имали потомке. До сада је евидентирано двадесет и шест добротворних фондова и задужбина на територији Пожаревачког округа, а већи број њих управо је деловао у граду. Издвојићемо само неколико који су, по нашем мишљењу битно обележили град и стварање грађанске културе: Задужбина Персиде и Саве А. Јовановића из Пожаревца Фонд Саве А. Јовановића, Задужбина `Сиротан` Милутина Обрадовића, Фонд Јована Павловића – Бате и жене му Василије, Фонд сиромашних ђака Пожаревачких основних школа, Задужбина пок. Петра Шљивића, бив. протојереја из Пожаревца, Фонд Тамбурашево Љубице Станојевић, Задужбина Милутина Марковића, бив. столара из Пожаревца, Фонд сиромашних ђака основне школе у Пожаревцу Даринке уд. Миловановић, Фонд Димитрија Нешића, бив. пенз.

---

³⁵³ Више: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, II, Београд, 1997, стр. 192.

из Пожареваца, Фонд пожаревачког женског друштва, Фонд Ђорђа Селића.³⁵⁴ Добротворни фондови и задужбине преваходно су се старали о деци и школској омладини – као што су фондови Љубомира Стојановића, Данила Јанковића, Воје Ст. Рибарца,³⁵⁵ Христине Ђирковић и Лепосаве Тодић били опредељени у корист Пожаревачке гимназије,³⁵⁶ а у *Задужбини Персиде и Саве А.Јовановића, трговца из Пожареваца* (основаној 1906.) налазимо да је била намењена пружању помоћи у школовању синова трговаца и нижих чиновника, за књиге и награде на крају школске године, али и за „удају одличних и сиромашних девојака, пре свега из њихове родбине а потом и других девојака из трговачких и занатлијских породица, као и за штампање књига о народном здрављу и васпитању.“³⁵⁷ Приложника постојећих фондова у Пожаревцу било је више од 400 – лекари, индустријалци, професори, учитељи, државни чиновници, судије, трговци, пензионери, ученици постхумно... Поменимо често заступљена имена приложника: Ђорђе Вајферт, гувернер Народне банке, Драгутин Милићевић, правозаступник, и многи други.

Један од најтужнијих споменика на Старом пожаревачком гробљу је Даринке Миловановић, из породице Андоновић, удовице Тиме Миловановића, бившег среског начелника. Даринка је годинама била председница Ђачке трпезе, активно учествујући у прибављању помоћи болесним и сиромашним ученицима пожаревачких основних и средњих школа, а када је умрла 1935, заветовала је тестаментом да се њена имовина процењена на 384.432 дин распрода, а новац расподели легаторима, по њеној жељи, а распоредила је имовину на 35 легата - 15 школских одбора, добротворних фондова, Пожаревачко женско друштво, Коло

---

³⁵⁴ ИАП, архивски фонд Добротвори и задужбинари Браничевског округа (ДЗБО); С.Цветковић, *Добротворни фондови и задужбине на простору данашњег Браничевског округа*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, ИАП–ИНИС, Пожаревац-Београд, 2008, стр. 335-355; Г.Вуловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез*, стр.21.

³⁵⁵ Фонд пок. Воје Ст. Рибарца основао је 1919. године његов отац Стојан Рибарца, бивши министар. Као најбољи матурант награду из овог фонда примио је и Радомир Лукић, потоњи академик. Више: С.Цветковић, *Добротворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, стр. 302.

³⁵⁶ С.Цветковић, *Добротворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, стр. 293-317.

³⁵⁷ ИАП, ДЗБО, САЈП П 340-564.

српских сестара и Пожаревачку гимназију. Фонд носи назив Браће Миловановић – по шесторици синова које је несрећна мајка изгубила.³⁵⁸

Персида Саве Јовановића написала је 1906. године, по смрти свог супруга, његову биографију, дајући податке да је син Круне, унуке Петра Добрњца, и даје породица била веома сиромашна. Сава је завршио четири разреда радећи уз школовање. Отворивши сопствену трговину, оженио се 1870. године Персидом, али нису имали потомства. Велика имовина процењена на 919.000 динара, са годишњим приходом од 31.480 дин, била је заветована тестаментом рођацима и пријатељима, односно школовању „добрих, сиротих ђака из фамилија Саве и Персиде“ али највећи део за оснивање „Задужбине Саве А. Јовановића и Жене Персиде“. Из овог фонда сазидана је основна школа „Св.Сава“ која и данас постоји у славу својих завештача, као и основна школа у Курјачу, родном Савином селу, Пожаревачкој гимназији, приложник Фонду сиромашних ђака, за књиге и награде добрим ученицима, за штампање књига о народном здрављу и васпитању, али и за удају сиромашних девојака - пре свега из њихове родбине, а потом и других девојака из трговачких и занатлијских породица.³⁵⁹

„Задужбина Лепосаве и супруга јој Драгутина Тодића, бив. Капетана и бродовласника за просветне цели“ својом проценом од 2.800.185 динара превазилази све остале. Лепосава је надживела свог супруга који је трагично настрадао у саобраћајној несрећи 1928. иако је безброј пута избегао смрт током Првог светског рата. Тодићев пароброд „Дрина“ једини је под српском пловио Дунавом до почетка Макензенове офанзиве.³⁶⁰ Бродовласник, бродарски капетан, близак пријатељ Ђорђа Вајферта, са својом супругом оставио је и задужбину цркву Св. Георгија на Костолачком брду, чији је олтар осликао Урош Предић. Циљ њихове задужбине

---

³⁵⁸ Више: ИАП, ДЗБО, ДМ; С.Цветковић, *Добротворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, стр. 302-303; С. Чолаковић, *Добротворима с поштовањем*, дигитални каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2007.

³⁵⁹ ИАП, ДЗБО, САЈП П 340-564; С.Цветковић, *Добротворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, стр. 303-306; С. Чолаковић, *Добротворима с поштовањем*, дигитални каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2007.

³⁶⁰ Н. Ђокић, Д. Милорадовић, Д. Шалер, *Стогодишњица одбране Стига и Браничева – на копну, води и ваздуху – 1915-2015*, Историјски архив Пожаревац, 2015, стр. 102.

било је школовање сиромашних ученика Пожаревачке гимназије и Трговачке академије, као исиромашних пожаревачких студената у Београду. Низом грешака и превида администрације, главнина фонда који „није смео да се троши“ – утрошен је, и фонд је, као и сви остали завршетком Другог светског рата престао да постоји, национализован је.³⁶¹

3.5.2. Грађанска и сталешка удружења

Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика

Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика за превасходни циљ имало је пружање помоћи остарелим, онемоћалим, радно неспособним члановима удружења,³⁶² а основни приход друштва обезбеђивали су велики добротвори, завештачи и донатори својим прилозима и поклонима, тестаментима, као и приходима од редовних чланарина, новчаних казни од прекршиоца правила удружења, приходима од забава, концерата, предавања, некретнина и интереса на орочени капитал друштва у банкама и штедионицама.³⁶³ Чланови друштва могли су бити само ментално и физички здрави људи „добре воље”, без обзира на националну, верску и социјалну припадност, поред занатлија и „раденика” и честити трговци, државни службеници, „неуказна” лица.

Чланови удружења могле су постати и госпође и госпођице, под условом да су биле „моралног понашања”, али оне нису имале право гласа на скупштинама. У списковима чланова удружења имена жена чланица „Слоге” исписивана су

---

³⁶¹ С. С.Цветковић, *Добротворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, стр. 308-313.

³⁶² Највећи део документације архивског фонда „Слога“ чине управо молбе и решавања по њима за помоћ болесним, изнемоћалим и сиромашним члановима удружења, њиховим супругама, удовицама и деци. Удружење је помагало новчаним прилозима, бесплатним прегледима, лечењем и лековима, као и новчаном помоћи при школовању деце. Један акт указује и на новчану помоћ коју Удружење даје, према друштвеним правилима, породиљама. (Слога, 44 1714, од 10. фебруара 1932.) О начину прикљупљања финансијских средстава нешто више у делу рада о приређивању хуманитарних забава.

³⁶³ Д.Милорадовић, *Прилог проучавању социјалних односа у примеру архивског фонда „Удружење `Слога` пожаревачких занатлија и раденика“ у периоду 1893-1950*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова II св.4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 143-153.

црвеним мастилом.³⁶⁴ Старосна граница чланова кретала се од 18 до 50 година живота.

У оквиру Удружења `Слога` Пожаревачких занатлија и раденика деловало је од 1893. основана је Певачко занатлијско-раденичка дружина која уз свој баритонски и

Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика испред свог Дома,
на Пилићарској пијаци, 1898. године
(ИАП, Слога, 53 133)

тенорски део добија сопран и алт 1895. године. Тако су, по први пут и госпође и госпођице запевале у једном пожаревачком градском хору, 1895. године. Овај мешовити хор учествовао је и на Ђурђевданским уранцима, Видовданским прославама, отварањима великих здања, откривању споменика, црквеним пригодама, свечаним дефилеима. *Слога* је учествовала и као приложник у многим добротворним акцијама. Концертни плакати сведоче о хуманитарним наступима и бројним гостовањима широм Србије, а извештаји о прикупљеним и уложеним средствима о бројним хуманитарним акцијама овог престижног грађанског удружења.

---

³⁶⁴ ИАП, Слога, Списак чланова од 23. марта 1903; сигн. 334.

Један од првих диригената хора био је Чех Август Валента. Чини се да разлози за велико интересовање Чеха за музички живот Срба од 70 – тих година прошлог века нису примарно музички него идеолошко – политички. Срби су се у Кнежевини Србији и у Црној Гори први међу словенским

Плакати са концерата Певачког друштва „Слоге“: концерт у Пожаревцу у „Српској круни“, без датума, и концерт у Смедеревској Паланци, 3. новембра 1935. (ИАП, Слога 40 321, 44 1975)

народима средње и југоисточне Европе изборили за политичку независност.³⁶⁵ И Пожаревац је тиме много добио јер су у њему дуги низ година живели, понеки и цео

³⁶⁵ М.Гајин, *Написи о српском фолклору у музичкој периодици Мокрањчевог доба*, у: Нови звук, Факултет музичке уметности, Београд 1993, стр. 147-159.

живот провели, музичари образовани на Прашком конзерваторијуму доносећи културни дух Прага у мали српски град.³⁶⁶

До нотног материјала било је веома тешко доћи. *Слога* је контактирала са бројним другим хорovima и певачким дружинама размењујући партитуре. У фонду се налазе дописи хорова „Станковић”, „Корнелије Станковић”, „Јакшић”, „Војислав” из Београда, „Љубић” из Чачка, из Беле Цркве и многих других. Руком преписиване партитуре у великом броју остале су сачуване - Мокраччеве *Руковети*, *Козар*, *Литургија*, *Њест свјат*, *Ој девојко*, *Литургија* Корнелија Станковића, композиције Станислава Биничког – *Јесен стиже*, *Сељанчица*, *Македонке*, Јосифа Маринковића - *Славија*, *Коло српских народних мелодија*, Владана Ђорђевића – *Аџами срце*, *У колу*, Даворина Јенка – *Тиха ноћи*, *Оштре су наше сабље*, *На стражи*, Исидора Бајића - *Српкиња*, *Винска песма* - уз нотни материјал сачувани су и редови упућени „Слози” писани руком композитора Бајића, Станислава Биничког, Ивана Зајца, Владана Ђорђевића и многих других композитора.³⁶⁷ Сумирајући музичке домете пожаревачких хорова, морамо да поменемо да се на репертоару уз *Химну*, *Поздрав краљу*, *Многаја лета*, свакако налазе и веома захтевне партитуре које говоре о тежини програма концерата, о великој пажњи која је посвећивана неговању словенске песме и озбиљности чланова хора.

Певачко занатлијско-раденичка дружина претходили су Певачка школа, коју је основао 1867. Чех Ромуалд Луке, а касније назване Пожаревачко певачко друштво 1871, Пожаревачка раденичка певачка дружина, Певачка дружина Пожаревачке Трговачке Омладине (1892), Певачка дружина „Зора“ (1909). Уз мушке хорова Певачка дружина „Зора“ и Певачко друштво „Слоге“ били су мешовити хорова.

---

³⁶⁶ Поред Ромуалда Лукеа, Августа Валенте, Јосипа Рожђаловског, Вацлава Ведрала, Конрада Масонга, Фридриха Брунетија, Петера Лифке, Војтеха Шистека, пожаревачким хорovima су дириговали и Чедо Стојановић, Тура Димитријевић, Милан Павловић, Љубиша Валић, Добросав Мијуца, Сергије Булашевић и други. Треба напоменути да је композитор и диригент Вацлав Ведрал, професор у пожаревачкој Гимназији и врло строг председник и хоровађа певачке дружине *Слога*, компоновао „Венац српских народних песама“ и оперу „Либуша“ посветивши их кћерки, а оба нотна штампана записа чувају се у нототеци музичке школе у Пожаревцу.

³⁶⁷ ИАП, *Слога*, 488.

Једна од забележених добропосећених забава била је одржана на други дан Духова, 13. маја 1895, у сали хотела „Српска круна“, када је Пожаревачка Трговачка певачка дружина остварила приход од 234,50 динара, а после свих издатака друштву је остало 162,30 динара. Извесна сума морала се уложити за штампање позивница – 30 дин, за закуп сале – 50 дин, свирачима – 30 дин, за пренос клавира – 6 дин и бакшиш при преносу 60 пара, певачима пиво – 4,40 (што је био уобичајен хонорар), друштвено вече 32 динара и разношће позивница -5 дин. Том пригодом познати Пожаревљани присуствовали су забави: породице Душманић, Туфегџић, Поповић, Карајанковић, Анђелковић, Крецловић, Бајлони, Маринковић, Вукомановић, Вељковић... преко стотину посетилаца.³⁶⁸ Друштво је поседовало клавир који је одржавао Густав Коберл „штимач“, а изнајмљивање инструмента доносило је Удружењу одговарајуће приходе.³⁶⁹

Пожаревачко Женско Друштво

Диљем Европе почетком XX века, у оквиру многих друштвених промена, појавиле су се тежње и за променом положаја жена у друштву. Ничу гласови којима је за циљ добијање женских права која су прво обухватала право на школовање, право на запослење, економску самосталност, и, на крају, политичка права. Таласи женских покрета долазили су и до Кнежевине Србије, посредством студената и студенткиња на страним универзитетима.

Као српски одговор било је оснивање првих женских друштава са хуманитарним и просветитељским програмима у циљу испуњења три циља женске борбе. Особина српских женских друштава и удружења је национална усмереност која се манифестовала у помагању српског живља ван Кнежевине у његовој борби за ослобођење од турске и аустроугарске власти. Држава је благонаклоно гледала на оснивање женских друштава, из политичких разлога, јер јединствена мрежа женских удружења, не само преко чланица већ унутрашња, рођачка и родна женска

---

³⁶⁸ ИАП, Фонд Пожаревачке трговачке певачке дружине (ПТО), XVIII/II,49.

³⁶⁹ Клавир Удружња „Слога“ налази се у музичкој школи „Мокрањац“ у Пожаревцу, а документација о набавци инструмента и његовом изнајмљивању сачувана је у оквиру фонда „Слога“.

повезаност, помогла би агитацију у јужној Србији у корист Краљевине,³⁷⁰ била би организована помоћ тамошњем становништву али и боља снабдевеност војске – што су жене својим залагањем и потврдиле.

Прво женско добротворно друштво на територији Србије било је Јеврејско женско друштво основано 1874. године у Београду. Током XIX века, после Београда, Пожаревац имао најбројнију јеврејску заједницу у Србији у том периоду, са синагогом, школом и делом насеља. Јевреји су у Пожаревцу били изузетно поштовани – и као имућни трговци и као вредни грађани у мултинационалној средини.³⁷¹ Свакако да је њихово деловање имало утицаја и на оснивање Београдског женског друштва, 1875, и на оснивање пожаревачке подружнице.

Најстарије српско женско грађанско хуманитарно друштво у Србији, основано 1875. године у Београду, било је „Београдско женско друштво“ - прво српско женско хумано друштво са циљем да васпитава женску омладину за рад и самостални живот³⁷² и оно је одиграло значајну улогу у периоду када се модернизовало образовање у Србији.³⁷³ После Београда и Крагујевца, Друштво је основало подружницу и у Пожаревцу,³⁷⁴ а сачувана архивска документа говоре о томе да је пожаревачка подружница Женског друштва почела са радом 1878. године.³⁷⁵ „...ми имамо да се боримо не само са онима, од којих хоћемо нешто да добијемо, него и са онима за које радимо“ – речи су Катарине Миловук, прве председнице Београдског женског друштва, што је означавало нови почетак у женском удруживању и делању – рушење вишевековног схватања да је жени место у сенци мужа, у кући, већ да треба

---

³⁷⁰ Више: Н. Мишковић, *Базари и булевари*, стр. 269.

³⁷¹ Јеврејско женско друштво у почетку је свој рад првенствено усмерило на пружање помоћи приликом удаје сиромашних девојака – „по 8 дуката за спрему приликом удаје“, као и на помоћ породиљама и болесницама. Више: Ј.Живковић, *Коло српских сестара у Пожаревцу*, стр. 28.

³⁷² Прво женско удружење које се бавило добротворним радом основано у Пољској 1831, и више о теми у: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, Београд, 2005, стр. 183. и даље.

³⁷³ А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Историјски институт, Београд, 2004, стр. 455.

³⁷⁴ М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Београд, 2005, стр. 1061, 1065; Б. Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977, стр. 243.

³⁷⁵ ИАП, *Varia*, рукопис Летопис Пожаревачког женског друштва (1878-1942); арх. Фонд: Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва; Ј.Живковић, *Занатска школа Пожаревачког женског друштва*, у: Зборник радова са научног скупа „Браничево кроз војну и културну историју, II св. 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 153-166.

да се образује, изједначи са мушкарцем и по питању образовања и службовања, и по питању права гласа.

У Србији је Женско друштво имало чак осамдесет подружница са истим циљем, а основало је и Ћачку Трпезу, Дом старица и бринуло о женским радничким школама. Од 1879. до 1914. Женско друштво је издавало лист *Домаћица*, орган Женског друштва и његових подружина. Домаћица је била штиво и пожаревачких госпођа и госпођица, и пружила увид у бројне савете и оновремене актуелности. У почетку је лист излазио у тиражу од 1000 примерака, али убрзо његов број достиже 1500 - што говори о његовој раширености и популарности. *Домаћица* је имала улогу васпитачице генерације девојака и жена – од малих кућних савета, јесење дијете, чишћења мрља са одеће до васпитавања деце и мужа... *Домаћица* је позивала ученице у Домаћичку школу речима да „ниједан рад у кући не може понизити жену... упућују се да буду савесне, уредне, вредне и окретне, штедљиве у времену, снази, новцу, како би стекле особине добре домаћице“.³⁷⁶ Али, на страницама *Домаћице* објављивани су и записници са седница Женског друштва, извештаји његових подружница, извештаји Ћачке Трпезе и Дома старица. Тако би се женска читалачка публика уз бројне практичне кућне савете информисала о неопходности еманципације, о друштвеној и политичкој равноправности, али да „друштвеним и политичким радом жена треба да се бави... пошто заврши све обавезе мајке и домаћице.“³⁷⁷

Пожаревачко Женско друштво је, 1926. године прерасло у једно много агилније удружење: „На заједничкој седници Пожаревачког Кола Сестара, Женског Друштва и Кола Девојака, одржаној 8. ов. месеца у Дому Ратне Сирочади донесена је одлука да је у Пожаревцу организује Женски Покрет.“³⁷⁸

„Ради организације покрета састављен је ужи избор из представница горњих удружења који је решио да у недељу 19. ов. месеца одржи ширу конференцију за

---

³⁷⁶ Наталија Ђуровић, *Преимућство савремене жене која прође кроз Домаћичку школу*, у: *Домаћица*, XLIX Београд, новембар-децембар 1935, бр.4 стр. 8-9-10.

³⁷⁷ Н. Божиновић, *Женско питање...*, стр. 90-91.

³⁷⁸ *Грађанин*, 1926, 74, стр. 3.

*организовање Женског Покрета у Пожаревцу. Моле се све Госпође и Госпођице чланице поменутих удружења као и све грађанке а нарочито Г-ђе и Гђице чиновнице свих професија да у што већем броју посете ову конференцију. Конференција ће се одржати у Дому ратне Сирочади у недељу 19. ов. мес. у 4 часа по подне. Одбор за Организовање „Женског Покрета“.*³⁷⁹

Покрет одмах у *Грађанину* објављује своја Правила.³⁸⁰ Члан 4. дефинише циљ и пут постизања циља Друштва: „а) припређивањем конференција и сазивањем јавних састанака у циљу развијања друштвене и политичке свести; б) организовањем течајева из просветно-културне, социалне, васпитне, моралне и естетичке области. в) посредовање код Владе у свима случајевима, где су било законом било уредбом или каквом другом одлуком повређена женина права начелно или појединачно, г) одржавањем покренутог часописа **ЖЕНСКИ ПОКРЕТ** и издавањем пригодних популарних списа у смислу друштвеног циља. д) одржавањем клуба и читаонице у свима местима Краљевине у којима постоји Друштво.“

Чланом 15. предвиђено је да се Управа састоји из 30 чланова, изабраних на редовној скупштини, који морају становати у Пожаревцу. Посебно је наглашено да чланови Управе могу бити само жене, и да се Управа сама између себе конституише бирајући

---

³⁷⁹ *Грађанин*, 1926, 74, стр. 3.

³⁸⁰ Изводи из Правила: Чл. 4. Свој циљ Друштво постиже: а) припређивањем конференција и сазивањем јавних састанака у циљу развијања друштвене и политичке свести; б) организовањем течајева из просветно-културне, социалне, васпитне, моралне и естетичке области. в) посредовање код Владе у свима случајевима, где су било законом било уредбом или каквом другом одлуком повређена женина права начелно или појединачно, г) одржавањем покренутог часописа **ЖЕНСКИ ПОКРЕТ** и издавањем пригодних популарних списа у смислу друштвеног циља. д) одржавањем клуба и читаонице у свима местима Краљевине у којима постоји Друштво. Чл.6. Члан Друштва може бити свако лице, које је напунило 18 година. Према величини улога чланови су: а) редовни, чији улог износи Дин. 12. – годишње, више чланарина за Женски Савез; б) оснивачи, чији улог износи Дин. 150.- за свагда; в) утемељачи, чији улог износи Дин. 200 – за свагда. Чл.15.

Управа се састоји из 30 чланова, изабраних на редовној скупштини, који морају становати у Пожаревцу. Чланови Управе могу бити само жене.

Управа се сама између себе конституише бирајући себи председницу, две потпредседнице, главног секретара и главног благајника и шефове секција.

Чл. 16. Чланови Управе бирају се на три године и то тако да сваке године одступа једна трећина. Ово одступање се врши за две прве године коцком, а треће године одступање бива аутоматски, по истеку мандата. Иступљени чланови могу поново бити изабрани. ... Чл.27. Друштвени лист „**ЖЕНСКИ ПОКРЕТ**“ је орган феминистичких друштава Краљевине С.Х.С. *Грађанин*, 1926, 89, 2.

себи председницу, две потпредседнице, главног секретара, главног благајника и шефове секција.

Женски покрет је одмах кренуо у оснивање подружница у блиским местима Пожаревачког округа.³⁸¹ *Грађанин* је о свим акцијама Женског покрета обавештавао своје читаоце, и то често доносећи чланке на 1. страни.

„У недељу 5. овог месеца (децембра 1926) Обласна Организација „Женског Покрета“ у Пожаревцу отвара свој КЛУБ. Водоосвећење извршиће се у 10 часова пре подне, на коме се позивају да истом присуствују све госпође и госпођице као и у опште све жене града Пожаревца.

По свршеном водоосвећењу, Управа ће преко целог дана примати госте. Умољавају се сва државна надлештва, све корпорације и удружења као и целокупно грађанство града Пожаревца да изволи доћи.“³⁸²

Женски покрет имао је свој клуб,³⁸³ а нова председница која се прихватила великих задатака била је др Софија Љешевићева. Женски покрет је спремно кренуо у акцију описмењава жена. Једна акција односила се на аналфabetски курс за затворенице.³⁸⁴

---

³⁸¹ „Женски покрет у Жагубици – Иницијативом и успехом конференцијом Др.Љешевићева на дан 22 новембра т.г. (1926) извршена је организација Среског Женског Покрета у Жагубици. Циљ Друштва је просвећивање жене и отварање занатских и домаћичких школа у Жагубици и већим селима. У ту сврху а у корист отварања занатских и домаћичких школа Управа Женског Покрета у Жагубици на дан Уједињења С.Х.С. приредила је велику забаву са игранком која је била одлично посећена, а на истој је пало чистог прихода 1500 дин. Председница Женског Покрета Аница Радосављевић.“; „26. новембра 1926. у Кучеву је одржан скуп госпођа и госпођица чланица Женског Покрета среза звишког, ради оснивања Клуба Женског Покрета у Кучеву.“ - *Грађанин*, 1926, 92, стр.2.

³⁸² *Грађанин*, 1926, 96, стр. 3.

³⁸³ „Женски покрет. Изјављена благодарност Госпођице Др. Љешевићеве, председнице Обласне организације Женског Покрета упућеним писмом 6. овог месеца Његовом Преосвештенству Епископу Браничевске Епархије Господину Митрофану. Још увек под утисцима овог значајног часа када ми жене удружене и сједињене знајући да ћемо тек тада бити моћне и снажно тежећи национализму, верујући и са пуно побожности одржавајући нашу религију, једногласно и сложено решисмо да навршимо тај за нас свети религиозни чин – водо-освећења нашег Клуба... можемо Вам рећи: да исто онако као што ћемо најозбиљније радити да наше уједињене снаге уплетемо као органски део у наш јавни рад – да ће мо тако исто увек бити и остати жене достојне наше дивне нације и да ћемо са пуно части и достојанства ценити узвишеност и да ћемо увек са највећим признањем и одушевљењем манифестовати све наше захвалности. Председница Обласне Организације Женског Покрета, Др. Љешевићева.“ *Грађанин*, 1926, 97, 2.

³⁸⁴ Обласна Организација Женског Покрета у Пожаревца упућеном својом молбом од 12. октобра т.г. Министру Правде тражила је дозволу за одржавање аналфabetских курсева за неписмене осуђенице Пожаревачког Казненог Завода, у Министарство Правде решењем својим од 6. децембра 1926-год. Бр.77623 одобрило је отварање горе пом. Курса у овд. Казненом Заводу које ће бесплатно одржавати

За своје бројне акције жене су организовале забаве и дружења са добровољним прилозима.³⁸⁵

Временом, чланство се увећавало, акције су постале све боље пропраћене, масовније, и привлачиле су пажњу градских политичара. Женски покрет често је организовао предавања.³⁸⁶ Забележено је и гостовање гошћи из иностранства.³⁸⁷ Интересантно је предавање г-ђе Вере Јовановићке, Пожаревљанке, о значају покрета, које је *Грађанин* пренео ширем кругу:

„Женски покрет. У недељу 22. августа тек. год. Г-ђа Вера Јовановић одржала је у Гранд Хотелу Предавање о значају женског покрета. Заиста је за похвалу и треба да сваког политичара и човека обрадује појава жене на позорници нашег свакодневног економског и политичког живота; јер и жена као жена, и као мајка треба да се чује, и да у раду за опште добро човечанства допринесе својим учешћем у јавном животу колико толико, да се наш свакодневни живот доведе на

Госпођа Милева Радомировићка, учитељица у пензији као чланица Организације Женског Покрета. (*Грађанин*, 1926, 101, стр. 2.)

³⁸⁵ Пожаревачко Женско Друштво приређује ЗАБАВНО ВЕЧЕ са говором г-ђе Др. Босе Будимир, у очи „Материца“ 25. XII. тек. год. у хотелу „Берза“. Извештавајући све чланове овог Удружења, чланове свију месних корпорација државних надлештава и хуманих установа, Управа их позива да изволе са својим породицама посетити ово вече. Почетак у 9 часова. Улазнице добровољни прилог. Нарочитих позивница неће бити, с тога се моли грађанство да изволи ово сматрати као позивницу. (*Грађанин*, 1926, 101, 2.)

³⁸⁶ Читаоница је организовала и гостовање г-ђице Ксеније Атанасијевић, о којој *Грађанин* пише: „...Све што се у Пожаревцу сматра као интелектуалац похитало је те вечери на предавање да је чује и сад, уверена сам да од срца благодаре Управи Грађанске Читаонице која нам је дала ту прилику да је видимо у нашој средини. Мало је жена код нас које су Госпођичине редове читале, још их је мање које знају колико је Госпођица у Атини подигла углед Југословенске жене... све даме у нашем месту (су) усхићене. Својом симпатичном појавом, интелигенцијом и предусретљивошћу освојила је сва срца, нарочито нас из организација женских које смо имале ту срећу да са Госпођицом у контакт дођемо. И саме старије Госпође очаране су, јер су многе до сада имале уверење да школовање женске деце одстрањује из патријархалне средине... Госпођицу су на жељезничкој станици врло срдечно дочекали. Управа Читаонице, Женски Покрет, Пожаревачко Женско Друштво са Женском Занатском школом; где јој је преседница Кола Девојака у име свих женских организација предала леп букет у име добродошлице... После свршеног предавања Госпођица се најљубазније опростила и одпутовала испраћена једнодушним жаљењем, на тако кратком бављењу код нас и жељом да је што скорије видимо (*Грађанин*, 1926, 90, 1-2.)

³⁸⁷ „Са задовољством јављамо да ће 16. јануара 1927. године Сузана Аламерсери дипломирани професор Normale-Supérieure-а и licenciée Сорбоне, држати своју прву конференцију код нас, са темом: Једна идила из доба револуције. ...То је такође и психолошка анализа душе француске жене, јаке колико и нежне, кријући се под љупкошћу и дражима свога пола енерију и кураж античке матроне. Конференција ће се одржати у 4 сата по подне у сали Окр. Начелства. Преводиће госп. Ранковић.“ (*Грађанин*, 1927, 04, 1.)

*онај ступањ, на који су цивилизовани народи још пре неколико десетина година.*³⁸⁸

Током 1926. године *Грађанин* објављује читав низ текстова који потписује Ж. Топличева, (о којој нема других података), која својим редовима и цитирајући Маркса, врло јасно говори о својој политичкој припадности.³⁸⁹

Између многих акција вредна хвале је и једна од многобројних коју је покренула др Љешевићева, као председница Обласне Организација Женског Покрета, измејствовала је да та организација добије школску Поликлиника са купатилом, диспансер за одојчад и мајке и обданиште. Обавештавајући јавност Љешевићева пише да ће се Женски Покрет старати да постигне „...успехе у комуналној политици, јер рачуна да ће се само утицајем жена побољшати хигијена и народно здравље,

---

³⁸⁸ *Наћи ће се код нас људи који ће се са иронијом изразити о женском покрету неповољно, али на срећу је врло мали број таквих људи, а и што их буде то ће већином бити људи конзервативни, и људи који се не могу похвалити својим знањем по питању права жене према човеку. Збиља да женски покрет овакав какав је не може да преставља у правом смислу женски покрет, јер није поникао одоздо, али ипак му то неће сметати да у границама своје моћи, започету борбу за политичка и остала права жене и даље продужи. Несумњиво је да ће се код нас женски покрет у своје време појавити у правом смислу, али је несумњиво и то: да ће у будућем покрету женском као најважнији чиниоци бити и највећу улогу играти жена из другог сталежа, јер ако хоћемо да будемо објективни и непристрасни морамо признати: да је жени из нижег сталежа много потребнији женски покрет него жени из т.зб. „вишег сталежа“ јер ове услове социјалне, жена из вишег сталежа има, а који јој дају могућности да буде независна па и од жен. покрета. Док је међутим жена из нижег сталежа и сувише далеко од тога да може бити и приближна жени из вишег сталежа...“ Грађанин, 1926, 65, стр. 2.*

³⁸⁹ Један текст, који је потписала `Ж.Топличева`, *Грађанин* доноси подељен у неколико бројева: „...Велики заштитник жена Августа Бабел, није узалуд казао „да је жена постала робом пре него што је свет у опште за ропство и сазнао“ јер фактички жена је данас у правом смислу роб, јер човек налазећи се у физичкој и донекле и духовној надмоћности према жени – чини све оно што кад би жена учинила сматрала би се као преступницом и као таква би била од друштва презрена, док међутим човек сматра да он сме све и да му је дозвољено све, а жени ништа; а зашто је и нашта све то?... и по чему је човеку дозвољено на пример да чини себи разна задовољства, а жени није – јер, ако човек заради и жена, и то ако не ради више и...човека не ради ни мање, још поред свега тога жени је природа доделила и много тежу и већу дужност – а то је жена је у исто време и мајка. Када се ово има на уму и још и да се овоме дода да жена често пута и због чега и физички буде од човека злостављана - онда је сасвим природно да треба и жена једнога дана буде не роб - већ слободна жена, која ће далеко боље и културније се уздићи изнад свију зала која живот свакодневно ремете; али да жена до своје равноправности са човеком наћи не може, а нарочито не у друштву Економске неједнакости, јер најгенијалнији економиста свију времена Карло Маркс казао је: Економски услови живота диктирају политичким, културним и осталим односима у друштву а неко се никако не вара да друштвено уређење овако како је овековечити се, јер све што се родило мора да умре, а док некоме не смркне не може ни другом да сване; тако и са оваквим друштвеним уређењем: док оно неизумре не може ни друго да се роди. Ж. Топличева“ (*Грађанин*, 1926, од 2 – 29. августа)

*васпитање и заштита деце; тако исто стараће се да смањи узроке беде и да унесе патриотизам у наше домове. Другим речима Женски Покрет стараће се да побољша све оне елементе који најконструктивније утичу на суштину и смисао породице и друштва. Зато ћемо ми жене и показати да смо најпогодније за вођење комуналних потреба, тим пре што их ми посматрамо сигурним методама, јер су оне тако блиске нашем женском срцу.*³⁹⁰

Обраћајући се непосредно жени којој је потребна помоћ и заштита, Женски покрет је постојао до почетка Другог светског рата. Његовом истрајном борбом жена није добила право гласа, али добила је много других битака: бољу позицију у друштву, могућност описмењавања, запослења, економску самосталност, бољу позицију у породици, самопоуздање...

Коло Српских Сестара

Настало из потребе за пружањем помоћи, Коло српских сестара основано на самом почетку XX века. Отпочело је са радом у тренутку политичких превирања, смене династија, и могло је да постане само још једно у низу хуманих друштава која су већ радила дилем Србије попут *Друштва Светог Саве* (основаног 1886. године), *Краља Дечанског* (1889. године), *Женског друштва* (1875), *Друштва за потпомагање и васпитање сиротне и напуштене деце* (1879), *Одбор госпођа „Књагиња Љубица“* (1889), *Друштва за чување народног здравља* (1903), и *Црвеног крста* (1876).³⁹¹

Основано првенствено као самостална женска организација са хуманом, патриотском, просветитељском образовном и културном мисијом, Коло је пледирало да се не припоји ниједном другом удружењу нити да се приклони иједној политичкој опцији. Према првим Правилима о раду Кола, која су објављена у годишњаку *Вардар* 1907. године, зацртан је први задатак: *морално и материјално помагање своје браће и сестара из потлачених крајева српских...као и подржавање и потпомагање сваке*

---

³⁹⁰ *Грађанин*, 1927, 12, 3-4.

³⁹¹ Љиљана Мирковић, *Грађа о колу српских сестара у Архиву Србије*, Архивски преглед, 1-2, 1990, Београд, стр. 67.

*тежње за ослобођењем српства. Позив да се прикључи удружењу упућен је свакој српкињи ма каквог образовања или имућства била.*³⁹²

Надежда Петровић, ћерка Димитрија Мите Петровића, академска сликарка, хуманиста и образована жена, иницијатор је и један од оснивача Кола српских сестара. На Велику Госпојину, 20. августа 1903, на оснивачком скупу Кола, у сали Коларчевог народној универзитета у Београду изговорила је: „Закунимо се да ћемо друштво одржати са његовом основном сврхом док и једна Српкиња постоји“.

Већ на почетку свог деловања, с пролећа 1906. године, поучене великим страдањима последњег рата 1876-1878. године, тадашња председница Љубица Луковић и потпредседница Станислава Сондермајер, започеле се акцију организовања професионалног образовања девојака кроз `курс за нудиље` односно курс за болничарке, у оквиру хируршког одељења др Јована Суботића.³⁹³ Течај је трајао три месеца, завршило га је тридесет жена и девојака као и чланице Управе Кола. Предавања на течајевима држале су уважени даме, београдски лекари: др Десанка Стојиљковић, др Наталија Николајевић, др Ана Бркић и др Даринка Крстић.³⁹⁴ Већ у наредном периоду течајеви су организовани годишње образујући нове болничарке, а организоване су и петнаестодневне вежбе – рад у болници – за болничарке које су прошле течај. На тај начин може се рећи да су жене служиле свој војни рок.³⁹⁵ Нажалост, њихово образовање убрзо ће се показати као преко потребно Србији у ратовима.

Непосредно пред почетак првог Балканског рата, када је већ било сасвим извесно да је рат неизбежан, на предлог тадашњег секретара Главног одбора Кола, Делфе Иванић, Коло је одлучило да сопственим средствима опреми једну болницу. Надлежни државни органи оценили су да је болница најпотребнија у Београду, а изузетном акцијом Коло је болницу отворило и опремило за свега неколико дана.

---

³⁹² Љиљана Мирковић, *Грађа о колу српских сестара у Архиву Србије*, стр. 70.

³⁹³ *Вардар*, 1924. стр.18.

³⁹⁴ *Вардар*, 1924. стр.19.

³⁹⁵ *Вардар*, 1924. стр.19.

Тако је образована IV резервна болница Кола српских сестара која је већ 13. октобра 1912. године примила 128 рањеника Српске војске из Кумановске битке.

Функционисање болнице и пружање адекватне помоћи изискивало је прилична средства. Стога су чланице Кола приступиле озбиљном задатку да у земљи, али и далеко од њених граница, прикупе адекватна новчана средства. Користећи управо `женске везе` Коло је развило широку акцију прикупљања новчане помоћи у Америци, Француској, Енглеској, Русији, Чешкој, Немачкој, Италији, Шведској. Углед управних чланица Главног одбора, читавог Кола, и изузетно раширена агилна иницијатива допринели су да одзив буде неочекиван. Највећу помоћ Колу су у том тренутку пружиле Леди Пеџет, Лујза Буџолс, Бланша Веснић, Јулија Странтман, бароница Гризингер, Људмила Артамонов, Људмила Хартвиг, Емилија Мамулов, Мадел Грујић...³⁹⁶

Управо захваљујући Мадел Грујић у Њујорку је 1918. године основан Serbian Aid Fund (Српски потпорни фонд) који је, преко Кола српских сестара, новчано помагао ратну сирочад.

Своју агилност и вредност `женских веза` Коло је потврдило и приликом набавке серума против колере када је и само Министарство војно „умолило ..Коло да ово, преко свог посредника у Бечу, набави лекове и серум против колере, затим медицинска помагала, као и да набавку привремено финансира својим средствима. Већ сутрадан, изасланик Кола, отац Венијамин Таушановић³⁹⁷ отишао је у Беч, и већ кроз неколико дана предмет набавке допремљен је успешно у Београд и стављен на располагање надлежном министарству.“³⁹⁸

---

³⁹⁶ Више: Ј. Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких ратова 1912 – 1919 са освртом на рад Пожаревачког пододбора друштва у наведеном периоду*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, научни скуп, I св.2, Историјски архив Пожаревац, 2006, стр. 87-108; Ј. Живковић, *Коло српских сестара Пожаревац*, Народни музеј Пожаревац, 2007.

³⁹⁷ *Вардар* 1913. стр. 125.

³⁹⁸ Отац Венијамин (др. Владимир) Таушановић 1934. године рукоположен је за Епископа браничевске Епархије са седиштем у Пожаревцу, где ће бити један од великих добротвора пожаревачког пододбора Кола српских сестара. Више: Ј. Живковић, *Коло српских сестара*, стр. 92 и даље.

Током управе Војног гувермана, Коло српских сестара, као национално и патриотско удружење, било је проглашено непријатељским удружењем³⁹⁹ и чланице Кола нису могле наћи никакав посао. Избијањем епидемије тифуса 1915, за Коло је настао тежак моменат самопожртвовања. Самопрегорно пружајући помоћ Надежда Петровић, умрла је у Ваљевској болници 4. априла 1915. године, од последица пегавог тифуса. Сахрањена је на војничком гробљу у Ваљеву, заједно са онима за које се жртвовала. Велики број болничког особља као и лекара подлегао је епидемији на свом племенитом задатку.

Из Извештаја пододбора Кола српских сестара у Пожаревцу сазнајемо да је оно основано 2. фебруара 1905. године,⁴⁰⁰ на иницијативу Босиљке Павловић – мајка Босе.⁴⁰¹

Босиљка Павловић, председница Кола Српских Сестара у Пожаревцу
од 1905-1929. године
(Фотографија из приватне колекције)

---

³⁹⁹ Управо из тог разлога што су проглашене непријатељским удружењем, тадашња председница Кола Љубица Луковић, одлучила је да је најсигурније да спали архивску грађу Кола. О деловању Кола српских сестара постоји мали број докумената. Према: Љ. Мирковић: *Грађа о колу српских сестара у Архиву Србије*, Архивски преглед, Београд, 1990; Ј. Живковић, Коло српских сестара, стр. 37. и даље.

⁴⁰⁰ *Вардар* 1940. стр.

⁴⁰¹ Мајка Боса је била 23 године на челу Пожаревачког пододбора Кола Српских Сестара. Умрла је 1929. године.

Одмах по оснивању Кола у Београду 1903. године, у Пожаревцу су започеле активности угледних Пожаревљанки које су прихватиле идеју и правила Кола српских сестара. Почетком Балканског рата, 1912. године, Пожаревљанке су постале изузетно активне – у Пожаревцу је отворена радионица за израду војничког и болничког рубља, које су, храбре жене са својом првом председницом, мајка Босом, пред саме положаје носиле војницима чисто рубље, одећу, обућу, храну...

У Пожаревцу је постојала болница којом је руководио др Никола Хаџи-Николић,⁴⁰² али Коло српских сестара организовало је још једну болницу, у тзв. Крстиној кући - кући пожаревачког адвоката Крсте Николајевића, у тадашњој улици Цара Душана број 4, у истој кући у којој је касније радио Дом ратне сирочади. Бројне Пожаревљанке одмах су се прикључиле добро организованом раду Кола распоређујући се у четири групе – у активностима на неговању рањених српских војника организујући се непосредно на нези рањених и болесних и одржавајући чистоћу у болесничким собама, пословима око рубља и преобуке, кућном реду, припреми хране и прихвату уморних, изнурених болесника и превијању њихових рана.⁴⁰³

Активан рад чланица Кола у болници одвијао се непрекидно од новембра 1912. године до августа 1913. Поред пожртвоване председнице пожаревачког пододбора Кола, Босе Павловић и управне чланице Јелисавета Љешевић (мајке прве Пожаревљанке дипломираног лекара Софије Љешевић), чланице⁴⁰⁴ су биле супруге

---

⁴⁰² Лекар краљице Драге, који је `констатовао трудноћу`

⁴⁰³ *Вардар* 1914, стр.167.

⁴⁰⁴ Емилија Вукчевић (супруга Станојла Вукчевића, лекара Пожаревачке болнице), Милица Радисављевић, Милева Стевановић, Томанија Матић, Зора Стојадиновић, Милојка Селаковић, Љубица Атанацковић, Лепосава Тодоровић, Даринка Белосавић и Вука Белосавић (супруге трговаца браће Белосавић), Даница Тешић, Јелица Лазаревић, Перка Лукић, Милева Кузмановић (супруга апотекара Кузмановића), Драга Живадиновић, Катига Смиљанић, Христина Јовановић, Настасија Драгићевић, Емилија Грујић, Драгиња Николић, Даница Агајефтић, Наталија Спајић, Софија Николић, Лепосава Павловић (супруга инжењера Милосава Павловића), Вера Динић, Живка Мишић, Мица Матић, Нина Цветковић, Милева Н.Т. Јовановић, Милунка Обрадовић (супруга пожаревачког трговца Милутина Обрадовића, оснивача фонда „Сиротан“), Савка Атанацковић, Зорка Ђорђевић, Вука Радовановић, Олга др. Манојловић, Анка Марковић, Јела Прендић, Христина Лазаревић, Радојка Недељковић, Јелица Перић, Војислава Пауновић, Милица Миладиновић, Драгиња Лазић, Косара Живковић, Љубица Павловић, Даница Барили-Павловић (кћи мама-Босе Павловић и мајка Милене Павловић-

и ћерке угледних Пожаревљана – лекара, професора, официра, свештеника, председника општине и чиновника, адвоката, апотекара, инжењера, имућних трговаца и занатлија.

Са почетком Макензенове офанзиве болница Кола српских сестара, али и Среска болница, престају са радом. Лекарско и болничко особље се повлачи са војском, али чланице Кола српских сестара, притајено настављају да раде.

По ослобођењу града, 15. октобра 1918. чланице Кола су на величанствен начин дочекале ослободиоце – свиленом извезеном заставом. О њиховој тајној акцији остала је прича забележена у *Вардару*:

„Једног дана 1916. г. Г-ђа Олга Д-ра Манојловића, редовна чланица „Кола“, верујући, као и сви искрени и родољубиви Срби у срећну звезду и јунаштво нашег народа као и сигурну победу српске поносне војске, саопшти г-ђци Д-р Соји Љешевићки лекару идеју за израду заставе, са којом би дочекале нашу дичну, победоносну војску кад се кући буде вратила. Г-ђца Љешевићка, кћи уваженог старине Аврама Љешевића, свештеника, који је у то време био интерниран у Бугарској, и Јелисавете Љешевићке управне чланице „Кола“, свесрдно прихвати ту идеју Манојловићкину, па чак пристане да се застава ради у кући њених родитеља, па и да финансира, само све, разуме се у највећој тајности.“⁴⁰⁵

Застава је рађена на плавом атласу, златним везом, а мотиви су били све савезничке заставе са грбом Краљевине Југославије на врху, уоквирен венцем од лишћа са цветом липе, везаним тробојком. Овај део веза поверен је чланицама Кола и одличним везиљама свилом, „г-ђи Мари Васе Матића и њеној сестри г-ђци Анки Цветковићевој“ сликарски део „г-ђи Коси Д-р Јаше Лукића“ лекара, почасној чланице „Кола“ и њеној сестри г-ђци Мици Катићевој сада г-ђи Бранка Ђурића, инжењера“. За израду лоровог венца са палмом на другој страни заставе, у злату, замољена је „г-ђица Драгиња Михајловићева, одлична везиља златом“.⁴⁰⁶

Varilli), Лепосава Радојевић, Јела Андрејевић, Љубица Милићевић, Перка Ђормитровић и Јулка Филиповић. *Вардар*, 1914, стр.168.

⁴⁰⁵ *Вардар* 1921, стр. 87.

⁴⁰⁶ Према: *Вардар* 1921, стр. 87.

Тробојка за заставу израђена је од моаре свиле, при чему је једна боја исте наручена у Панчеву и пренео ју је немачки грађанин, друга у Бечу, а донео ју је аустријски официр заједно са свилом за вез венца око заставе. Боје за сликање допремио је један Бугарин, који није имао много симпатија са српски народ, тако да су у изради заставе помогли практично ратни непријатељи Србије, не знајући коју сврху помажу.

Држач за заставу са мотивом липе, у дуборезу је радила у својој кући г-ђица Ана Цветковић. Петнаест дана пред долазак победоносне српске војске, на траци заставе је извезено „1914-1918“ и била предата ослободиоцима 16. октобра 1918. приликом њиховог уласка у ослобођени Пожаревац.⁴⁰⁷

По ослобођењу, болница Кола српских сестара наставила је самостално да ради под управом своје председнице Босе Павловићке. Чланице су саме финансирале рад болнице све док болница није законски постала државна установа.⁴⁰⁸

Званични лист Кола српских сестара – *Вардар* – објављивао је извештаје управе Кола и пододбора диљем Србије. Из извештаја подробно сазнајемо о раду пожаревачког Кола, од 1914. године. Сем наглашавања самопрегора и добљовољног рада чланица, у извештајима су уписивани и прилози. Те, 1914. године, председница Кола, мајка-Боса, благајница Милица Радисављевић, и чланице управе Јелисавета Љешевић и Милојка Селаковић, педантно су бележиле уписе прилога добротвора Кола.⁴⁰⁹ Највећа издвајања Кола односила су се на помоћ тадашњој болници и рањеницима, инвалидском дому, као и „за дочек војске на скели код Дубравице, четницима.“⁴¹⁰

Већ током 1919. Коло оснива Дом ратне сирочади у Пожаревцу, а главне поверенице биле су угледне Пожаревљанке: Милица (Емилија) Ст. Вукчевић, Милица А. Радосављевић, Милка А. Љешевић, Милева Ђ. Стефановић, Љубица Б. Павловић, Лепосава Ј. Пауновић, Даринка П. Белосавић, Даринка С. Станисављевић,

---

⁴⁰⁷ *Вардар* 1921, стр.90. Данас се „Застава ослободиоцима“ чува у Војном музеју, у Београду.

⁴⁰⁸ *Грађанин* 1928, бр.105. стр.1.

⁴⁰⁹ „Михаила Бркића, индустријалца у име свог почившег брата Гргура, Милеву Н.Т. Јовановић и сина Братислава, у име мужа и оца Николе почившег, Венцл Бајлони у име свог пријатеља Јосифа Крецловића почившег, Мита Станисављевић, апотекар у име своје рано умрле сетре Јеле и Емилија Вукчевић у име умрле мајке Христине Николајевићке.“ *Вардар* 1921. стр.168.

⁴¹⁰ *Вардар* 1921. стр.168.

Драгиња Ж. Лазих, Ружа М. Стојановић, Љубица М. Ђорић, Цвета Р. Бикловић,⁴¹¹ Милојка Селаковић, Калиопа Т. Пантић и Косара Ђ. Наумовић. Већ 1919. године прошириле су свој рад основавши Друштво за заштиту југословенске деце, помажући незаштићену децу чији су родитељи настрадали током Првог светског рата. Ширећи број установа под управом Кола, милосрдне и хумане Пожаревљанке увећале су број хуманитарних акција и повећали прилив средстава за њихово финансирање. Чести су били прилози у новцу али и у делима намењеним Дому сирочади.⁴¹² У *Грађанину* су бројне изјаве захвалности управе и корисника дома добротворима, што говори о великом саосећању и бризи заједнице која подржава акције Кола и племенитих жена.⁴¹³

Крстина кућа у Душановој улици послужиће као Дом ратне сирочади до 1928. године, када „на свршетку школске године деца која су свршила 4. разр. основне школе дата су на занате, а у Дому је остало 15. деце“.⁴¹⁴ Министарство социјалне политике тада укида Дом ратне сирочади и у Крстиној кући отвориће се Дечје забавиште.⁴¹⁵ *Грађанин* је одреаговао - иако су чланице Кола о свом трошку реновирале и оправиле Крстину кућу – за време рата оштећену у бомбардовању – Дом ратне сирочади важио је за један од најбоље уређених, а финансиран од стране

---

⁴¹¹ Супруга Рудолфа Бикловића, професора немачког језика у Пожаревачкој гимназији.

⁴¹² „Г-ђица Др. Софија Љешевићева лекар, изволела је послати Дому сирочади 100 дин. да се о Малој Госпојини, спреми деци бољи ручак“, или „Г.Франц Пилц, директор Костолачког мајдана приложио је Дому сирочади 100.д.“ (*Грађанин* 1926, бр. 79. стр. 3.); „Г-ђа Даринка Белосавићка изволела је приложити Колу Срп. Сестара 100 дин. ... Г-ђа Даринка Милосављевићка 50, г-ђа Боса С. Павловићка 50... Госпођама Управа Кола изјављује своју топлу захвалност... Г-ђа Перса Вељковићка свог сестрића поч. Бору Илића опанчара уписала је за добротвора Кола Сестара са улогом од 100 д...“ (*Грађанин* 1926, бр. 89. стр. 3.)

⁴¹³ [Захваљујемо се на прилозима] „Г. Павловића, трг. овдашњег, г-дина Живојина Алексића, архивара среза пожаревачког, г-дина Живана Карајовановић, трговца, г-ђе Јеле Рибарац, г-ђа Косара Б. Наумовићка, затим г-дин Иван Николић, адвокат овдашњи, г-дин Јеврем Касидолац, г-дину Адолфу Анафу, власнику биоскопа „Оријент“, који је често даривао малим штићеницима Дома бесплатно приказивање дечјих бајки и филмова – „кад год у своје биоскопу даје какав поучан филм увек позове децу из Дома Сирочади... на овако великом поклону дародаваца који и досада без сујете и рекламе указиваху родитељску пажњу, према ратним малишанима, Управа Дома изјављује најсрдачнију захвалност. Сирочад Дома умеће да цене овакве своје заштитнике, тек кад од њих постану корисни чланови друштва, а за сада се на милодару моле милостивом Богу за здравље својих искрених добротова“. (*Грађанин*, 1925, бр. 96. стр. 3.)

⁴¹⁴ *Вардар* 1928, стр. 71.

⁴¹⁵ Више: Ј. Живковић,

чланица Кола и хуманих Пожаревљана а не од стране државе, „нажалост, негативном кампањом, због личне и политичке мржње, Дом је затворен.“⁴¹⁶

Дечје летовалиште Кола Српских Сестара у Пожаревцу, позних двадесетих година.
(Фотографија у приватном власништву)

Хуманитарни, пожртвован рад чланица Кола српских сестара наишао је на потпуно одобравање у новој држави и његове чланице награђене су одликовањима за изузетно ангажовање као добровољне болничарке и неговатељице у војним болницама или непосредно на ратишту.

Академска сликарка, оснивач Кола српских сестара, добровољна болничарка Надежда Петровић, понела је Медаљу за ревносну службу, као члан санитетског особља почетком ослободилачких ратова 1912. године.⁴¹⁷

---

⁴¹⁶ Грађанин, 1926, 87, 2.

⁴¹⁷ Ј.Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких ратова 1912 – 1919 са освртом на рад Пожаревачког пододбора друштва у наведеном периоду*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, научни скуп, I св.2, Историјски архив Пожаревац, 2006, стр. 104. наводи: „Медаља је установљена 1912. године и додељивана је појединцима за «показану одличну и ревносну службу на ратишту». Додељивала ју је Канцеларија Краљевих ордена на предлог Министра војног, уз диплому

Све чланице Кола српских сестара које су у току оба балканска рата радиле као добровољне болничарке у IV резервној војној болници одликоване су медаљом Крст Милосрђа.⁴¹⁸ Чланице Кола које су 1915. године биле на војној дужности и са војском се повлачиле кроз Албанију одликоване су Медаљом Албанске споменице, коју је 1920. године установио краљ Александар.⁴¹⁹

Дугогодишња председница пожаревачког пододбора Кола, Босиљка Павловић је 1928. године, поводом 25. година од оснивања Кола у Србији, одликована престижним Орденом Светог Саве III степена.⁴²⁰

Коло српских сестара носилац је посебних признања које је установило Дрштво Црвеног крста - одликовања Друштвени крст и Златне медаље Црвеног крста Краљевине Југославије.⁴²¹ То престижно одликовање понела је последња предратна председница пожаревачког Кола српских сестара, Анка Марковић.

Чланице Кола одликоване су и међународним признањима: Медаљу за милосрђе „Флоранс Најтингел“, 1920. године, примила је Делфа Иванић, оснивач и последња председница предратног Кола „као признање за пожртвован рад добровољне болничарке у ратовима 1912-1918. године.“⁴²²

коју је потписивао непосредно Краљ.“; Ј. Живковић, *Коло српских сестара Пожаревац*, Народни музеј Пожаревац, 2007, стр. 120.

⁴¹⁸ Ј. Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких ратова...*, стр. 104. наводи: „Медаљу Крст Милосрђа установио је својим указом Краљ Петар I Карађорђевић 7. јуна 1913. године, а поводом балканских ратова као својеврсно признање „официрима и војницима српске војске, добровољним болничарима и болничаркама за нарочиту бригу, ревносну, уредну и предану негу, поштовање и узајамне услуге и помоћ рањеним и болесним војницима у рату и миру, за време епидемија, поплава и глади.“

⁴¹⁹ Ј. Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких ратова...*, стр. 104.

⁴²⁰ *Вардар* 1929. стр.31: Орденом Светог Саве II степена одликована је тадашња председница Главног одбора, г-ђица Мирка Грујић. Орденом Светог Саве III степена, поред председнице пожаревачког пододбора г-ђе Босе Павловић, одликована је прва потпредседница по оснивању Главног одбора Кола, г-ђа Делфа Иванић. Емилија Вукчевић, председница пожаревачког Кола у периоду 1939-1934. године, 1930. године одликована је Орденом Светог Саве V степена. Овим су одличјем каснијих година одликоване и Даринка Миловановић, управна чланица и добротвор пожаревачког Кола, и учитељица Дара Антић, управна чланица и управитељица дечјег опоравилишта Кола српских сестара Пожаревац. Орден Светог Саве је установљен 1883. године и додељиван је за заслуге у области просвете, књижевности, црквене делатности и лепих уметности. Имао је шест степена, а уз Орден додељивана је и диплома коју је потписивао Краљ.

⁴²¹ Ј. Живковић, *Коло српских сестара*, стр. 120 и даље.

⁴²² Ј. Живковић, *Коло српских сестара за време ослободилачких ратова*, стр. 104-105: „Исто признање добиле су следеће чланице Кола српских сестара: Љубица Луковић (председница Кола, умрла 1915,

3.6. ГОЛГОТА ЖЕНА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Октобра 12. 1915. године Макензеновом офанзивом окупиран је Пожаревац. Град је претрпео бомбардовање и са тла и из ваздуха и био руиниран, а већу катастрофу спречио је грађевинац Филип Пфаф, по народности Немац, који је већ 30 година живео у српском граду. Немачки командант Франц Хајдл је с чуђењем дочекао Пфафа немогући да поверује да је он могао да живи „међу дивљацима“. Пфаф је једва успео да убеди пуковника да не бомбардује варош уверавајући га да је једва остало око 260 грађана од 14500 становника који су избегли из Пожаревца.⁴²³ Било је договора да виђенији грађани остану у вароши и изврше предају Пожаревца.⁴²⁴

Аустроугарски агенти су извештавали да у народу постоје „укорењене устаничке намере“ – окупљање становништва у кафанама, склоност младих људи да читају, црна одећа на женама и девојкама, гласине којима је становништво више веровало него званичним информацијама.⁴²⁵

постхумно, 1925. године, Анка Ђуровић, 1923. године и Боса Ранковић, 1931. године. Медаљу „Флоранс Најтингел“ добила је и америчка новинарка Мери Гледвин, која је као добровољна болничарка радила у српском санитету током Првог светског рата...Примајући медаљу, Мери Голдвин је рекла: „*Медаља ми је драга, али оно што за мене значи много већу награду јесте захвалност рањеника и болесника и пријатељство са Колом српских сестара.*“

⁴²³ С. Максимовић, *Успомене из окупације - Немачке, Аустријске и Бугарске 1914-1918*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1919, стр. 22-23; Д. Милорадовић, *Три тешке године окупације у Пожаревцу*, рукопис.

⁴²⁴ „Грађани који су остали да дочекају непријатељску војску од мушких били су: Жика Лазић, трговац, Мита Ђорђевић пензионер, Жика Ристић, Трифун Протић свештеник, Драга Девић, Мика Урошевић, Сава Николић баштован, Живко Гајић, Клеменс Халупа, Б. Анаф, Милош Мирковић, Милосав Јосић, Мита Радовановић-Булеварџија, Мита Димитријевић, фотограф са женом, Јован Костић Ђакон, Никола Вукомировић, Ђура Петковић, Ђока Миленковић, Миладин Стојановић терзија, Мита Николић, Риста Колоњас, Мата Славуј, Коста Економидес, Коста Котула, Димитрије Димитријевић, Ђорђе Костандиновић, Филип Пфаф, Ферко Пфаф, Милан Пургер берберин, Миленко Курјачки, Илија Динић, Никола Динић, Љуба Обреновић, Димитрије Манојловић, Сава Илић-Плашипилац, Никола Ђурчија, Милутин Благојевић, Влада Симић, Ђорђе Павловић, Мита Илић-Рогвић, Миливоје Стефановић, Мита кмет,“ али било је и жена: „Даринка С. Станисављевић, Лиле Николић, Даница Агајевтић, Дуда Марковић, Паула Чечелска.“ Према: С. Максимовић, *Успомене из окупације - Немачке, Аустријске и Бугарске 1914-1918*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1919, стр. 22-23.

⁴²⁵ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, СКЗ, Београд, 2014, стр. 248.

Крајем те године у град су ушли Бугари и завели своју страховладу: убијање, интернирање,⁴²⁶ пљачкање, мучење – то су синоними бугарског управљања у Војноинспекцијској области Велика Морава.⁴²⁷ „У аустроугарским областима виде се бар неки спољни изгледи јавног реда. У областима окупираним од стране Бугара јавна безбедност није загарантована...“⁴²⁸

Храном богата Србија, иако је било и тешких претходних година, током Балканских ратова, није оскудевала, али 1916. приноси житарица су били веома мали, а реквизиције велике.⁴²⁹ Бугари су у плодној Стишкој равници надгледали жетву, а одузимао су приказивали као добровољни поклон ослободилачкој бугарској држави. Тенденција окупатора била је да ратно-привредна организација успостављена у Србији 1916. и 1917. године, са циљем да се пољопривредна производња обнови, омогући повећање и максимално искористи све за потребе остваривања окупаторског програма, а не за потребе окупираног и измученог становништва.⁴³⁰

У ратном дневнику Живка Мирковића налази се белешка из 1914: „*Цене у србији биле су цене после турско бугарског рата кукуруз 10 до 15 дин жити 15 до 20 динара и у осталим сточним и акономским артиклама било је добро.*“⁴³¹ У архивском фонду Начелство среза звишког постоји документ из 1915: квита о плаћању дела плате служитељу среског расадника у Кучеву чија дневница износи 1 динар и 33 гроша што даје увид у месечна примања запосленог на државном послу:

---

⁴²⁶ Постоји податак да је, по капитулацији Бугарске октобра 1918, у Србију вратило „52.000 интернираца, иако је бугарски Црвени крст нешто пре тога извештавао да је српских депортованих цивила било само 14.324.“ У августу 1917. само у Нежидеру било је 738 жена и 530 деце; јануара 1918 - 801 жена и 622 детета; априла – 973 жене и 770 детета, а маја 1918 - 789 жена и 1.088 деце! Према: В.Стојанчевић, *Србија 1914-1918. Сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, стр. 197. и 249.

⁴²⁷ Према: С.К. Павловић, *Србија, историја иза имена*, Клио, Београд, 2004, 128.

⁴²⁸ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, СКЗ, Београд, 2014, стр. 247.

⁴²⁹ Према: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, стр. 245.

⁴³⁰ Према: Ј.Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 18.

⁴³¹ ИАП, дигитализована збирка Живка Мирковића из Дубравице, Ратни дневник, рукопис.

нешто мање од 35 динара је месечна зарада, што је, у односу на трошкове за основне животне потребе, изузетно мало...⁴³²

Одмах по предаји Пожаревца и завођењу аустроугарске власти, намирнице су поскупеле. Како су се колоне избеглице кретале према још слободној Ћуприји, и тамо је новембра месеца све било скупље: килограм пшеничног брашна коштао је 1 динар, меса 2 динара.⁴³³ Наметнуто гладовање, смањена следовања хране, забране продаје намирница на пијацама, реквизиција кулминирала је 1917. године са застрашујућим недостатком хране.⁴³⁴ „Једном наредбом аустроугарских окупационих власти из 1917. количина меса за „месне дане“ одређена за децу између 5 и 14 година износила је само 80 грама; количина поврћа била је ограничена на 250 грама, док је стална оскудица брашна и посебно млека до крајности отежавала основно преживљавање деце.“⁴³⁵

Преплашено, већ исцрпено становништво било је преокупирано пуким преживљавањем, најелементарнијем одржавању живота и бриге око деце. „То је „убило“ вољу људи за политичким животом. „У Србији данас нема отворене политике, ту се једино радом занимају“, писало је у једном извештају. Аустроугарски обавештајни официри су приметили да су некада ратнички расположени Срби постали „веома покорни“.⁴³⁶

„Сваки појединачни живот под туђинском влашћу представљао је личну драму и био део породичне трагедије стотине хиљада српских породица.“⁴³⁷

У Пожаревцу је постојао Комитет за сиромашне грађане. Командант места, потпуковник Иванов, иницирао је стварање овог Комитета.⁴³⁸

---

⁴³² ИАП, НСЗ, 122 I 1915.

⁴³³ С. Максимовић, нав. дело, стр. 35-36.

⁴³⁴ Више: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, стр. 246; Б. Младеновић, нав. дело, 782.

⁴³⁵ М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011, стр. 469.

⁴³⁶ Б. Младеновић, нав. дело, 782.

⁴³⁷ В. Стојанчевић, нав. дело, стр. 197.

⁴³⁸ Комитет за сиромашне грађане су чинили: „председник Стеван Максимовић, чланови: Милан Стојадиновић, Страхиња Пантелић, Михаило Душманић, Стојадин Матић, Давид Анаф, Јеврем Касидолац, Коста Обрадовић, Риста Колоњас и Миливоје Антић. На оснивачком збору прикупљено је

Ратна немаштина видела се на свачијој одећи. Недостајало је материјала, па није могло да се шије, ни тка, ни плете. Приликом преметачина, Бугари су вредне ствари, па и комаде одеће, односили, или, једноставно, уништавали. Увек чуван комад одеће – „кад се изађе“ – више није постојао; и он је постао закрпа до закрпе. У српском народу постоји дубоко веровање да не треба носити ствари „наопачке“, да се тиме призива зло – сада, у условима дубоке сиротиње, и женски и мушки одевни предмети носили су се наопако, односно оном страном која је мање оштећена, кудикамо сачувана.⁴³⁹

Ратни услови диктирали су брисање разлике у одевању између богатих и сиромашних. Предратни модни диктат свео се на могућности пристојног облачења, модни трендови у Србији остали су заборављени. Велики број имућнијих жена су своју елегантну гардеробу мењале за основне животне намирнице или лекове, за дечију одећу и обућу. Одећа се свела на основно или пристојно - да заштити од хладноће. Највише се штедела обућа.⁴⁴⁰

Црвени крст био је једина веза са интерниранима, са одведенима у логор, са онима на опоравку или школовању у иностранству. Такође, дописивало се и посредством новина.⁴⁴¹ Новости су долазиле на многе начине са Крфа до дубина Србије и назад. Значајну улогу имале су новине које су почеле да излазе чим су српске јединице ступиле на северну обалу Егејског мора.⁴⁴² Солун, као најбезбеднија база српске војске и савезника, био је седиште излажења чак четири листа, потом су

---

500 круна, а пример за то дао је Иванов својим прилогом од 20 лева. Потпредседник Кнчев – Бугарин, није долазио на седнице комитета нити узимао било каквог учешћа у њему. Одбор је прикупио 38.849 круна и сваког месеца делио сиротињи. Апотекар Мита Станисављевић је током окупације из своје имовине издвојио 170.000 круна и поделио својим сиромашним грађанима. Од донатора са већим прилогом можемо издвојити: Јулку и Брану Јовановића са 800 круна, Дару Б. Јовановић са 100 круна, Даницу Ранка Матића са 160 круна, Саву Кара-Јовановића са 1000, Бајлонија са 125, Леона Амара са 110, Младена Стојадиновића са 615, Ранка Матића са 500, Страхињу Пантелића са 100, Ђорђа Николића са 220, Душана Живојиновића са 50 и Бису Петровић са 40 круна.“ М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош...*, стр.388; С. Максимовић, нав. дело, стр. 79-82.

⁴³⁹ Д. Милорадовић, *Три тешке ратне пожаревачке године*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 233.

⁴⁴⁰ Божица Младеновић, *Рат и приватност: Први светски рат*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр.792-793.

⁴⁴¹ *Велика Србија и Напред – En Avant*, ИАП, Збирка периодике.

⁴⁴² С. Кнежевић, *Ратна дивљаштва...*, стр. 95: фус нота 34 наводи: П. Љумовић, Вести са ратишта, Војска год. VII, бр. 319. од 17. септембра 1998, стр. 33.

стизале новине из Бизерте, са обале северне Африке, Бастије са Корзике, излазиле су и на Крфу, у Паризу, Женеви... Женевске новине „Куир“ доносиле су вести о избеглицама, саопштења о стању у Србији и Црној Гори. Команда резервних трупа и подофицирска школа у Бизерти издавала је лист „Напред“ који је доносио и информације са ратишта и штампао писма војника.⁴⁴³ „Српске новине“ биле су можда најзначајније. Излазиле су на Крфу и имале најбројнију читалачку публику жељну сваке вести о домовини, кући, породици...⁴⁴⁴ Ту су биле и „Велика Србија“⁴⁴⁵ и „Београдске новине“.

„Централно место у преписци посредством Црвеног крста била је Женева, у коју су притицале информације из окупиране Србије и Солуна, као и пошिल्ке (новац, писма и дописнице) упућене из логора у земљама Централних сила и избеглих Срба који су се налазили у савезничким и неутралним земљама.“⁴⁴⁶

Уз писма стизала је и новчана помоћ од избеглих чланова породица коју су они слали из неутралних или савезничких земаља. Новац који је пристизао био је исплаћиван у експозитурама аустријских и мађарских банака које су пословале у окупираној Србији. Нажалост, велики број писама и дописница никада није доспео у руке коме су адресирана – Бугари су писма углавном спаљивали.⁴⁴⁷

Уз дописнице, најчешће обележене црвеним печатом цензуре,⁴⁴⁸ према логорима журила су писма са фотографијама најмилијих. У то време бројне фотографије на којима су жене са децом хитале су на груди очева и супруга заточених у логорима или у интернацији. На већем броју ових фотографија запажа се да су жене обучене у српски грађански костим⁴⁴⁹ – као да ће тај симбол српства помоћи вери и нади заточених и одведених далеко од куће. Стизале су у Србију и фотографије

---

⁴⁴³ ИАП, Збирка периодике, *Напред – En Avant*

⁴⁴⁴ Према: С. Кнежевић, *Ратна дивљаиства...*, стр. 95.

⁴⁴⁵ ИАП, Збирка периодике, *Велика Србија*

⁴⁴⁶ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 778: фус нота 19.

⁴⁴⁷ Према: Д. Петровић, *Извештај Арчибалда Рајса о страдању пожаревачког краја од Бугара...*, стр. 269.

⁴⁴⁸ ИАП, *Varia*, 195.

⁴⁴⁹ ИАП, Збирка фотографија 232, 233.

заробљеника из логора, где они, позирајући у униформи, покушавају да убеди своје најближе да не оскудевају и да нису злостављани.⁴⁵⁰

О сликању војника на фронту, као и слању писама са фронта, постоји забрана из 1916. године, због повећане штијунаже и злоупотребе поште са фронта.⁴⁵¹

Први светски рат, обрушио се на жене које су остале да штите и бране децу и најстарије, да се носе са општом бедом која је захватила све слојеве становништва. Оставши саме, жене посташе одговорне и за децу, и за старе, за кућу и њиву, за себе саме. Представљале су породицу пред властима. Жена је морала да привређује да би прехранила своје, у недостатку лекара била је видарка, у недостатку учитеља била је учитељица, у недостатку оца била је и отац и мајка, и апсолутни ауторитет и осећајна и брижна. Одједном су јој додељене и мушке и женске улоге у тешким временима. У граду је прихватала да води радњу⁴⁵² или кафану, а на селу уз кућне обављала и пољске послове.

„У сеоским породицама је много жена остало без мужева. Неке, претежно младе удовице, најчешће без потомства, враћале су се у родитељску кућу, удовице у инокосним породицама су биле принуђене на сталан рад да би прехраниле своју децу. Савременик је после рата записао: „Шта су све издржале јадне сељанке радећи тешке послове, чак и послове које су до тада само људи радили. Орале су, копале, сејале, жњеле, пластиле, радиле од јутра до мрака, често гоњене бајонетом и кундаком, само да би непријатељ што бољу жетву имао. Гајиле су стоку, криле и мучиле се, па често и главом плаћале, ако су хтеле сакупити и заштитити своју имовину. На кулук су ишле, камење вукле, цакове товарице и најтеже послове радиле, без икаквог признања од обесног непријатеља, а уз то су још и порез плаћале, ратне зајмове давале и храниле ону солдатеску по селима.“⁴⁵³ У стању опште беде

---

⁴⁵⁰ ИАП, Varia, Збирка фотографија, 40; Д. Милорадовић, *Три тешке ратне пожаревачке године*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац - Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 250-251.

⁴⁵¹ ВА, Војска Кнежевине/Краљевине Србије, П9 κ158 Ф2 4/12 од 23.05.1916, 4/15 од 11.06.1916. и 4/28 од 05.07.1916.

⁴⁵² ИАП, Збирка Јована Милачића, преписка Драгутина Костића и супруге из Жагубице.

⁴⁵³ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 785: фус нота 27 наводи: „Правда“, 11. октобар 1919, 1.

немоћ је неке савладала и натерала их да просе, а негде је победила женска и комшијска солидарност и омогућила да се терет немаштине лакше носи.

Оставши без великог броја радно способних мушкараца који су били или у униформи, у логорима, болницама, на опоравку, или сахрањени, читава Србија постала је насељена већином женском популацијом, децом за коју се требало борити да преживе, или старијом издржаваном популацијом. Та тешка улога није свима подједнако падала. Жене су се нашле пред многим путевима и формама живота: неке су само преживљавале, полупасивно учествујући у одржавању живота и непотпуне породице; неке су узимале активно учешће у покрету отпора, док су друге кренуле моралном странпутицом. „Многе девојке и младе жене су у одсуству мобилисаних вереника и мужева постале слободније, па су се чешће упуштале у љубавне авантуре. Последице су биле учестале ванбрачне везе и деца из таквих веза. И после ослобођења многе жене и девојке нису напуштале овакве навике стечене за време окупације.“⁴⁵⁴

У Пожаревцу трговином на црно махом су се бавиле жене. Окружни начелник Костов дружио се са `женскињама` и оне би брзо добиле објаву да путују преко Мораве у подручје аустроугарског Гувернмана или до Ниша. Душманић у свом дневнику згрожен је њиховим трчањем по канцеларијама, „понижавале и себе и све нас, а зато нису ијале потребе, јер су материјално биле добро ситуиране и имале су од чега живети.“⁴⁵⁵

Некада неприхватљиво за понашање жена у доба окупације постало је врло често: пиће, псовке и цигарете.⁴⁵⁶

Ратне прилике довеле су до ширења проституције. Истраживање које се наводи у студији „Историја приватног живота у Срба“,⁴⁵⁷ даје податке прикупљене одмах по окончању Великог рата, да су предратне `пријатељице ноћи` махом биле

---

⁴⁵⁴ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 784.

⁴⁵⁵ М. Душманић, *Робство и слобода, доживљаји, опажања и успомене у рату и миру*, Пожаревац, 2015, стр. 79.

⁴⁵⁶ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 784.

⁴⁵⁷ М. Ристовић, *Од традиције до модерности 1878-1990. Дете између породице, нације, државе и партије*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио, 2011, стр. 460.

странкиње, досељенице из Аустроугарске или других суседних земаља, док су то за време рата чиниле или грађанке које су биле толико опхрване бедом и немаштином, жене које су можда и у претходном периоду промискуитетом надокнађивале потребан новац за лагоднији живот, или жене их непосредне околине градова, сељанке из околине, које су можда тако преживљавале. Истраживање је дало и статистику: 60% сељанки из села у околини, 30% неписмених, 60%-80% слушкиња, 10%-20% радница, 10%-20% намештеница, касирки, конобарица. У Београду је 1916. војна власт забележила 300 проститутки у пет јавних кућа.⁴⁵⁸

Током три године окупације склопљено је веома мало бракова. У Кучеву, на територији коју су контролисали Бугари, 1917. склопљена су два брака која су нам оставила своје венчанице и које се чувају у оквиру збирке Varia:

„Свидетелство за венчание, Епархија Видинска, Окружије Пожаревско, Околија Жагубишка, в 25ма ден на мјесеца Ноемврија от хиљадодеветстотинседемнадесето лето, венча се Станија Павлова из Жагубице на возраст 17 год на прво венчило с Ивана Петров из Сибнице .. на возраст 19 год на прво венчило, при свештено дејствието на долуподписанија свешеник Тодор Именов служаит в црквата Св.Тројице и свидетелството на кума Руменка Кекова из Жагубица. За уверение дава се настојаицето свидетелство, потврдено с надлежнија печат и подпис. Еноријски свештеник ...“⁴⁵⁹

„Раних бракова“, између старијих девојака и знатно млађих дечака, биле је углавном на селу, где је била неопходна радна снага и – макар привид континуитета нормалног домаћинства у условима када су отсутни старији, мобилисани, интернирани или погинули мушкарци. Постојали су и на селу, али у граду су били чешћи „дивљи“ невенчани бракови – из потребе за заштитом, помоћи, опстанком... Да љубав не бира време и место и да се често јавља тамо где је најмање очекујете – сведочи велики број прича из окупације о љубави између младих девојака и

---

⁴⁵⁸ Према: Б. Младеновић, нав. дело, стр. 772.

⁴⁵⁹ ИАП, Varia, 1917, 2.

заробљеника – сународника, али и официра и војника – углавном Срба, али под униформом окупатора.⁴⁶⁰

По једном документу, број рођене деце у Београду био је 1916: 516 беба од чега у браку 480; пре рата ванбрачна деца чинила су 1% од укупно рођене деце, а у време окупације чак 4%.⁴⁶¹

Уз лошу хигијену у ратним условима увек иду заразне и полне болести. Само у Београду 1917. боловало је од туберкулозе 15.000 – скоро сваки трећи становник, а харале су епидемије шарлаха, дифтерије, запалења плућа...⁴⁶²

И у Пожаревцу, као и у другим градовима Србије, узаврела слика страха од предстојеће зиме и ужаса рата. Немаштина, глад, болест, смрт – све се уротило. Сем несташнице хране и основних средстава за живот, недостајали су и лекови. Мијаило Душманић, чија је апотека у центру града вазда била на услузи, за време окупације била је затворена,⁴⁶³ док је са радом наставила апотека Мише Станисављевића.⁴⁶⁴ У таквим условима посезало се за доступним – лековима из природе или надрилекарима и њиховим методама.⁴⁶⁵ Уз видарице које познају траве и природне начине лечења, изузетно се повећао број врачара које су озбиљне болести лечиле скидањем чини и враџбина.⁴⁶⁶ Такође, повећао се број „бабица“ које су својим интервенцијама у условима ужасне прљавштине насилно прекидале трудноћу, а од њихових „интервенција“ увећавао се број од сепсе умрлих жена.

У Пожаревцу и околини, према сачуваним подацима, од тифуса је умрло око 650 цивила и око 100 војника.⁴⁶⁷ Свакако да би цифра била знатно већа да је сачувана документација – црквене матичне књиге умрлих које су биле уништаване током

---

⁴⁶⁰ М. Ристовић, *Разорени оквири приватности: рат и приватност*, у: *Историја приватног живота у Срба*, стр. 579.

⁴⁶¹ Б. Младеновић нав, дело, стр. 774, у напмени 8 наводи: АС, ВГГ, XIV/60; „Морамо да напоменемо да је предратна стопа наталитета била је 1,56%, са 4.5 милиона становника.“ В. Стојанчевић, *Србија 1914-1918, Сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, стр. 90-91.

⁴⁶² Према: В. Стојанчевић, нав. дело, стр, 180, 194.

⁴⁶³ Према: М. Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, КПЗ, Пожаревац, 2009, стр. 101: М. Душманић је био интерниран.

⁴⁶⁴ С. Максимовић, нав. дело, стр. 101.

⁴⁶⁵ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 794.

⁴⁶⁶ Б. Младеновић, нав. дело, стр. 795.

⁴⁶⁷ Епидемија је трајала до априла-маја 1916. године.

ратова. Након контрафанзиве 1914. аустријска војска оставља 3.500 рањених и оболелих од пегавог тифуса. Ваљевска болница постаје легло заразе где је дневно умирало између 50 и 100 људи. Санитетски вагони, пољске болнице, кретање великих војничких маса и кретање ратних заробљеника – који нису били изоловани као што се то дешавало у логорима у Аустрији, Немачкој и Бугарској, већ су смештани у касарне док је војска била на фронту – раширили су пегави тифус по целој Србији за врло кратко време.⁴⁶⁸ Децембра 1915. из дописа команданта 9. пука 1 позива трупном лекару сазнаје се да је констатовано избијање колере у Аранђеловцу и околини, а доставља се и упутство о предузимању мера против ширења зараза и куге и колере.⁴⁶⁹

У страним медицинским мисијама, али и у другим српским војним болницама, налазио се велики број жена добровољаца. Процењује се да је у то време у Србији боравило више од 600 странкиња, које су се ангажовале као лекари, управнице мисија, добровољне болничарке, неговатељице.⁴⁷⁰

Једна Амедицка мисија била је стационирана у Пожаревцу и покривала је подручје Пожаревачког (Браничевског) округа.⁴⁷¹ Хумане жене из Америке дочекале у чланице Кола српских сестара из Пожаревца пружајући им сву неопходну подрушку и захвалност.

Оснивач Кола српских сестара, Надежда Петровић, сликарка, болничарка, кћи Димитрија Мите Петровића, одмах по почетку Првог рата, одложила је кичицу и из Венеције дошла у Србију да би постала добровољна болничарка. Учествовала је са болницом Дунавске дивизије првог позива у борбама на Мачковом камену – где је

---

⁴⁶⁸ Према: Ж. Антонијевић, *Пегави тифус у Пожаревцу и околини 1914-1915. године*, у: Браничево у историји Србије, међународни зборник радова III, свеска 6, ИАП-ИНИС, Пожаревац, 2008, стр. 386-386.

⁴⁶⁹ ВА, Војска Кнежевине/Краљевине Србије, П9 к22 Ф2 11/4 (964, 967, 969), од 2.12. 1915.

⁴⁷⁰ В. Стојанчевић, Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку I светског рата, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, I св.2, Пожаревац, 2006, стр. 61-72; Ј. Живковић, *Савезничке санитарске мисије и лечење Српске војске*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 101.

⁴⁷¹ Према: Ј. Живковић, *Савезничке санитарске мисије и лечење Српске војске*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 98.

страдао велики број припадника 8. и 9. пука из Пожаревачког округа, а по избијању епидемије тифуса, подлегла болести у Ваљевској болници 1915.

Чланице Кола српских сестара са чланицама страних медицинских мисија, испред Дома Подружнице у Пожаревцу, 1915.године (фотографија из приватне збирке)

Непосредно по објави рата, прво спонтано, а потом организовано, жене су стале уз војнике, поведене патриотизмом али и одговорношћу. И у иностранству и у Србији, свој дотадашњи рад на стицању права на једнакост, борби за школовање, право гласа, замениле су патриотским радом ангаживањем у добровољним војним и позадинским болницама, али и активним учешћем у борбама. „Виши интереси“ - национални, хумани, хришћански су превагнули. „Све време трајања Првог светског рата, у значајним биткама, бориле су се и на фронту и у превијалиштима и болницама, на скуповима на којима су прикупљале помоћ за српску војску, шириле мисију добровољног рада и хришћанског милосрђа.“⁴⁷²

---

⁴⁷² Ј. Живковић, *Хероине са пушком у руци*, Годишњак Историјског архива Пожаревац „Записи“, бр. 3, Пожаревац, 2014, стр. 100.

Управа Кола српских сестара и болничарке при америчкој медицинској мисији у Пожаревцу, 1915.
(Фотографија из приватне колекције)

Према циркуларном писму упућеном командама дивизија, 1915. године,⁴⁷³ тражени су детаљни подаци о учешћу жена у редовима Српске војске, њиховим тачним подацима, одликовањима. Тражење је покренуто на молбу француске списатељице која је намеравала да пише о улози жена у рату, и нажалост, тада је одговор био негативан – није забележена ниједна жена са пушком у руци. Убрзо се показало да је извештај команди био нетачан – у војним формацијама, као добровољци, под женским и мушким именима, учествовао је велики број жена-војника које су одликоване за своја херојска дела, за храброст у бици и жртвованост.⁴⁷⁴

Жене добровољци прикључиле су се српском друштву Црвеног крста и биле распоређене за испомоћ савезничким медицинским мисијама, један број њих био је

---

⁴⁷³ ВА, Војска Кнежевине/Краљевине Србије, П9 К206 Ф3 Д 19-1.

⁴⁷⁴ Више: Ј. Живковић, *Хероине са пушком у руци*, Годишњак Историјског архива Пожаревац „Записи“, бр. 3, Пожаревац, 2014, стр. 99-109.

стациониран у позадинским и војним болницама. Војници су ове хумане жене - лекарке, болничарке, неговатељице – називали `милосрдним сестрама`, без обзира да ли су биле српкиње или странкиње.⁴⁷⁵ Међу малобројним женама-лекарима, наследницама прве српске жене лекара, Драге Љочић, налазила се и Десанка Стојиљковић, из Пожареваца, чију даљу судбину нисмо успели да одгонетнемо.

Можда је жена поднела и већи терет током рата као мајка, супруга, кћи, сестра; да замени мушкарца - оца у породици, домаћина на њиви, у фабрици, занатској мануфактури. У одсуству равноправности са мушком популацијом и вековној, наслеђеној маргиналној улози жена у друштвеном, политичком и економском животу на овим просторима, као озбиљан разлог због кога је један број жена узео активно учешће у борбама током Великог рата, види Ј. Живковић. „Можда је у природи жена које су се војевале било и авантуристичког порива, немира, незадовољства устаљеним начина живота или неприхватаља ауторитета *pater familias*. Поједине од њих су можда несрећне ратне прилике виделе као могућност да досегну дуго жељену равноправност са мушкарцима.“⁴⁷⁶

Свакако да је било таквих момената доказивања, али пажљиво сагледавајући њихово ангажовање, самарићанску смиреност, одговорност према остарелој породици и нејачи, пожртвованост у одбрани огњишта и спашавања летине, па и дивљење према војничкој части, потврђује да је то био одговор на ужасно време страдања, спонтана реакција на тешкоће и усађени осећај одговорности и мајчинства.

Женска солидарност и контакти са странкињама које су у великом броју пристизале у Србију – као болничарке или као борци (сетимо се Флоре Сендс, `наше енглескиње`) подстакле су неминовно размишљање о заједничкој женској мисији и јачини `слабијег пола`, усвајању општег осећаја солидарности и високе самосвести да жена може много тога. Ако је могла да се одрекне широких сукања и прихвати `ратне

---

⁴⁷⁵ Више: Сребрица Кнежевић, *Етноантрополошки приступ истраживању феномена пожртвованости малолетних неговатељица у ослободилачким ратовима 1912-1919. године*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, I св.2, Пожаревац, 2006, стр. 73-87.

⁴⁷⁶ Ј. Живковић, *Хероине са пушком у руци*, Годишњак Историјског архива Пожаревац „Записи“, бр. 3, Пожаревац, 2014, стр. 108.

кринолине`, па чак обуче и мушку војну униформу, опаше реденике и буде рањена, њеној самосвести о снази и могућностима више није било повратка – из рата жена је изашла јака и спремнија за нове изазове - породичне, социјалне и политичке.

„Командант Пожаревца и све немачке власти престале су да функционишу 14. октобра и 15. октобра (28. октобра) ујутру напустиле варош.“⁴⁷⁷

За само једну ноћ Пожаревљани су спремили величанствен дочек ослободиоцима. Код кафане „Последњи грош“ била је постављена велика тријумфална капија, цела варош окићена заставама свих савезника, зеленилом и цвећем, од раног јутра орило се. Целу ноћ нико није спавао у страху и ишчекивању.

Застава ослободиоцима и њене везиље. 16. октобар 1918. године.
(Фотографија из приватне колекције)

У 8 сати добош је најавио улазак Српске војске. Појавила се застава од плавог атласа златом извежена⁴⁷⁸ „Председник општине предао је заставу команданту коњице г. Цоловићу и поздравио га врло срдачним и патриотским говором:

---

⁴⁷⁷ Исто, стр. 389.

⁴⁷⁸ Више о настанку „Заставе ослободиоцима“ било је речи у делу рада посвећеном Колу српских сестара. Ст. Максимовић, у свом делу „Успомене из окупације...“ (стр.111-112) пише: [Застава коју су] „кријући од непријатеља по иницијативи г-ђе Олге др М. Манојловића, а у кући и под надзором госпођице др. Софије Љешевићеве, Косара и Милица кћери Стојадина Матића, Мара и Ана кћери

„И има Бога. Дочекали смо да непријатељи напусте нашу домовину ...и отишао је из земље, понижен, осрамоћен и презрен.“⁴⁷⁹

„Застава ослободиоцима“ коју су током окупације везле чланице Кола српских сестара у Пожаревцу. Снимили Petro & Aleko Pena, 16. октобра 1918. у Пожаревцу. (Фотографија у приватној колекцији М. Александрића)

Тако су жене активно учествовале, уз мушку популацију Пожаревца, при свим важним догађајима у граду – при уласку непријатеља, интернацијама, хуманитарним акцијама, борби за преживљавање до великог дочека ослободилаца.

„Први светски рат је у целој Европи, па и у Србији, уништио стари свет.“⁴⁸⁰
„Serbien muß sterben“⁴⁸¹ спровођена је до крајњих граница...

Велизара Цветковића и Драгица Михајловићева“ више од две године у тајности везле.“; У Историјском архиву Пожаревац, у оквиру дигиталне збирке фотографија, налази се већи број фотографија снимљених управо 16. октобра 1918, при уласку ослободилаца у Пожаревац.

⁴⁷⁹ С. Максимовић, нав. дело, стр. 111-112.

⁴⁸⁰ Предраг Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: *Приватни живот код Срба у XX веку*, стр.101.

⁴⁸¹ `Србија мора умрети!` по игри речи значи: `Србија мора да цркне!` С.К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1949*, Клио, Београд, 2004, стр. 304-305.

Србија је из Првог светског рата изашла као осиромашена, обезљуђена, привредно експлоатисана земља. Сматра се да је из Пожаревачког округа страдало преко 20.000 војника, док о цивилним жртвама за сада не постоје прецизни подаци.⁴⁸² Списак никад није закључен, вероватно би цифра могла бити и већа када би се додали сви који су страдали од удара кундака, од глади, од батина, мучења, тифуса и других помора, пререзаног врата, убода, препуклог срца од бола због смрти детета, од последица претешког кулечења, безимене мале жртве од неколико месеци или година, међу логорским жицама и зидовима... а сви они далеко од линије фронта. Из рата су изашле многобројне удовице које се никад нису преудале остајући верне својој љубави закопаној у празним кенотафима на пожаревачком Старом гробљу.

Некада друга варош у Кнежевини, пета у Краљевини Србији, Пожаревац је до Првог светског рата имао све одлике културног и економског центра Округа који је привлачио како становнике из државе да се насељавају у његову плодну равницу и отпочињу посао, тако и странце који су ту нашли свој нови дом. Слика коју је Велики рат оставио чинило се да је трајно избраздала ранама плодну стишку равницу и зауставила процесе модернизације.

3.7. ОДЕВАЊЕ И МОДА

Одлучујући моменат за продор европског начина одевања у Пожаревац представља управо напредак заната – младе калфе су одлазиле најчешће у Беч, Пешту, или Темишвар по стицање мајсторског испита.⁴⁸³ Такође, имућне занатлије и трговци слали су своје синове у европске метрополе на факултете, а њихов повратак са дипломом означио је и промену културе одевања. Почев од половине XIX века

---

⁴⁸² Вредна је помена иницијатива П. Мирковића и Ж. Антонијевића и објављен „Србски ратни поменик Браничево 1912-1918“ у чак четири тома 2008, 2012, 2014 и 2015, а чији прегалачки посао прикупљања података о жртвама Првог светског рата, о војницима и цивилима још увек траје. Д. Милорадовић, *Три тешке ратне пожаревачке године*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014, стр. 254-255.

⁴⁸³ ИАП, *Varia*, Мајсторска писма; Пешта, на мађарском, 295 и мајсторско писмо на немачком, 292.

европска одећа сигурним корацима улази у Пожаревац као обележје одређеног друштвеног слоја.

Све фреквентнија сарадња Пожаревца са европским фирмама – било пословна преписка или лични контакти, означавали су и нови корак у европеизацији костима. Мушкарци су с тога много раније од жена усвојили европски начин одевања. Међутим, посматране фотографије из збирки Историјског архива Пожаревца⁴⁸⁴ показују велику разноликост у одевању Пожаревљана и поступност и у формирању мушког костима – на фотографијама из најранијег периода⁴⁸⁵ долази се до сазнања о спорости прилива европских модних детаља: поједини Пожаревљани, уз српску традиционалну одећу носе европску кравату, кошуљу, ципеле или шешир...⁴⁸⁶ Њиховим посматрањем долази се до сазнања да процес европеизације тече поступно, најпре преко појединаца, млађих особа из најимућнијих пожаревачких породица.

Паралелно, контакте овог пограничног дела Србије са западним светом прати и динамика развоја града, привреде и комуникација – саобраћај, телеграф, телефон.

Контакти се одражавају и реверзибилно – страни радници, занатлије, учени Војвођани и Европљани - носиоци европског начина одевања више нису једини посредници преноса новог начина облачења, већ то чине српска интелигенција, трговци и занатлије који фреквентно прелазе границу Србије и Европе.

Најзад, ту су и трговци који своје радње у центру опремају деликатесним производима увоженим из Европе, техничком робом, и, наравно, посебном понудом – модним детаљима – оделима, краватама, ципелама и елегантним асесоаром за господу. Трговачке везе досезале су прво до Будимпеште и Темишвара, Беча и ближих градова Немачке, а потом и до центра моде, до Париза. Елегантна роба за мушкарце и жене, могла је да се набави код Павловића и Мирковића, код Коена, Бенароја и других у центру града, а о свом широком асортиману обавештавали су

---

⁴⁸⁴ Историјски архив Пожаревац поседује две изузетно важне збирке фотографија XIX века: Збирка фотографија Удружења „Слога“ пожаревачких занатлија и радника, од чијих 110 фотографија великог формата (принцес и викторија) и око 60 фотографија кабинет формата је велики број идентификованих, насталих у периоду од 1890-1930, и око 357 за сада неидентификованих фотографија збирке „Пожаревљани“, али насталих у периоду 1880-1920. године.

⁴⁸⁵ Баубинове фотографије из 60-тих година XIX века из Пожаревца, из приватне колекције.

⁴⁸⁶ ИАП, Слога, 53/ 2, 3, 4, 22, 27, 55, 56, 75, 140, 153...

виспирени трговци јавност преко огласа у *Грађанину* – „Ко оглашује тај напредује“.⁴⁸⁷ У понуди су били: „штофови за женске хаљине од дин: 1, 1,50, 2, 2,50, па до 5 дин. метар као и сав прибор за исте... фланера и плиш порхета... фула француског... Јегерове вуне.. везова... за балске хаљине“ али и „мушких кошуља, крагнова манжетна и краватна, ...шлофјанка, унтерцигера мушких и женских...“,⁴⁸⁸ док „Павловић и Мирковић“ нуде „велики избор жакета, крагнова и шешира женских“ за „наступајућу зимску сезону“, као и „обуће мушке, женске и дечије из најбољих фабрика“, али и „праве петроградске каљаче“ за пословично пожаревачко блато. Такође, у понуди су: мушки шешири „најмодернијих фасона“, „свиле у свим бојама и квалитетима најмодернијих десена за женска одела, али и „највећи избор атлаза црног за бунде и либадета“. Павловић и Мирковић, у својој специјализованој радњи у строгом делу трговачке чаршије, нуде и „спреме за удаваче“ и то „велики и леп избор свадбених накита... сатова женских са модерним ланцима, прстења у сребру и злату, дијамантских и брилијантских, гране у сребру и злату, кољеа, бурме златне и сребрне и брошева сваковрсних“. Уз то ту су и „најлепше спреме за девере, кумове и старе свате.“⁴⁸⁹ Као посебан детаљ при свадбеном ритуалу већ 60-тих година XIX века појављује се венац са белим прозачним велом, као детаљ невестинске опреме. Њега налазимо на фотографијама из породичних албума врло рано јер је симболизовао престиж породице која је удавала кћер – био је „веза“ невесте са економским напретком и сведочанство да је њена породица и породица у коју улази имућна и да није конзервативна.

1. јула 1900. „Цадик Коен и Фрајденфелд“ објављује да је за своје „поштоване муштерије из града Пожаревца и околине“ радњу „сортирао лепим избором летњег одела у модерним фазонима и укуским кројем ... од 15 дин. па на више... врскапута (иберцигера) од 10 дин. ... јер је то коначна распродаја у радњи готовог одела.“⁴⁹⁰ Количина одевних предмета је нагло порасла и требало га је негде адекватно

---

⁴⁸⁷ ИАП, *Грађанин*, 1926, 53, стр. 4.

⁴⁸⁸ Оглас М.Л.Бенароја, *Грађанин*, 1927, 10, стр. 3.

⁴⁸⁹ *Грађанин*, 1926, 53, стр. 4.

⁴⁹⁰ *Браничево*, 1. јула 1900, прив. колекција.

сместити, па су они са `плићим` џепом могли да употпуне свој мобилијар половним намештајем:

*„Продају се добро очувана два кревета (дрвена) и два шифоњера, један за веш а други за хаљине. Упитати Косару Ђорђевићку у дућану Каранфиловоме, горња мала“.*⁴⁹¹

Уз гардеробу настала је већа потражња за накитом и асесоаром, мушким и женским, па су пожаревачке радње нудиле, утркујући се, квалитетну робу по „гарантованим ценама“: „Часовничарска и јувелирска радња Милана Т. Стефановића, Добила је велику количину дуката велики и мали жигосани од 1912. год. за исте има и рамове од право дубле тако да дукат не губи вредност пошто се не буши.“⁴⁹²

*„Часовничарска јувил. златарска и оптичка радња Милана Т. Стефановића у Пожаревцу, основана 1893. год. јавља поштованим Г.Г. града Пожаревца и околине да је добила ... златних сатова и ланчева мушких и женских у најмодернијим дезенима минђуша златних и сребрних са диомантским каменима и другим разним каменима. .. Велики избор руске платине ствари: кутија за цигарете, грифова за штапове...“*⁴⁹³

Посебна пажња посвећивала се ципелама. И док су код „Бате“ оне коштале до 150 дин, код малих обућара могле су да се набаве по знатно нижим ценама:

*„Јављам поштованом грађанству како овди тако и на страни да сам снабдео радњу од све врсте обуће, мушке, женске и дечије у разним бојама и најмодернијим фазонима. Имам и разних калуца, како за одрасле, тако и дечијих, имам и шивених папуча женских и дечијих, добре и јаке. Примам поруџбину обућа све врсте, тако и изванредних чизама по захтеву муштерија и то под гаранцијом. Цене солидне и без конкуренције. С поштовањем, Огњан Миловановић, обућар, код „Војника“. Табачка чаршија до Милије Стефановића терзије.“*⁴⁹⁴

---

⁴⁹¹ Грађанин, 1919, 51, стр.2.

⁴⁹² Грађанин, 1913, 2, стр. 4.

⁴⁹³ Грађанин, 1919, 51, стр. 2.

⁴⁹⁴ Грађанин, 1913, 2, стр. 3.

Наравно, за оне са мало плићим џепом, и на почетку процеса пристизања модног европског асортимана, развило се одређено занатство – полако су папуције уступале своје место обућарима или шустерима, нестајали ћурчије, терзије, абације, било све мање кројача, а ницале занатске радње крзнара и шнајдера, амрелција, шеширција, модискиња, везиња, трикотажера, произвођача пантљика, педикира. У складу са насталом ситуацијом формирају се јаки еснафи – кројачки еснаф формиран је 1895. Потражња за луксузом за вишу класу није била проблем - могло се до Београда или у иностранство,⁴⁹⁵ а нижа грађанска класа снабдевала се и производима Женске школе где су ученице израђивале доње рубље, училе кројење хаљина, израђивале трикотажу, шешире и вештачко цвеће, али и рукавице, вез, плисе...⁴⁹⁶

Намеће се закључак да је пред почетак Првог светског рата у граду је постојала велика потражња али и велика и разнолика понуда одеће, обуће, асесоара, накита, рубља – и по квалитету и по цени.

У Европи је са Првим светским ратом све било окренуто војној индустрији. Униформисање је постало карактеристично у облачењу, не само војних већ и цивилних лица. Запослене жене и у фабрикама и на њиви носиле су широке сукње које су дозвољавале несметане покрете, а онда су „усвојиле“ панталоне прво у виду сукња-панталона.⁴⁹⁷ Током Првог светског рата најважнија одлика женског одевања постала је практичност. Неформална предратна одећа наметнула је својим поједностављеним кројем и лишеношћу сувишних детаља; линија струка је враћена на своје природно место, а сукња је скраћена и проширена. Хаљине-кошуље, настале по угледу на униформу билничарки и радну одећу нижих слојева, комотне тунике, широке сукње дугачке до половине листова, иронично назване „ратним кринолинама“, тамне боје, детаљи из мушке моде и обавезни шешири, умањених

---

⁴⁹⁵ Дајемо пример Милорада Карамарковића, власника млина и трговца, који је имао стан у Бечу, у Alber Gasse 21, у VIII бецирку, за своје потребе.

⁴⁹⁶ ИАП, архивски фонд Женска занатска школа, Књига кројева; Ј. Живковић, *Занатска школа пожаревачког женског друштва*, стр. 153, 155, 157, 160 и даље.

⁴⁹⁷ *A History of Fashion and Costume*, vol 8, Clare and Adam Hilbert, The Twentieth Century, Bailey Publishing Associated Ltd, 2005.p.11-13.

димензија у односу на предратне године, постали су свакодневна одећа.⁴⁹⁸ Србија је практично „ратног костима“ упознала преко великог броја припадника страних међународних болничких и хуманитарних мисија током рата, али у Србију ће та мода стићи далеко после завршетка рата.

Фотографије збирки Историјског архива и из шриватних колекција које носе идентификацију и датум, пружају увид у опстајање српског грађанског костима и далеко после завршетка Првог светског рата. Штавише, на основу проверених идентификација закључује се следеће: госпође које носе српски грађански костим нису искључиво везане за период далеко пре краја XIX века. Напротив, српски грађански костим са својим основним деловима – либаде, бареш, сукња, ланац или брош са ликом супруга, тепелук или једноставно уплетена коса, прстен, наушнице, одржао се као идеал стамености грађанске породице, оличење успеха кроз дуги низ година или генерација, па и на фотографији означава моменат не статичности у којој се нису дозволили европски супститути, већ осликава припадање класи друштва која је рано достигла одређени економски и културни ниво, заузела своју позицију у граду и постојано је држи. С друге стране, и у каснијим периодима, фотографије сведоче о присутности фиксираног српског грађанског костима скоро као обавезног, нешто што се само по себи подразумева, када су у питању важни датуми из националног календара или свечаности везане за величање историје – као што је то случај са тренутком освештавања и отварања споменика „Војнику“ 1923. године, у Горњој мали, у Косовској улици где и данас стоји. Фотографија свечаног догађаја⁴⁹⁹ приказује госпође обучене у српски грађански костим, са мањим бројем европски обучених дама – што говори у прилог томе да није био прописан протокол облачења већ да је национално осећање диктирало примереност костима тренутку. Супротно томе, други пример је фотографија која је снимљена 24. јуна 1894. у част постављања споменика Књазу Милошу у центру парка испред Зграде начелства, осликава једну другу европску варош – даме у потпуно европском модном костиму, уз ташнице,

---

⁴⁹⁸ Б.Поповић, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20.века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Београд, 2007, стр.318.

⁴⁹⁹ Фотографија у приватној колекцији.

лепезе, велике украшене шешире и амреле, и господа у најбољем западњачком оделу, позирају у тренутку фотографисања. Као да је Пожаревац желео у моменту посвећеном успомени на Књаза који је од Пожаревца установио град, да покаже напредак, ново лице европеизованог града после осамдесет година од Устанка и Милошеве победе код Пожаревца.⁵⁰⁰

24. јун 1894. Кнезу Милошу у част
(Фотографија из приватне колекције)

Наше ученице девојачких завода у иностранству, а још више студенткиње медицинских факултета у Цириху и Француској, сретале су се са студенткињама из Русије које су биле препознатљиве по свом стилу облачења. Такође, Руси су и у ранијем периоду пристизали у Србију путем појединачних досељавања, али после Октобарске револуције, тачније од 1919. године досељавање Руса избеглица у

---

⁵⁰⁰ Пример према: Д. Милорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад у рукопису.

Краљевину СХС тече у таласима.⁵⁰¹ Један део руских породица нашао је трајни дом и запослење у Пожаревцу, а о њиховим пребивалиштима у граду налазимо у документу – списку Руса који поседују совјетски пасош.⁵⁰² Већи број њих по професији су били просветни радници који су одмах нашли своје место у школама у граду (највише и Пожаревачкој гимназији), док су на другом месту били лекари, па онда инжењери и техничари разних струка. Њихов допринос је свакако био на пољу просперитета града, али су собом донели и другачију културу свакодневног живота.⁵⁰³ Костим је већ био формиран. Русиње су учиниле један ранији концепт моде који су девојке студенти из иностранства донеле у Србију, а то је `револуционарни начин` облачења који „демонстрира политичко-идеолошки став: став жена које нису хтеле да буду само жене, домаћице и кокете, већ друштвена бића, која траже своје место и свој део одговорности у друштву.“⁵⁰⁴ Свој став руске револуционарке из седамдесетих и осамдесетих година XIX века наглашавале су подсецањем косе „ношењем наочара и ципела са `енглеском` малом потпетицом.“⁵⁰⁵

Србија и Пожаревац после Великог рата иду новим током - прихватањем нових модних правила. „Београд није прелазник само у архитектури, у привредној структури споља, него и духовно, менталитетски и социјално. Једно велико историјско биће на својој највећој историјско-народној прекретници, биће које се колеба да ли да остане при старом животу или да пригрли нови. И шта да остави од

---

⁵⁰¹ Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Стубови културе, Београд, 1996, стр. 117-118: када је Државна комисија обавестила начелника Округа пожаревачког о прихвату избеглица, начелник је одговорио молбом да није у стању да их прими јер не само што је недостатак стамбеног простора већ да им „недостаје и постељине“. Насупрот одговору власти, избеглице су биле примате и биле топло дочекане, био им је обезбеђиван смештај и прва помоћ за почетак живота у новој средини, Исто, стр. 229-230. Трећи имиграциони талас 1920. распоређен је у источном делу Краљевине СХС, Исто, стр. 203.

⁵⁰² ИАП, ГПП, Попис руских породица са и без совјетског пасоша, насељених у Пожаревцу, XXVI-696.

⁵⁰³ Више: Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, II, Београд, 1997, стр. 135-138, и даље.

⁵⁰⁴ Мирослав Тимотијевић, *Приватни живот појединца*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011, стр. 225.

⁵⁰⁵ Мирослав Тимотијевић, *Приватни живот појединца...*, стр. 225.

старог, а у чему да се сагласи са новим.⁵⁰⁶ Цела Србија нашла се у истој ситуацији – у улози „прелазника“.

После година ратних разарања наступиле су мирне године запамћене по сиромаштву, беспослици, инфлацији, харању „шпанске грознице“, шпекулацијама, корупцији, штрајковима, спорим обнављањем привреде... Краљевина СХС је чинила много да нађе заједнички корак са европским државама, а у томе, као и током рата, много је помогла Француска. „Култура и дух те државе савезнице у рату и моћне заштитнице у миру постали су узор у свим областима стваралаштва и друштвеног живота“.⁵⁰⁷

Иако су слике ратних ужаса и попришта разарања још биле присутне, живот је кренуо новим током. Почеле су игранке, ницале дансинг сале, Цигане свираче заменише салонски оркестри, сви су желели нешто да прославе и учили нове играчке кораче. Двдесете су, у читавом свету, добиле епитет „луде године“.

Привреда Краљевине СХС је од 1924. показивала узлазно кретање.⁵⁰⁸ Београд је тада почео да добија изглед светске метрополе, са архитектуром која је на свој начин тумачила савремене идеје академизма, националног стила, ар декоа и модерне. Урош Предић ради иконостас Тодићеве цркве у Костолцу, Милена ствара своје фантазије, Кланко почиње прикупљање своје колекције, руски емигранти долазе у Пожаревац... Жанка Стокић стаје на `даске које живот значе`, уз њу су и Миљивоје Живановић, Добрица Милутиновић...

Очима искусног, светског човека посматрао је моду Бранислав Нушић. Сматрао је, с правом, да се „мода јавља као револуционар који обара предрасуде, као анархиста који руши традиције, али истовремено и као деспот који немилостиво потчињава масе и насилнички им намеће своју власт.“⁵⁰⁹ По његовом мишљењу мода настаје из „два рудиментарна инстинкта – подражавања и себичности – а главни

---

⁵⁰⁶ Предраг Марковић, *Друштво међуратног Београда – „град прелазник“*, у: Аутомобил у Београду 1918-1941, Историјски архив Београда, 2002, стр.17: цитиран Владимир Велмар Јанковић, Поглед са Калемегдана – есеј о београдском човеку, Београд, 1938.

⁵⁰⁷ Бојана Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, Музеј примењене уметности, Београд, 2000, стр.11; Љ.Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, III, Београд 1997, 186-204.

⁵⁰⁸ Н.Вучо, *Привреда Београда од 1919-1941*, Историја Београда, Београд 1995, стр.350-360.

⁵⁰⁹ Б.Нушић, *Мода*, Сабрана дела књ.20, Београд 1966, стр.224.

регулатори „су климатске, економске и социјалне прилике, државна власт, друштвени мотиви (спорт, туризам, ауто), лични разлози, естетика. Нушић запажа да мода није само ствар одевања већ да она, схваћена као владајући облик понашања и мишљења, делује на породичне односе, политику, уметност, морал, љубав, уопште на све манифестације људског духа. Он уочава и битне особине моде двадесетих година: „подмлађивање, истицање дражи и маскулизирање – помушкарчивање“.⁵¹⁰ Нушић не жали за прошлошћу, већ сматра да млада генерација има право да живи у складу са духом свога времена – али критикује новотарије и глупости које су направљене „да их нико не разуме“.⁵¹¹

Токови модернизације нису сваки град дотакли истим ефектом. Пожаревац је тек 1926. добио струју, откривен је споменик „Војнику“ у Косовској улици, Коло српских сестара отворило је Дом за сирочад, све у граду се још опорављало од бомбардовања и великог губитка својих становника.

Пожаревљанке с почетка двадесетих година XX века
(Фотографије из приватних колекција)

⁵¹⁰ Б.Нушић, нав. дело, стр. 240.

⁵¹¹ Б.Нушић, *Алфа и Омега*, Сабрана дела, књ.20, Београд, 1966, стр. 245-266.

Као да је Европа што пре желела да заборави све што је везивало за рат, па је већ 1923. настао нови модни тренд који је радикално изменио изглед и идеал женске лепоте – промовише се витка жена дечачке фигуре, кратко подшишане косе,⁵¹² нашминкана, одевена у хаљине спуштеног струка и навученог „клош“ шешира до танких обрва, са ципелицама са „шпанглом“ и малим штиклицама, и обавезном „писмо“ ташном; док у вечерњим сатима она је обнаженог деколтеа, руку, леђа, утегнута у корзете, у хаљини обавезно извезеној шљокицама или перлицама истог кроја као и дневна, али дугој до чланака. 1928. године мода носи нови „луди“ тренд: дневна одећа - сукња - је краћа: само прекрива колена.

Мушкарац је у XX век закорачио у одећи јасно дефинисаних облика, боја и намена – панталоне, прслук и сако (зимска и летња варијанта) у уобичајеној дневној варијанти, жакет за свечане дневне прилике, фрак и смокинг за формалне вечерње изласке. Старији мушкарци носили су и реденгот, омиљен у XIX веку, као и другу одећу црне боје, чак и лети, када су млађи одевали беле панталоне и пругасти сако.⁵¹³

Сава Мирковић, `диктирао` моду Пожаревљанки и Пожаревљана
(Фотографија из приватне колекције)

⁵¹² „Луде двадесете“ више је обележила нова жена него нове грађанке, а мода је тумачена „шаблонима паралелограма“, више: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, Клио, Београд, 2005, стр. 277. и даље

⁵¹³ Б.Поповић, *Одевање и мода у Србији...*, стр. 321 Наводи: М.Милошевић, *Дечаштво у Молеровој улици*, у; Београд у сећањима 1900-1918, Београд, 1977, 177.

После Првог светског рата одећа је поједностављена, а „у духу полне мимикрије бркови и брада су нестали с мушког лица“.⁵¹⁴

До средине двадесетих година царовале су гамашне, кошуље без манжетни и крагни које су се накнадно куповале (и то у две варијанте: од каучука који је могао да се пере код куће, и од платна уштирканог и опраног у специјализованој радњи „пуцерају“, који би одавао статус свог власника), марамицу у џепу сакоа и иглу на кравати. Комплетан изглед господина био је допуњен обавезним штапом и шеширом.⁵¹⁵ Крајем двадесетих појављују се савремене кошуље са нашивеним крагнама и манжетнама, као и кошуље кратких рукава коју су млади одмах прихватили јер је лети могла да се носи без прслука и сакоа. Спортски изглед и лежерност постали су одлика свакодневне мушке одеће. Фрак, смокинг и жакет, чији се кројеви и детаљи готово нису променили од почетка века, били су најсвечанија одећа, чије је ношење јасно прописано.

Правила „пристојности“ прописивала су одређено одевање и начин понашања у јавном простору. Годишње доба диктирало је квалитет материјала, модни тренд облик и декорацију, али правило је налагало да се из куће не излази без шешира. Деца су такође морала да поштују правила. Удате даме и удовице могле су да носе шешире са шлајером (велом који им покрива лице), али такав шешир био је забрањен неударој госпођици. Чак би особа која не поштује правило обавезног ношења шешира сматрана и звана лудом.⁵¹⁶ Рукавице су такође биле битан део модног асесоара и за даме⁵¹⁷ и за господу. Ношене су свакодневно, али и у свечаним приликама и уз адекватну одећу. Женски пратилац на улици углавном је био сунцобран, амрел,⁵¹⁸ док је мушкарац носио штап или кишобран.⁵¹⁹ Временом, после

---

⁵¹⁴ Б. Поповић, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Београд, 2007, стр. 323.

⁵¹⁵ Штап и шешир остали су синоними Миливоја Живановића у Пожаревцу те се и позоришне свечаности њему у част тако називају.

⁵¹⁶ Б. Поповић, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Београд, 2007, стр. 323.

⁵¹⁷ ИАП, Збирка фотографија ж, 221; м 286;

⁵¹⁸ ИАП, Збирка фотографија 115, 233, 234, 235, 236, 268; Слога, 53/188.

Првог светског рата, амрели и штапови полако су напустили улице, док их није износила старија генерација. Мантил је постао нови модни детаљ мушког костима и знак идентификације са модернизацијским токовима.

Ново време и „луде“ године донеле су нове трендове – после година ужаса као да је цео свет хтео да брзо мења навике, обичаје, законе понашања и норме. У моди ово је време наглог откривања тела. У Србију стиже из Париза кратка сукња.⁵²⁰ У првом моменту она је 25 цм од земље, а после и много краћа. Уз кратку сукњу дошле су високе потпетице и најлон чарапе. Шокантне промене тресле су конзервативну Србију.

Са плажа мода се преселила и на још шокантнији ниво – појавили су се избори за мис. „Још карактеристичнија новина везана за култ тела били су избори за мис. По мишљењу саме штампе, избор за мис Југославије 1926. године, привукао је ... пажњу... саме жене, поготово оне организоване око Женског покрета, нису биле тако одушевљене овом појавом. Сматрало се да она доприноси моралној деградацији младих девојака и да је симптоматично то што од уједињења друштво не може да уведе у целу земљу обавезно школовање за женску децу, али зато свака паланка има изборе за „мис“.⁵²¹

Ово је период када у Пожаревцу пише Милица Јанковић, Милена Павловић Барили излаже своја прва платна, прва жена лекар у Пожаревцу, Софија Љешевић, добија посао у Градској болници, `зубарке` отварају своје ординације, када је све више професорки у Пожаревачкој гимназији... то је време када и Нушић пише своје комаде некад у мизогином тону – попут *Ујежа*, *Некад и сад*, или попут размишљања о моди.⁵²²

Еманципација жена више се није могла зауставити. Све више је узимала учешће у разним облицима и манифестацијама јавног живота, активно учествујући и

---

⁵¹⁹ ИАП, Збирка фотографија 183, 184, 188.

⁵²⁰ П. Марковић, нав. дело, стр.117.

⁵²¹ П. Марковић, нав. дело, стр.120 наводи: Женски покрет, 7-8 (1932-1933).

⁵²² Б.Нушић, *Мода*, Сабрана дела, књ. 20, Београд, 1966, стр. 223-245.

обликујући и приватну сферу, у којој је до скоро била „закључана“, и јавну сферу коју је освајала.

3.8. ЈАВНИ ПРОСТОРИ ДРУЖЕЊА И ЗАБАВЕ

3.8.1. Прославе, забаве, игранке

Простор дневног и ноћног јавног забавног живота у граду чиниле су бројне кафане. У Пожаревцу је 1885. године било 32 кафана и 28 механа које су биле углавном распоређене по малама.⁵²³ 1887. године Ф.Каниц избројао је 80 гостионичара и кафеција и 36 музичара.⁵²⁴ У самом центру налазили су се хотели који су се квалитетом услуга и новотарија такмичиле у броју гостију и понуди. Сваки од отмених ресторана као и одређене градске кафане имали су свој круг гостију. Кафане су се делиле и према културној припадности њених гостију. Стари трговци чаршије – Срби и Цинцари – који су имали дућане дуж пожаревачке *Табачке чаршије* и који су остајали верни оријенталном начину пословања, мишљења и животног стила, нису волели да се мешају са „новом господом“ која је уместо фесова носила цилиндри и припадала модерном европском кругу.⁵²⁵ Ту су били центри целокупног јавног живота и у њима су се, поред састанака на којима су покретане иницијативе и доношене важне одлуке о политичким, друштвеним и културним питањима, састајали и адвокати са клијентелом, пословни људи са својим партнерима, проводације са представницима заинтересоване породице, дужници и повериоци, радници и послодавци. Кафане су биле и својеврсне „радничке берзе“. Знано се у којим су се локалима окупљале занатлије и радници одређене струке, тренутно без

---

⁵²³ М.Манојловић, *Пожаревац окружна варош...*, 151.

⁵²⁴ Ф.Каниц, нав. дело, стр. 171.

⁵²⁵ Ј.Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*, у: Браничево у историји Србије, Зборник са међународног научног скупа, III св. 6, Историјски архив Пожаревац, 2008, стр. (323-334) 327; Према: Д. Фелдић, *Кафане старог Пожареваца*, Пожаревац, 1994.

посла, па су заинтересовани послодавци тамо одлазили и ангажовали појединце и групе који су им одговарали.⁵²⁶

„На том простору било је могуће видети људе разних друштвених категорија и занимања, од оних који су поштено и мукотрпно радили и зарађивали да би прехранили своју породицу до људи са маргина друштвеног живота, често неприхватљивих за средину због своје сумњиве делатности. Ту су се додиривала различита схватања, размишљања и начини живљења и преплитало се приватно и јавно. Њихове судбине повремено су се укрштале, повезујући приватне животе грађана једног места као што је био Пожаревац.“⁵²⁷

Свака угоститељска радња имала је своју сталну клијентелу по којој је била препознатљива. Хотел *Гранд* био је репрезентативно стециште угледних и културних кругова Пожареваца – ту су приређиване многе забаве, прве биоскопске и позоришне представе. У хотел *Српска круна* навраћали су, на јутарњу кафу и читање новина разапетих на држачима од бамбусове трске, трговци и занатлије чије су се радње налазиле у близини, а у вечерњим сатима у његов ресторан залазили су чиновници и официри.⁵²⁸ Кафана *Златни плуг* била је стециште веселих пожаревачких трговаца, трговачких помоћника и пословођа нарочито у време када је у кафану пристигла нова музика са певачицом, али и место окупљања сликара.⁵²⁹ У кафани *Последњи грош* окупљали су се многи пожаревачки Горњомалци. Ту су одржаване „добротворне забаве *Одбора за подизање споменика изгнулим Горњомалцима (1923.г.)* а и Цигани су годинама славили своју славу „Чисти понедеоник“.⁵³⁰

Приређујући велике забаве са бројним гостима, притом добијајући замашне прилоге од добротвора, великих добротвора, утемељача, Удружење

---

⁵²⁶ Далеко пре оснивања званичне државне Берзе и Народне банке Србије, кафане су биле место где се могао заменити новац и завршити велики број банкарских послова. Више: Ј.Николић, Д. Милорадовић, Ј. Живковић, *Век банкарског пословања у Пожаревачком округу*, Историјски архив Пожаревац, 2003.

⁵²⁷ Ј.Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота ...*, стр. 323.

⁵²⁸ Према огласу, *Грађанин*, 1927, 74.

⁵²⁹ Посебно пожаревачког сликара наивца Драгослава Стојковића, познатијег као Драга Четкин. Д. Фелдић, *Стари Пожаревац*, 325.

⁵³⁰ Д.Фелдић, *Кафане...*, стр. 250-255.

Слога пожаревачких занатлија и раденика је јачала свој углед у граду. Уз све расходе око припреме забаве, председник П. Мартић двосмислено закључује: „Ово да се исплати, А исплатило се...”.⁵³¹ Традиционална забава Слоге приређивана је другог дана Божића, а најподесније место за свечане забаве са игранком било је у гостионици „Српска круна” код Ксенофона.⁵³²

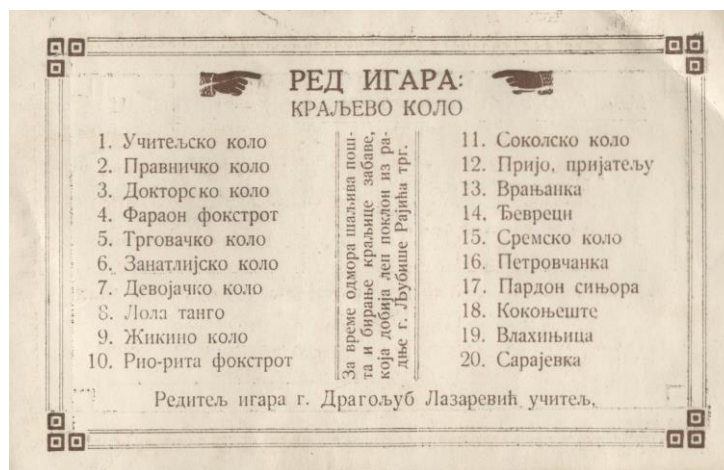

Сачуване позивница на велику игранку, из 1894. године, и срећка из 1907.
 (Историјски архив Пожаревац, Слога)

⁵³¹ Д. Милорадовић, *Слога пожаревачких занатлија и раденика...*, стр. 7.

⁵³² М. Манојловић, *Срби и Грци са посебним освртом на Грке у Пожаревцу, Viminatum 10, Народни музеј Пожаревац, 1995-1996*, стр. 204.

Чланство Слоге и грађанство позивано је да присуствује хуманитарној забави штампаним позивима и обавештењима у *Грађанину*. „Познат вам је хумани циљ „Слоге”, а управа само сматра за част да Вас срдечно позове и да бисте с породицом изволели доћи. Улазна цена од особе у породици 1 дин, а за самца 1,50 дин. Добровољни прилози примају се са захвалношћу. Почетак у 8 и по у вече“ - текст је једне позивнице.⁵³³ Сачувани су програми са забава 1906, 1907, 1911. године, као и књижице у којима су даме записивале своје партнере за одређене игре - 1927, 1928... Морамо да споменемо игре које су биле обавезне: почињало се Краљевим, Официрским, Учитељским, Трговачким, Занатлијским, Правничким, Докторским, Соколским или Девојачким колом – у зависности чији је био бал, потом би следиле Кокоњеште или Влахињица, а касније се играле окретне игре – Лола танго, Фараон фокстрот, или Пардон сињора. „За време одмора шаљива пошта и бирање краљице забаве која добија леп поклон из радње г.Љубише Рајића, трг.“ У потпису: редитељ игара Драгољуб Лазаревић, учитељ.

Програм забаве из 1927. године
(Историјски архив Пожаревац, Слога)

⁵³³ ИАП, Слога и ИАП, *Varia*, 1929.

Приходи сакупљени на добротворним забавама прецизно су записивани, а из заједничке касе *Слоге* новац је одлазио у хумане сврхе: за помоћ, лечење, пензије, школовање.⁵³⁴

У оквиру *Varie* сачувана је позивница коју је маршал двора по налогу Њ.В. Краља и Краљице послао Милану Ст.Павловићу, професору, да присуствује концерту који ће бити „у Новом Двору 15. Децембра 1900.год. Долазак у 8½ сах. у вече.“ При томе је обавезна тоалета:

*“за госпође: тоалет де соаре (деколте) или српско. За Господу: цивилно: фрак, бела марама, декорације. Без ленте. Униформа: парадно (г.г. генерали : мало парадно) без ешарпе, дуг. панталоне. Српске и стране декорације без ленте.”*⁵³⁵

Претпоставка је да су виђенији грађани Пожареваца, који су учествовали у политичком животу земље на највишем нивоу⁵³⁶ били у прилици да буду позивани на дворске свечаности. Професионално афирмисани и социјално и економски више позиционирани Пожареваљани учествовали су на забавама и баловима организованим за њихов социјални сталеж,⁵³⁷ док је популус био окренут једноставнијим врстама забаве.

Кроз дуги период кафане су биле готово једини облик разоноде, забаве и провода у граду, али и места у којима су се одржавали концерти, играле представе и приказивали филмови. Кафане су чиниле спрегу дневног и ноћног живота.

Са порастом значаја града, развитком саобраћајница према од вајкада развијеним путним правцима, појачаним протоком робе и људи, повећао се број угоститељских објеката. Угоститељство се развијало у правцу европских узора – кафане, гостионице и хотели смењивали су механе и ханове оријенталног типа.

---

⁵³⁴ Бележено је име приложника, занимање и приложена свота. Трговци и индустријалци прилагали су знатне суме новца, а међу њима најчешће се помињу: Сава Мирковић, Милисав Павловић, Благоје Богдановић, Јован - Бата Павловић, Игњат Бајлони; Д. Милорадовић, *Прилог проучавању социјалних односа на примеру архивског фонда Удружења „Слога“ пожаревачких занатлија и радника у периоду 1893-1950*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св. 4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац, 2007. стр. 146-147.

⁵³⁵ ИАП, *Varia*, 431.

⁵³⁶ Нпр. Сима Несторовић, Војислав Маринковић, Миодраг Марковић и многи други.

⁵³⁷ Према: М.Прошић-Дворнић, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, Београд 1984, стр. 23-32.

Званично, у граду су постојала 3 хотела - *Гранд*, *Српска круна* и *Берза*,⁵³⁸ који су правили међусобну конкуренцију. Настојећи да квалитетом и разноврсношћу понуде привуку госте, хотелијери и кафеције модернизовали су своје објекте, опремајући их скупocenим инвентаром набављеним углавном у иностранству (порцеланско посуђе из Чешке, есцајг из Аустрије, столице, пећи...), уводећи електричну расвету и текућу воду, украшавајући ентеријер керамичким плочицама, паркетом и тепих стазама, уметничким сликама, раскошним лустерима, инсталирајући радио-пријемнике, постављајући билијар столове и слично.⁵³⁹

Већина хотела и кафана за забаву гостију ангажовала је познате музичаре и оркестре чији репертоар су чинили различити музички жанрови, од народне музике до цеза. У новоотвореној кафани *Национал* отворена је башта и том приликом, уз бесплатни улаз певали су „г-ца Тинка Панајотова и г.Јоца Брулић“ – то је, за сада, најстарији податак о наступу певача и певачице у неком угоститељском објекту.⁵⁴⁰ Уз „чаршијске свираче“ – Циганске капеле *Тобеји* који су шкрипавим звуцима својих виолина „свирали на увце“, најчешће гостима кафана *Последњи грош* и *Златни плуг* и севдалинки које је певала чувена певачица *Анка Мијатовић у Браничеву*.⁵⁴¹ У сећању Пожаревљана остала су „концерттрирања“ хармоникаша и *оркестра под управом Воје „Ђоре“ из Ваљева* и отмене капеле у хотелу *Српска круна*, „дамен капеле“ – певачице и играчице под управом капелника Драгутина Ковача у *Златном плугу и Империјалу*,⁵⁴² па до првокласног цеза - *оркестра Г. Николе Скородумова уз суделовање соло певачице српских, руских и страних песама госпође Галине*, концерттрирања *руског чувеног оркестра „Цаз банд“ са певањем мешовитог хора под управом А.Трошицког, цез оркестра капелника светског гласа Г.Ф. и Р.Шварцмана у хотелима Гранд и Српска круна*.⁵⁴³ Било је ту и других врста музике – у кафану *Браничево* 1929. године приспела је *Орјенталска музика под управом Сергија*

---

⁵³⁸ *Адресар Краљевине СХС за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду*, Београд, 1928.

⁵³⁹ Више: Грађанин, огласи; Д. Фелдић, *Стари Пожаревац*; Д. Фелдић, *Кафана старог Пожаревца*.

⁵⁴⁰ *Грађанин*, 1889/4; Д.Фелдић, *Кафана старог Пожаревца*, стр. 256.

⁵⁴¹ Д. Фелдић, Д. Фелдић, *Кафана старог Пожаревца*, Пожаревац, 1994, 259.

⁵⁴² *Грађанин*, 1927/39, 1927/74.

⁵⁴³ Ј.Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота...* стр.326; Д. Фелдић, *Кафана..*, 108, 258.

Алађиана која је певала српски, арапски, турски, грчки и јеврејски. Осим свирања и певања, поједине чланице групе играле су игре шамил, маздог и чочек.⁵⁴⁴

Од 1925. године Берза Ксенофона Мантића постаје елитни локал где су се појављивале само познате капеле⁵⁴⁵ тога времена, а чула се и класична музика. Тако је у сали код Ксенофона концертирао Властимир Јецић, стипендиста Њ.В.Краља, који се по повратку са турнеје по Италији, Француској, Шпанији и Египту, обрео у родном Пожаревцу 3. јуна 1926. „Почетак у 9 часова у вече. Цена 10 дин. од особе. Столове треба раније резервисати.”⁵⁴⁶ У хотелу Гранд приређено је Јецићево „елитно соаре са дансингом и концертним делом”.⁵⁴⁷ За то изузетно вече стављало се поштованој публици до знања да, наравно столове раније резервишу, али и да:

*„Одело по могућности црно. Даме у балским тоалетама. Улазница: кавалјери 15 д. Даме 10 д. Почетак у 9½ час у вече. Улазница на каси. Оркестар: Бановића и Гарсона.”*⁵⁴⁸

Иначе је у Гранд хотелу сваке вечери свирао „првостепенни „Штрајк оркестар”, највероватније гудачки састав који је свирао искључиво класичну музику.⁵⁴⁹

Програми у пожаревачким кафанама одражавали су двосмерну културну оријентацију српске публике која је показивала велико интересовање за народни мелос, али све више и за европске музичке традиције. Тако су посетиоце забављали разни народни оркестри, углавном цигански, али и инструментални састави који су на репертоару имали такозване космополитске композиције, укључујући и „дамен капеле“, певачице и играчице. Неретко су се у програмима појављивали и познати глумци који су говорили песме, монологе из драмских дела или учествовали у правим сценским извођењима краћих комада.

Проширењу репертоара забава допринела су и техничка открића. Нову врсту забаве представљале су и филмске пројекције, уз живу клавирску или оркестарску

---

⁵⁴⁴ Д.Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, стр. 256

⁵⁴⁵ Капеле: музичке групе, мањи оркестри.

⁵⁴⁶ *Грађанин*, 1926/30.

⁵⁴⁷ У концертном делу Јецић је свирао: Бахов *Прелудијум*, Шубертову *Пчелу*, Бетовенов *Менует*, Паганинијеву *Фантазију на ге жици*, и своје две композиције – *Мамзел чиноа* и *Од срца, срцу*.

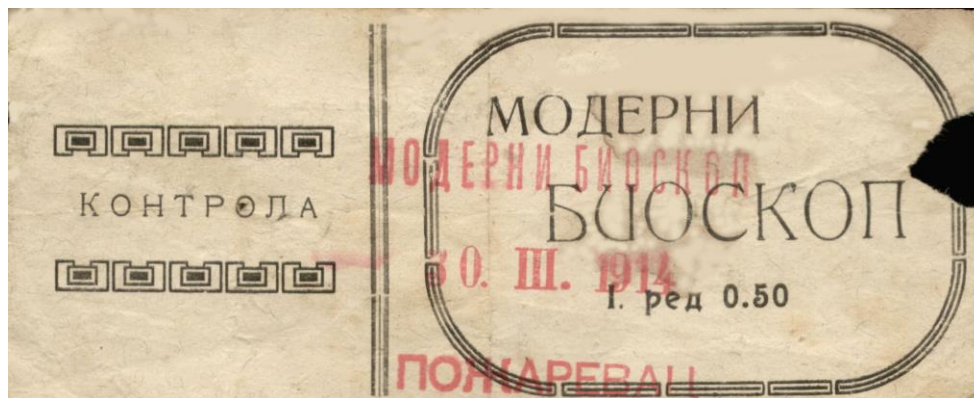
⁵⁴⁸ Д. Фелдић, *Кафане...*, стр. 257.

⁵⁴⁹ *Грађанин* 1927/32.

пратњу у време гостовања путујућих биоскопа, приређиване су редовне биоскопске представе. Прва биоскопска представа приказана је новембра 1909. у биоскопу Теодора Најдановића Неготинца у кафани Берза. Цене улазница сз биле за прво место 1 динар, друго 50 пара.⁵⁵⁰

3.8.2. Позориште и биоскоп

Пројекције кратких филмова које су се често смењивале са другим тачкама давале су се и у ресторанима хотела *Гранд*, *Српска круна*, кафанама *Златни плуг* и *Браничево*, где су гости уз вечеру и пиће, посматрали и најновија остварења зачетака седме уметности. „Американски биоскоп“ почео је са редовним пројекцијама у хотелу Берза, од 10. априла 1911. од 8 и по сати увече, а цене улазница су биле 1 дин и 60 пара,⁵⁵¹ а биоскоп у хотелу *Браничево* био је први биоскоп у Србији који је имао репертоар филмова са текстовима на српском.⁵⁵² Од директора биоскопа се тражило да дамама које долазе на представе са шеширима, забрани улаз – јер сметају гледање осталим гостима.⁵⁵³

Улазница пожаревачког биоскопа, 30. март 1914.
(ИАП, збирка Varia)

⁵⁵⁰ С. Цветковић, *Пожаревачко позориште између два светска рата*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 68 наводи: Слијепчевић, *Кинематографија у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини 1896-1918*, Београд 1982, 33.

⁵⁵¹ *Грађанин*, 1911/32.

⁵⁵² Д.Фелдић, *Стари Пожаревац*, стр. 222.

⁵⁵³ Према: *Грађанин*, 1913/5, 1913/11; Д.Фелдић, *Стари Пожаревац*, стр. 222.

Тако је Пожаревац имао два биоскопа, један прекопута другог, (до почетка Првог светског рата) где се уз гледање филма и свирку неке капеле, могло још и пити или вечерати, јер се седело за кафанским столом. Са јефтинијим улазницама седело се на клупама. Стални биоскоп отворен је крајем 1911. или почетком 1912. и власништво је Мике Стефановића Ћине. Натписи на филмовима били су и на српском језику. 1913. биоскоп купује Ксенофон Мантић и од тада се представе дају у хотелу Српска круна, чији је он тадашњи власник. Двдесетих и тридесетих година XX века у Грађанину су огласе давали биоскоп Оријент, тон-биоскоп *Круна*, Ристе Колоњаса, биоскоп *Анаф* у хотелу *Гранд* и биоскоп *Шухарт*.⁵⁵⁴ Цене улазница у путујућим и сталном биоскопу биле су вечерње 1 динар, 60 и 50 пара, а дневне 50 и 20 пара. Док су 1920. улазнице за позориште биле од 30 пада до 2 динара, а за путујуће позориште вечерње су биле од 1-1,5 динар, а дневне од 50 пара до 1 динар. На основу тога се закључује да је биоскоп био „позориште сиромашних“, за које су заинтересовани најнижи слојеви градског друштва, али и омладина и деца. Тиме је филм наметнуо позориштима неравноправну борбу. Појава филма створила је једну нову културу.⁵⁵⁵

Музичке и позоришне представе одржаване су у *Гранд* хотелу, а концерти и друга значајна културно-уметничка збивања још и у хотелима *Берза* и *Браничево* и кафани *Последњи грош*. Позориште је било омиљена културна институција у коју се радо и често одлазило, а гала представе, гостовања уметника и премијере биле су и прилика за ревију вечерњих тоалета.

Позориште и филм имали су великог утицаја на публику. Може се само претпоставити колико је њихов утицај био на Пожаревљанке, у формирању њиховог модног укуса, па и промене животних ставова. Већина тих глумица пратила је европске модне токове, у понашању и спољашњем изгледу. Ако се загледамо у фотографије глумица овог периода приметимо истанчан модни укус и елеганцију. Кратке фризури, брижљиво очешљане и сакривене испод елегантних шешира, бунде

---

⁵⁵⁴ Анаф и Шухарт – житељи пожаревачки

⁵⁵⁵ Више: Д.Фелдић, *Стари Пожаревац*, стр. 223; С. Цветковић, нав. дело, стр. 69.

и капути са крзном, свилене чарапе, плисиране сукње, елегантне чизмице које су истицале грациозност њиховог држања, сигурно да нису остављале равнодушним женски део грађанства. Претпостављамо да су и оне настојале да подражавају своје узоре. У том смислу одражавала се просветитељска и модернизаторска улога позоришта. Поред тога, на женски део публике и њихову еманципацију утицало је сигурно и то што су глумице биле самосталне, саме су зарађивале и бринуле о себи, што је на изванредан начин отварао нове видике у овој патријархалној и традиционалистички оријентисаној средини.

Сви ти омиљени ресторани, кафане, хотели, поред тога што су се трудили да својим гостима обезбеде што бољу храну и пиће и што су своја врата радо отварали за специјалне прилике (свадбе, балове, скупове), утркивали су се и у томе који ће од њих имати атрактивнији забавни програм и први увести неку новину. То је укључивало и разне друштвене такмичарске игре. У кафанама се учио билијар и шах.

Позориште и локали са програмом нису исцрпљивали све могућности за културне догађаје и забаве који су стајали Пожаревљанима на располагању. Приређиване су и многе друге вечерње забаве, игранке, концерти, села, најчешће као пригодне свечаности у част неког догађаја или у добротворне сврхе. Организовала су их разна удружења, али и појединци, а од организатора и прилике зависио је друштвени ранг таквог догађаја и степен свечаности. Мада су углавном приређиване током зимских месеци, било их је и у друга доба године. Лети су се одржавале на отвореном простору, у баштама и то су били популарни кермеси. Двадесетих година у самом средишту града заузимао је простор између парка и кафане *Велика Србија* (део улице *Цветни трг*) за приређивање кермеса, искључиво у добротворне сврхе. Улица је затварана за саобраћај и на њен коловоз су изношени кафански столови, за којима су седели стари Пожаревљани, видно означени беџевима које су добили уместо улазница, приликом прилагања добровољног прилога при уласку на кермес.⁵⁵⁶

---

⁵⁵⁶ Више: М.Прошић-Дворнић, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, Београд, 1984, стр. 23-32.

Такође, у појединим кафанама и хотелима била су села са игранком у славу проглашења независности Србије, концерт са селом у част Ђуре Јакшића, игранка у корист завода и школе за сирочад, за подизање споменика изгинулим борцима у прошлим ратовима. То су биле добротворне приредбе које су организовале многа стручна и сталешка удружења са циљем наменског прикупљања средстава. Као организатори забава и игранки јављала су се и многобројна уметничка, односно певачка друштва од којих је најактивнија била *Слога*. Забаве⁵⁵⁷ су све мање биле привилегија виших и средњих слојева, већ су их, према могућностима, укусу и потребама приређивали сви слојеви становништва, нижи чиновници, занатлије и радници.

Оно што је повезивало већину људи једне варошке (градске) средине била су најчешћа места њиховог окупљања - кафане. Оне су кроз читав период – и у XIX и и почетком XX века, по својој основној намени очувале ранији значај, али су имале и велику важност у животу грађана и мештана из околних села јер су преузимале улогу средишњих институција друштвеног живота. Простори кафана били су места сусретања људи разних друштвених категорија и занимања. Ту су се додиривала различита схватања, размишљања и начини живљења и преплитало се приватно и јавно. Недостатак и скученост објеката за културни и духовни развој повећавао је значај кафана.

У првим деценијама XX века настају дилетантске и радничке позоришне групе.⁵⁵⁸ Поред пожаревачких дилетантских група у град су долазила и путујућа позоришта, а крајем XIX и почетком XX века то су путујуће трупе Љубомира

---

⁵⁵⁷ Д. Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, 173.

⁵⁵⁸ Почетком 1912. формирана је група „Васа Пелагић“ на иницијативу Трише Кацлеровића, социјалистичког посланика из 1912. године (јер Васа Пелагић је преминуо у Казнено-поправном заводу Забела, као политички затвореник и сахрањен је на пожаревачком гробљу. У Историјском архиву Пожаревац чува се његов рукопис и фотографије). Од 1924. постоји Радничко културно-уметничко друштво `Абрашевић`, од 1927. Културно уметничко друштво `Свест` са драмским и тамбурашким оркестром, (*Грађанин*, 1928/4.); 1929. радници су формирали друштво `Чича Илија` (друштво је названо по Илији Станојевићу Чичи, познатом комичару београдског Народног позоришта)..

Рајичића Чврге – чијој трупи је приступила и Жанка Стокић као праља,⁵⁵⁹ и Љубе Вукомановића у чијој је трупи своју каријеру започео и Миливоје Живановић.⁵⁶⁰ Изводиле су се представе – *Два цванцика*, *Пуковник Валдемар*, *Војвода Брана*, - које су извођене у Позоришту код *Златног Плуга*, у кафани у Табачкој чаршији.⁵⁶¹

Економски и културно сазрела, масовно посећујући представе дилетантских група и професионалних гостујућих позоришта, пожаревачка публика је изградила однос према институцији позоришта, па је у Пожаревцу 1929. године основано прво професионално позориште у Дому Трговачке Омладине, задужбинској прелепој згради имућних трговаца Павловића и Мирковића, који су у свему били ортаци, па и у задужбинарству.⁵⁶²

Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу, 1929. године.
(ИАП, фонд Пожаревачко позориште)

⁵⁵⁹ Више: С. Цветковић, *Пожаревачко позориште...*, стр. 22; *Грађанин* 1927/14.. Ту су и групе Душана Животића, и Милутина Спаића.

⁵⁶⁰ Више: С. Цветковић, нав. дело, стр. 22.

⁵⁶¹ Подрињско повлашћено позориште гостовало је од 24. априла до 2. јуна 1927. са чак 16 представа, а у њима су Пожаревљани гледали Жанку Стокић, Добрицу Милутиновића, Душана Раденковића – потоње прваке београдског Народног позоришта. С. Цветковић, нав. дело, стр. 22-23; Српско народно позориште из Новог Сада гостовало је у Пожаревцу од 28. марта до 1. маја 1928. и за 33 дана дало 30 представа са „огромним успехом“. *Грађанин*, 1928/35; Почетком 1929. године публику је забављало и Битољско градско повлашћено позориште. Према: С. Цветковић, навед. дело, стр. 23.

⁵⁶² Имућни ортаци сазидали су у улици Кнеза Лазара у Пожаревцу и две истоветне куће где су живели са својим породицама дуги низ година.

Предуслов за стварање слободног времена и један од предуслова за његово корисно трошење јесте економски и материјални положај друштва и појединца. Развој позоришне културе у Пожаревцу од средине XIX века очигледан је пример за то. Довољно економски сазрели, без потребе да даноноћно раде како би обезбедили сопствену егзистенцију, становници Пожаревца траже начина да утроше своје слободно време. Позориште им се учинило као добар начин.⁵⁶³ За разлику од грађана Пожаревца и уопште потреба грађанства у Краљевини, држава није делила такав став.⁵⁶⁴ Стиче се утисак да се све у држави одвија стихијски, без реда и промишљене стратегије, а то се види и из односа државе према позоришту као установи културе, која је и те како могла вршити утицај на креирање мишљења широких народних маса.⁵⁶⁵ Из приложене табеле видимо однос уложеног буџета у министарство војно и у министарство просвете – што врло речито говори о одговору државе на културне потребе њених становника.⁵⁶⁶

Табела 4. Однос уложеног буџета у Министарство војно и Министарство просвете у периоду 1918-1923. године

	Министарство војно	Министарство просвете
1919.	48.04. дин по ст.	3,32
1920.	93,52	6,14
1921	124,27	7,05
1922/23	94,10	18,96

Измењена друштвена структура овог провинцијског града почев од средине XIX века, у корист грађанског слоја, стварала је одређени однос и према позоришној уметности. На форму тог односа и уопште на његово стварање нису утицали само друштвени и економски фактори. Утицали су и неки посебни, као што је нпр.

⁵⁶³ С. Цветковић, нав. дело, стр. 60.

⁵⁶⁴ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије...*, III, стр. 424, 429.

⁵⁶⁵ С. Цветковић, нав. дело, стр. 61.

⁵⁶⁶ С. Цветковић, нав. дело, стр. 61 наводи: Иван М.Бецић, *Финансијска политика Краљевине СХС 1918-1923*, Београд 2003, 56.)из табеле се види да је улагање у војску по глави становника у првим годинама постојања заједничке државе и преко десет пута веће од улагања у просвету. Табела која следи је према С. Цветковић.

чињеница да је Пожаревац био центар округа, области, општинско место, где је увек боравио један већи број државних чиновника.

Велики број образованих досељеника подржавали су културна стремљења житеља Пожаревца или били иницијатори културног оплемењивања градске средине.

На изградњу позоришне културе у овом граду свакако је утицала и близина Београда. Многи студенти који су се вратили у Пожаревац, покушавали су да у својој родној средини колико толико пониште особености провинције, тако у спречи више чинилаца у Пожаревцу настају културна, просветна и уметничка друштва која ће, као и позориште, учинити велики корак у просвећивању становништва. Пожаревац је имао све `врсте` публике: и оне који у позоришту траже уметничке домете, која у позориште долази из забаве и разбигриге, и оне који у позоришту налазе неке одговоре. Цена улазнице и место седења није означавало `врсту публикума`, али позориште ове форме и периода пружало је свакој групи оно што је она управо желела.

За галерију плаћало се 5 дин, док је улазница за партер, где су седела „господа“, коју су чинили лекари, високи државни чиновници, адвокати, инжењери, официри, било потребно платити 10-30 дин за улазницу.⁵⁶⁷

Према писању *Грађанина* представе су се давале уторком, четвртком, суботом и недељом. Врло често су даване дневне и вечерње у истом дану. За ђаке и војску постојале су посебне представе.⁵⁶⁸ Посете су често биле веома бројне „да се публика гушила...“⁵⁶⁹ Онда је наишла Велика економска криза и појава тон-филма 1931. Чињеница да је Пожаревац имао своје љубитеље позоришта и сталну публику, говори да се ова средина приближила престоничкој, да је покушавала да се тргне из провинцијске апатије двадесетих и тридесетих година XX века и свој живот учини квалитетнијим и духовно богатијим.

---

⁵⁶⁷ *Грађанин*, 1930, 19; С. Цветковић, нав. дело, стр. 65.

⁵⁶⁸ ИАП, НПДБ-По, Извештај о финансијама позоришта, бр. 43.

⁵⁶⁹ С. Цветковић, нав. дело, стр. 67.

3.8.3. Рекреација и спорт

Предузимљиви Пожаревљани стално су нудили су грађанству нешто ново. Средином двадесетих година прошлога века Пожаревац је имао своје парно купатило, власника Бране Давинића, а закупца хотелијера Штерије, власника хотела *Браничево*.⁵⁷⁰ О раду купатила постоји један занимљив запис из 1926. године, у коме се наводи:

*Чистоћа самог локала је изванредна, а кабине са кадама као кристал. Под, врата, прозори, клупе, каде, огледала, све блиста и уверава те да овде влада чврста рука и силна воља предузимљивог духа... Веш чист, без ларме и сметње, јер има довољно када, а за сиротију класу базен са 8 тушева, сем тога и кабина са паром за реуматичаре која ради само суботом...свуда најбољи ред. Има и свог берберина, врло укусно уређен и богато снабдевен бифе...*⁵⁷¹

Међутим, иако је то било *једино купатило* у вароши, закупца Штерија жалио се да је одзив публике испод сваке критике, нарочито при том, да су *даме слаби посетиоци* и да ће морати да смањи дане одређене за купање дама.⁵⁷² Није сигурно да ли су често објављивани огласи о свакодневном раду парног купатила помогли да се побољшају хигијенске навике житеља, у чију корист је купатило и било уређено.

Током лета постојала је нова дозвољена забава – купање у Морави и сунчање на уређеним пешчаним плажама. Занимљиво је да су, поред редовног железничког саобраћаја, током летњих месеци, саобраћали тзв. „возови за купање“, који су одвозили Пожаревљане до околних речних купалишта. Како је наведено у *Грађанину* из 1920. године, „Дирекција пожаревачких железница одобрила је повластицу од $\frac{1}{4}$ цене за одлазак и повратак возовима, до шљункаре у Батовцу за купање у Морави.

---

⁵⁷⁰ *Грађанин*, 1926, 94.

⁵⁷¹ *Грађанин*, 1926, 94; Податак наводи и: Ј.Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, каталог изложбе ИАП, Пожаревац, 2007, стр.65.

⁵⁷² *Грађанин*, 1926/94; Податак наводи и: Ј. Живковић, нав. дело, стр. 65.

Посетиоци имају купити у полазној станици карту од ½ цене и она им важи и за повратак...“⁵⁷³

Плажа на обали Мораве, касних тридесетих XX века.
(ИАП, лична збирка М.Антић)

Стиг и Браничево имају дугу традицију узгајања коња, а Пожаревац прослављен Љубичевом увек се дичио коњима и тркама. Коло јахача „Кнез Михаило“, као подобро Дунавског кола јахача кнез Михаило из Београда, основано је у Пожаревцу 1892. године и први председник био је Пожаревљанин генерал Илија Гојковић. Дичећи се својим прелепим грлима, у Пожаревцу је 1892. формиран Приређивачки одбор привредно-витешких свечаности, у који су ступиле најуваженије личности града. Председник Приређивачког одбора био је командант пуковског округа потпуковник Никола Цветковић, чланови – бројна позната пожаревачка господа, али и даме: Јелисавета И. Бранковића, Јелена К. Јездића, Милица М. Јовановића, Катарина Мих. Петровића, Даница Ага-Јевтића, Даринка Ст. Белосавића, Анка Ник. Цветковића, Јела Јан. Лукића, Даница др С. Димитријевића, Драга др. Ј. Јанковића, Косара А. Стојковића и Софија др. Мил. Јевремовића. Уз њих

---

⁵⁷³ НБП, *Грађанин* бр. 57. од 18. јула 1920. године; М. Димитријевић, *Историја изградње пруга уског колосека – ширине 0,76 метара...*, стр. 20.

и госпођице: Јела Шаиновићева, Анђелина Спајићева и Олга Чечелскова.⁵⁷⁴ Већ 1893. Пожаревац добија тркалиште, а 1921. прави хиподром са покривеним трибинама и хиљаду места.

Давне 1868. уведена је гимнастика у основне школе. Омасовљењем атлетичара у Пожаревцу, под утицајем великог броја војника и официрског кадра који је су службовали у IX пешадијском пуку у Пожаревцу, и формирањем Грађанског гимнастичког друштва „Душан Силни“ у Београду, утицало је да 1897. године постане званично гимнастичко друштво „Душан Силни“ и у Пожаревцу, да би 1910. године променило назив у Соколско друштво „Душан Силни“. Током 1912. и 1913. друштво се омасовило радећи и са подмлатком – девојчицама и дечацима, али и са грађанством.

Соколско друштво „Душан Силни“ – девојчице и дечаци 1912. године.
(Фотографија из приватне колекције)

Сваке године Соколско друштво учествовало је у прослави Ђурђевданског уранка са осталим пожаревачким друштвима.⁵⁷⁵

---

⁵⁷⁴ М. Степановић, *Спорт у Браничеву (1830-1914)*, Народни музеј Пожаревац, 2007, стр. 97, наводи: *Витез*, Београд, 15. април 1892.

Дом Трговачке Омладине и Соколада, 1930. године.
(ИАП, Збирка дигиталних фотографија)

Соколи су у Пожаревцу добили своју салу изградњом Дома Трговачке Омладине који је освештан 1930. године и био легат познатих пожаревачких трговаца – ортака Павловића и Мирковића, а већ 12. јануара 1935. оснива се први смучарски клуб. Пожаревачки Соколи организовали су одмах по оснивању, 10. фебруара 1935. први скијашко такмишење. Старт скијашке стазе био је на Чачалици, а циљ код Саборне цркве у дужини од 12 км. Победник је освојио чак 350 дин, а сви учесници трке морали су да имају оверену потврду о извршеном лекарском прегледу. Девојке су биле све присутније међу Сокоlima, а у управном одбору, током тридесетих година XX века, имале су и своја четири гласа – др Нада Рутар, Загорка Поповић, Анђа Стефановић и Ангелина Стојановић.

---

⁵⁷⁵ Више: М.Манојловић, *Пожаревац окружна варош...*, стр. 350.

Управни и надзорни одбор Соколског друштва Пожаревац, тридесетих година XX века.
(ИАП, архивски фонд Соколско друштво)

Почетак `фудбалског` живота у Пожаревцу догодио се око 1919. године⁵⁷⁶ – „клинци“ су са „крпењачом“ од „ћушкања“ на празном плацу код Немачког гробља, прерасли у фудбалере после једног поклона – фудбалске лопте, а на плацу се појавило прво ограђено игралиште у Пожаревцу – П.С.К.“Викторија“. Први играчи плаћали су на име уписнине 10 динара, а по 2 дин месечно ради крпљења кожне лопте.

У Пожаревцу између два Светска рата постојали су као организовани спортови само ногомет и хазена, а делимично и мотоциклизам, док покушаји за организовањем и осталих спортских грана - као лаке атлетике, бициклизма, тениса, бокса и скијања - нису донели ничег више од тога...

Хазена је поникла у Пожаревцу 1924. године, а иницијативу за ово дао је Света Б.Живановић, студент хемије, на чије је заузимање С.К.“Уједињење“ (касније

---

⁵⁷⁶ Инж. Драгомир Ј. Станисављевић „Куси“, *Развој спорта у Пожаревцу између два светска рата*, 86-94, Браничево, година X, свеска 6 новембар-децембар 1964.

„Викторија“) и основао и своју хазена секцију. Како је хазена наишла на огромно интересовање и „пуну љубав женске омладине“ у Пожаревцу, то је хазена секцији „Уједињења“ приступио велики број чланица и то у главном ученице Пожаревачке гимназије. Пожаревачка хазена се 1927. године учланила у Београдски хазена потсавез. Дрес пожаревачке хазене Спортског клуба „Викторија“ био је црн са белом звездом, а носиле су га: Стана Живковић, Вера Богдановић, Драга Мидић, Дуња Влаховић, Лепа Врбановић, Љубинка Калчић и Косара Станисављевић.⁵⁷⁷ Пожаревачка Викторија имала је прилику да јула 1928. године игра пријатељску утакмицу против актуелног првака света хазена спорт клуба „Славија“ из Прага. Утакмица ће остати забележена и по резултату којим је пожаревачка хазена изгубила – 13:4.⁵⁷⁸

Остала нам је фотографија са одлучујућег меча Хазена С.К. Викторије и Кумановска С.К. одигран у Куманову 1929. са резултатом 11:2 за „Викторију“ – овом утакмицом наша хазена је основала првенство Б.Х.П-а. Због блата играчице су играле босе. Већ 1930. хазена тим из Пожаревца важио је за једног од најјачих тимова.

Пожаревачки хазена клуб „Викторија“, у Куманову 1929. осваја првенство Б.П.Х-а.
(фотографија из листа Браничево, ИАП)

---

⁵⁷⁷ Касније постале: апотекарке, гинеколог, педијатар...

⁵⁷⁸ *Грађанин*, 1928, 51, стр.3, 5. јул

Огласи у *Грађанину* потврђују нам да су на пожаревачке улице стигли аутомобили. Форд, Шевролет, Доџ и Ситроен често су стајала на углу Дубровачке улице – Табачке чаршије да се напуне бензином са прве бензинске пумпе у граду. Многи добростојећи Пожаревљани могли су себи да приуште луксуз и заврше двомесечни курс за „аутовозаре“ – са теоријом и практичним делом.⁵⁷⁹ Тако су „аутовозари“ постали Сава Мирковић, трговац, Милан Стојадиновић, директор Трговачке банке, Мита Богојевић, обласни комесар, Драг. Душманић, апотекар.⁵⁸⁰ Иако се шоферирање сматрало спортом,⁵⁸¹ женама се није издавала возачка „дозвола за моторна возила за јавну употребу“,⁵⁸² али могла је да буде члан Српског аутомобилског клуба са завршеним курсом и поседовањем легитимације за возарски курс – група VII.⁵⁸³

Близина Београда чинила је своје. Тек што је основан аеро-клуб у престоници, освануо је 24. марта 1935. (по неким подацима 1934. године) и у Пожаревцу: „Оснивачка скупштина Аеро-клуба одржана је 24. марта т.г. у гимназијској згради. Ваља напоменути да је овд. гимназија прва гимназија у Краљевини Југославији која има организован подмладак Аеро-клуба „Наша крила“ Краљевине Југославије.“

Даница Томић, прва жена пилот у Србији, 1928. године.
(Фотографија из приватне колекције)

---

⁵⁷⁹ Курс је држао Михаило Нићота, машински инжењер и директор Пожаревачких обласних железница. *Грађанин*, 1929, 36.

⁵⁸⁰ *Грађанин*, 1929, 42.

⁵⁸¹ Б.Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, МПУ, Београд, 2000, стр. 15.

⁵⁸² *Аутомобил у Београду 1918-1941*, каталог изложбе, Историјски архив Београд, 2002, стр. 158.

⁵⁸³ Исто, стр. 131.

Свакако да су тадашње гимназијалке имале пред собом визију прве жене пилота у Србији, Данице Томић, супруге прослављеног пилота из Првог светског рата који је узлетао и са пожаревачког аеродрома, Миодрага Томића

3.9. ПРОМЕНЕ У СФЕРИ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА

Образована, запослена, еманципована... жена остаје домаћица, супруга и мајка. Она одређује стандард и начин живота у својој породици. Модернизацијски токови у међуратном периоду умногоме су успели да жени, управо на том пољу олакшају свакодневни живот.

Културни контакти, досељавање странаца – и Срба и Европејаца – имало је велики утицај на културу живљења. Не само што су се у граду подизале велике лепе зграде од општег интереса, већ су и приватне куће постајале лепше, комфорније, хигијенскије, модерније, чак уз интервенције архитеката. Мењала се унутрашња структура и организација куће, распоред просторија које су се умножавале и постајале неопходне, незаменљиве. Живот је постао лакши. Дуго ће Пожаревљанке кувати на шпорету који ће прво морати да заложу, и по зими и по врелини, али и он ће постати модернији и економичнији од ранијег огњишта и старих облика шпорета. Уместо грнчарских посуда⁵⁸⁴ долазе прве „кастроле“, шерпе и лонци од метала, емајлирани. Комарници или шпајз помажу домаћицама да дуже очувају зимницу и залихе хране. Штавише, не морају да набављају лед код Карамарковића у ледари, већ тридесетих долази фрижидер. Појављују се трпезарије – све елегантнијих облика до преовлађујућих `тонет` столица после Великог рата. Породица се окупља за столом, ручава се из прво металних, а касније порцеланских тањира и користи есцајг и стаклене чаше. Домаћице куће не послужују саме, ту су `девојке`, дошле су из оближњих села или `из прека` и одмениле имућну домаћицу у њеним кућанским пословима.

---

⁵⁸⁴ Више: Љ.Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, III, стр. 454.

Умножава се број текстилних елемената кухињског асортимана – од крпа, вежених `домаћица` до елегантних столњака и салвета. Домаћице се утркују која ће више извести `тишлајфера` и `таблета`, ставити лепше завесе и гарнишне, уштиркати их и што боље испеглати пеглом на жар, а од тридесетих и електричном пеглом.⁵⁸⁵ Уз све већу понуду увезеног мобилијара нуде се лустери од мајолике и лампе од `мурано` стакла, али дуго ће осветљење у граду бити на гас, петролеум и шпиритус. Грејање ће бити ослоњено на `краљице` пећи, увожене из Беча или Пеште или зидане каљеве пећи од увежених орнаментисаних шамотних опека. Више неће бити ни окупљања у једној соби, уз лампу или свећу, већ ће електрика донети приватност у сваку собу у кући.

Спаваће собе дају важност родитељима, али и приватност деци. Метални или дрвени украшени кревети били су опремани душецима, дуњама и што бољој постелини пуњеној гушчијим перјем, да би била мека и топла, док су ивице украшаване `шлингерајем` или `толедо` везом. Салони су украшавани огледалима и великим фотографијама урамљеним у овалне позлаћене рамове. Подови се патошу, рибају да буду `златножути`, ћилими су понекад замењивани тепихом, а у ходницима су често дуго остајале ткане крпаре. Имућни, попут куће Несторовића,⁵⁸⁶ доводили су молере из Беча да осликају таваницу и зидове салона, кунстмолерај, или их украсе гипсаним орнаментима, штукатуром.

Пред Први рат појачала се мода узгајања биљака, па су и зими, на трему или у подруму презимљавали лимуни и олеандри. Дворишта су постала лепо уређена са ивицама од шимшира геометријски организована и испуњена цвећем и хладњаком од лозе, намењеним поподневном окупљању породице.

Био је обичај чувања залиха за зиму у траповима ископаним у земљи и покривеним да кромпир и друго поврће не измрзне. У већем делу града чуле су се кокоши и по неко свињче, док је у ободним малама гајена и рогата стока. Понос Пожаревљана увек је био коњ, па су многе имућне куће имале лепе штале дичећи се

---

⁵⁸⁵ Пожаревац је тек крајем двадесетих (1926) добио електрификацију, што је додатно успоравало модернизацију свакодневице и диктирало ниво стандарда.

⁵⁸⁶ Кућа Несторовића у Немањиној улици у којој је данас Музеј културне историје Пожаревца.

својим статусним симболом економске моћи. У двориштима се граде септичке јаме, удаљене од бунара и `шмрка`, праве се клозети, а стајњак одлаже у дну економског дела дворишта. Купатила ће у станове бити уведена после рата.⁵⁸⁷

Жена је и даље била везана за кућу и велики број кућних послова које је морала да заврши у току дана. Примећује се да се начин живота жена почео све више разликовати – не само узроковане економским нивоом породице, већ доласком струје и воде, односно модернизацијом инфраструктуре.⁵⁸⁸

Раније је живот у граду замирао у првим вечерњим сатима, пре него што се спусти мрак све радње су биле затворене, капије закључане, а улице опустеле. Вече је било време породичног окупљања. Дневна живост са улица селила се у куће. Породица је била најснажнији чувар патријархалног начина живота. Најбројније породице биле су са четири до пет чланова.⁵⁸⁹ Глава куће и апсолутни господар био је муж. Жени је, поред биолошке, додељена социјална и васпитна улога у оквиру породице. Муж је водио све послове, доносио одлуке, његова реч је пресудно уважавана од укућана. Без његовог знања и пристанка ниједна се крупнија одлука у кући није могла донети. Од његове нарави, мудрости и калкулација зависила је будућност кћери или сина. Жена је највише времена проводила у кући заједно са осталим женским члановима домаћинства. Бринула се о кућним пословима, начину исхране, васпитању деце, поштовању обичаја и одржавању народног веровања, познавала народну медицину, била је баштиник разних предрасуда, празноверица, религиозних форми понашања, симбол штедљивости, умереног начина живота и чувар очевог/мужевљевог ауторитета. Њена социјална мобилност била је мала - девојка први пут напушта кућу приликом удаје, а удаје се између 16. и 20, ређе 22

---

⁵⁸⁷ Више: Мирослав Тимотијевић, *Приватни живот у породици*, у: *Историја приватног живота*, Клио, Београд, 2011, стр. 312-343; Милош Тимотијевић, *Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2007, стр. 579-611; Сретен Вујовић, *Градско становање и приватност у Србији током 20. века*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 267-317.

⁵⁸⁸ Више: Р.Вучетић, *Жена у граду: – „Могући дан једне „обичне“ Београђанке“ и „Могући дан једне „необичне“ Београђанке“*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2007, стр. 153-164.

⁵⁸⁹ Више о градским породицама у: А.Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Посебна изд. књ. 35, Београд, 2002, стр.103 и даље.

године. Мушкарци су се женили после 30. или 40. године, када би стекли макар малу економску основу за формирање породице. Уобичајена разлика у годинама између мужа и жене била је 10-12 година, што се по духовном суду сматрало нормалним. Брак је склапан путем провадацисања јер могућности за виђање девојке и момка скоро да није било. Битан моменат при склапању брака био је и углед обе породице, тако да су провадације биле неопходне у већој или мањој мери. Живот девојака и жена текао је у кругу породице, комшилука и ближих рођака,⁵⁹⁰ био је заточен у сферу „приватног“.

Слика се променила. У кући се више није славила само породична слава – крсно име, већ се обележавао рођендан детета; куповали поклони не само за материце и патерице, већ и за нову годину, добијали од Деда-Мраза...

Са вечерњим сатима, млади излазе на корзо, иде се на игранке, журеве, забаве, организоване дочеке нове године, биоскоп, позориште, маскенбале, матинеа, али и на рандевуе. Све је мање провадација, све је више писама и разгледница које се чувају у нахтаснама или кутијама за писма.

Понегде је претерано понашање доводило и до последица. „Проблем“ је могао да се реши у дискретном санаторијуму – где је побачај, иако оштро кажњаван, коштао 2.000 дин (што је три до четири плате неквалификоване раднице) – објавила је *Политика* 6. јануара 1929,⁵⁹¹ па је сиротиња која није имала пара да плати квалитет и дискрецију, прибегавала интервенцијама код врача и „искусних“ жена...⁵⁹²

У граду је предбрачна и ванбрачна сексуалност делимично испољавана и кроз проституцију. Иако је, под окриљем угоститељске делатности, организоване проституције било и током XIX века, досељавање мноштва радника и присуство великог броја војних лица, подстакли су праву експанзију „најстаријег заната“ који су упражњавале „анимир даме“ пристигле у Пожаревац из других делова земље и из

---

⁵⁹⁰ Више: Р. Вучетић, *Жена у граду, између резервата приватног и освајања места у јавном животу (1918-1941)*, у: *Приватни живот Срба у двадесетом веку*, стр. 132-164.

⁵⁹¹ П. Марковић, нав. дело, стр. 115.

⁵⁹² `Искусне` жене за изазивање побачаја употребљавале су нагорело вретено или недовољно очишћен корен кукурека. Последица и једног и другог `средства` била би најчешће сепса. Према истраживању аутора - Д. Милорадовић, *Етнофитотерапија света у научном опусу др Јована Туцакова*, дипломски рад, 1989.

иностраниста. „Анимир даме“ су правиле друштво муштеријама у кафанама *Српски краљ, Дарданели и Последњи грош...*⁵⁹³ „Рат је бацио невероватан број жена у проституцију“, пишу Радничке новине 1918. (8. децембра).⁵⁹⁴

У складу са модом која је еволуирала, водило се рачуна и о изгледу фризура, али више се чаролија локни није крила у соби, већ је био обавезан одлазак код фризера. Парна `марсел` и `електроондулација` постајале су саставни део навика пожаревачких дама које су уз то пажњу поклањале и козметичким препаратима – пудерима, кремама, парфемима,⁵⁹⁵ а најчешће коришћени су били кремове за лице Пондс, Нивеа, Токалон, Филипон крем који је израђиван у варошкој апотеци Чечелски.

Још 1882. до 1884. године у Пожаревцу је постојала школа играња коју је држао Светозар Радосављевић, „играч из Пожаревца“. Из „улазнице за играње“⁵⁹⁶ не може се одгонетнути које су се игре училе у школи, али бројне сачуване карте са распоредом игара и убележеним кавалерима, сведоче о високој играчкој култури грађана и грађанки Пожаревца.⁵⁹⁷ На игранкама, баловима, журевима, дансингу, више се нису играла кола - све више су простор заузимали модерни латиноамерички плесови и окретне игре, од којих су највише играни *танго, полка, мазурка, кадрил, англишвалс, румба*, а нарочиту популарност међу Пожаревљанима млађег доба имао је *мађарски чардаш*. О томе колико су ове модерне игре, које представљају својеврсну демонстрацију слободе опхођења и покрета, имале поклоника у Пожаревцу, говори и податак да је још 1912. године постојала и радила школа играња или „танцшуре“ у хотелу *Браничево*.⁵⁹⁸

Еманципација жена управо је у сфери интимног, породичног живота, унела многе промене. Последично, повећао се број развода, и смањила се величина породице. Забележено је да је 1922. и 1923. године број развода био изузетно велики,

---

⁵⁹³ Јасмина Николић, *Проституција у Пожаревцу током 20. века*, у рукопису.

⁵⁹⁴ П. Марковић, нав. дело, стр.113.

⁵⁹⁵ Парфимерија Миодрага Стокића у Пећској улици- Г.Вуловић, Путовођа, стр.22.

⁵⁹⁶ ИАП, *Varia*, 216.

⁵⁹⁷ ИАП, *Слога*, успомене са забава из 1898, 1904, 1927, 1928, 1933.

⁵⁹⁸ Часове су давали Драга Павловић, фотограф - ујак Милене Павловић- Барили и Божа Баћић, бакалин. Д. Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, стр. 65.

и тај талас се смањило, али никада до предратног нивоа. Забележен је број развода 1925. године: у Београду 671, у Пожаревцу 437, Нишу 323, Шапцу 223...⁵⁹⁹

И међуратни период, двадесетих и тридесетих година XX века, обележен је порастом броја развода, бракоразводну парницу такође препушта Духовном суду, Конзисторији. Међутим, лекарска свидетелства, сведочење комшија и изјава мужа пред Већем Конзисторије, нису били довољни да придобију одобравање средине и објаве неприхватање начињених дугова, стога дневни листови узимају улогу осуде јавног мњења за одбегле супруге. Грађанин је, у периоду између два светска рата, био огледало грађанског начина живота и летопис свега што се догодило у градској средини, па објављује велики број приватних огласа остављених мужева.

Доступна годишта *Грађанина* нису објавила ни један сличан оглас који је потписала преварена или остављена супруга.

Моја венчана жена Живка Лазаревић родом из Маиловца напустила ме је без икаквог узрока, са влашћу све своје ствари узела и са оцем однела. Позивам моју жену Живку да се врати на продужење брачног живота у року од 10 дана... Милорад Лазаревић.⁶⁰⁰

Моја жена Анђа, напустила ме је 13-VI о.г. и отишла незнано куда одневши са собом три мала дуката у сто динара у готову, оставивши двоје мале деце. Пошто се ни данас није вратила кући својој, то сам принуђен је преко „Грађанина“ позвати да се у року од данас за три дана врати кући, после тог времена нећу је примати и тражићу бракоразводну парницу. Исто тако за учињене дугове или каква друга преступна дела у том времену од кад ме је напустила не одговарам. Кленовник, 27. јуна 1926.г. Живан М. Живковић, тежак из Кленовника.⁶⁰¹

---

⁵⁹⁹ П. Марковић, нав. дело, на стр.109, наводи: *Политика*, 14.март 1926.

⁶⁰⁰ *Грађанин*, 1926, 88, 3.

⁶⁰¹ *Грађанин*, 1926, 51, 3.

Моја жена Даринка напустила ме је 20.априла 1926 године и до данас не враћа се, већ седи код мајке у Пругову; са собом однела сво одело и моју једну кошуљу. С тога сам принуђен да је преко „Грађанина“ потражим – да се у року од 48 сати врати својој кући у Брадарац, јер је оставила једно мушко дете од 3 године. 18.јуна 1926, Александар М. Живковић из Брадарца.⁶⁰²

„Моја бивша жена Софија Динић, сестра Живка Петковића, чин. В. Београдске трошарине, која ме је напустила... ових је дана дошла из Београда ради неке трговине и није нашла за сходно да дође својој кући већ је одсела у „Гранд Хотелу“ са својим љубавником Жиком Селинкићем. Ја... одем у вече са једним писаром и два присутна грађанина и тако затекнем моју бившу жену у недозвољеним односима... После овога чина оглашавам је као блудницу...а свакоме наговештавам да јој на мој рачун ништа не даје. Живојин Динић.⁶⁰³

Оглашавајући у једном броју Грађанина да по истеку датог рока више неће примити жену:

„Позивам моју жену Роксандру да ми се врати у року од три дана по изласку овог огласа, што ако не учини тј. не врати се, нећу је признати за жену, нити ћу признати дугове које буде учинила.

Стављам јој до знања ако ми се неби вратила да ћу се оженити другом на начин на који ми законом неможе ништа наудити. Витомир Вучковић, земљорадник.⁶⁰⁴

Већ у наредном броју одбегла супруга се јавља:

„Витомиру Вучковићу, земљораднику. Твој оглас прочитала сам у „Грађанину“ и одговарам. Где си био за шест месеци да ме болесну гледаш, а сада тражиш да ти се вратим у року од три дана. Што ме тражиш кад си ме одјурео и не примаш у кућу, па зато што тражиш преко огласа да се жениш теби ако закон дозвољава ти се жени. Роксандра Вучковић.⁶⁰⁵

---

⁶⁰² Грађанин, 1926, 51, 2.

⁶⁰³ Грађанин, 1919, 51, 3.

⁶⁰⁴ Грађанин, 1927, 8, 3.

⁶⁰⁵ Грађанин, 1927, 9, 3

- остављајући нам простора размишљању да ли је то можда сведочанство о насиљу у браку које, по први пут, овако скривено а јасно видимо са страницама новина.

За многе међуратни период било је време декаденце. Грађанске новине одреаговале су на промене које су се из сфере приватног преносиле у сферу јавног и град је то осећао.

*„...Морал је у друштву опао. Стар и млад, варошанин и сељак, умни и физички радник тежи јавно – да се што више наужива. ... И женске су на истом нивоу у морале. И оне, младе или старе, образоване или необразоване, и као богате или сироте склоне су разним авантурама. Женски свет је постао жива слика оних мушких, који их понекад из свег гласа критикују, а не виде себе. ...Човек био ожењен или неожењен није човек ако нема своју љубазницу.... Са друге стране што мање деце мање су бриге. ...“.*⁶⁰⁶

И на пољу међусобних односа у браку, Први светски рат донео је велике промене. „И брак је постао кратак, као сукње и фризура“, каже Нушић у једној од својих хуморески приказујући сукоб старог и новог менталитета.⁶⁰⁷ Управо то је иницијални разлог да 11. јула 1926. године *Грађанин*,⁶⁰⁸ на првој страни доноси текст Јована Десимировића, пароха великоцрњићког, „О ванбрачно –живећим“:

„Главни узрок ванбрачноме животу поред многих, лежи у самоме склапању брака; љубав га склапа, љубомора га уништава. Дакле, лежи у самом васпитању; у темпераменту и многим и многим узроцима који се после склапања брака на површини појаве. Песма народна вели: „не буди језична, да не будеш модрична“, „жен се дико док си мио, ма сиромах био“... о миразу овде ни помена нема, а тако исто и о положају – што би се односило на брак.

Наше законодавство више је заштитило материјалну страну – телесну – брака, која заштита, истиче из људске слабости и себичности, а на суву штету потчињених

---

⁶⁰⁶ *Грађанин*, 1927, 97, 1.

⁶⁰⁷ Нушићева улога у еманципацији жена је контрадикторна. С једне стране, он је један од иницијатора оснивања женског удружења „Цвијета Зузорић“, а с друге: писао је мизогине текстове, осим поменутих (*Београд некад и сад...*) ту је и *Ујез*, карикатура женског удружења; П. Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку* у; *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2007, стр.111.

⁶⁰⁸ *Грађанин*, 1926, 54, 1. извод из текста.

женскиња и њихове незаштићености; па и сам брак није довољно заштићен од спољашњих нападаја! Душевна страна брачника најмање је узета у обзир, нада је душевна страна та, која условљава брак – љубав!... При брачним парницама, пратежни обзир узет је заштита брачне постеље, чија заштита у многим случајевима утврђује се и лажним сведоцима!...“ Кад брачници душевно пате, чија патња, и поред материјалног ситуирања и положаја, није узета у обзир – тежа је и од самог пакла.⁶⁰⁹

Размишљање великоцрничког пароха најбоље осликава величину друштвених, породичних и брачних промена које су се догађале двадесетих, непосредно пре велике светске кризе која ће итекако погодити и Србију и Пожаревац.

Чак и „Домаћица, орган Женског друштва и његових подружина“, даваће савете вредним домаћицама да своје ћерке дају у Домаћичку школу јер ту свака ученица – будућа домаћица – научи све послове неопходне у дому: „спремање соба, кухиње, рибање пода, брисање прозора, кување јела, мешење теста, прераду воћа, прање и глачање рубља, шивење и крпљење рубља и одела и др. Радови су распоређени тако да кроз све послове прође свака ученица, била она богата или сиромашна. На овај се начин науче будуће домаћице да ниједан рад у кући не може понизити жену. При вршењу ових послова упућују се да буду савесне, уредне, вредне и окретне, штедљиве у времену, снази, новцу, како би стекле особине добре домаћице.“⁶¹⁰ Штавише, жене морају да се према својим мужевима понашају као

---

⁶⁰⁹ ...“ Кад једном све у браку нестане, т.ј. све страсти које живот брачни носе – онда само љубав и изагроба букти!... Кад се кроз призму брачну пропусти све што се у животу одиграло, онда се тек види са каквом се озбиљношћу ушло у брак!? Оно, „каква љубав, то су трице паре, паре госпођице“, или за љубав полагаја, пада се у загрљај недрагоме: како се то страшно свети у брачном животу!!! Срцу се не заповеда. Зар су мало страшне последице... потекле из склапања оваквих бракова??... А није ни чудо, људи у својој слабости, себичности и заслепљености, од вајкада, па и данас, многа дела Божја кроз ните живота рђаво уткали па и сам брак, као Божију установу, наружили осакатили и најодвратнијом шпекулацијом начинили. Кад будемо брак у истини сазнали и према савременоме дугу тражње допунили законодавство у обостраној заштити: „не суботе, већ брака ради“ – онда све недаће брачне, саме ће по себи пасти.“ *Грађанин*, 11. јул 1926, стр.1.

⁶¹⁰ Наталије Ђуровић, *Преимућство савремене жене која прође кроз Домаћичку школу*, Домаћица, год. XLIX, новембар- децембар бр.4, Београд, 1935, стр. 8-9-10.

према „драгом госту“, да буду предусретљиве, брзе, спретне, `на висини свог задатка`.⁶¹¹

Да се љубав ипак не предаје уверава нас оглас:

„У недељу 30. јануара прославићу педесетогодишњицу свога брачног живота.

Персида и Петар Јовановић, опит. служитељ.“⁶¹²

Стара патријархална породица се распадала. Раширила се контрола рађања.⁶¹³ Жена је почела да контролише и утиче на свој живот, да буде економски самостална, себи одговорна.

Свакодневни живот жена више није затворен високом баштенском капијом.

---

⁶¹¹ *Домаћица*, год XLVIII март-април бр.2, Београд, 1934.

⁶¹² *Грађанин*, 1927, 8, 3.

⁶¹³ П. Марковић, нав. дело, стр.131.

4. АНАЛИЗА: ПРОСТОРИ СУСРЕТАЊА „ПРИВАТНОГ“ И „ЈАВНОГ“ ЖИВОТА

4.1. ВИДИЦИ СФЕРЕ ПРИВАТНОГ ЖИВОТА

Пут од жене која нема никаквих права до жене која је образована, запослена и правно способна, трајао је дуже од истраживаног периода у овом раду. Али протоком времена, од краја XIX века до почетка XX века, односно до тридесетих година XX века, малим корацима `недогађајне` историје градило се ново место жене у друштву.

У истраживању се пошло од претпоставке да је могуће уз помоћ дијакхронијског, историјског и антрополошког приступа истраживати друштвени и културни живот Пожареваца кроз визуру жена у периоду од краја XIX до почетка XX века, као целовиту појаву, односно да је могуће показати како се мењао свеукупни живот, како је сталним проширивањем хуманих, просветних, културних, спортских и других активности подигнут на један виши ниво у односу на стање током XIX века.

Први светски рат је попут `критичног времена` - периода који је својим страхотама пореметио системе вредности, променио идентитет и државе и града и људи.⁶¹⁴

Упловљавањем у мирни период изнова градио и раздвојене и рањене породице, стварао нове које су, неоптерећене јаким патријархалним стегама које су владале пре рата. Пожаревац је увек био отворен за економске досељенике, а својим природним богатствима, толерантном друштвеном климом, могућностима за успостављање јаких трговачких веза са иностранством преко Дунава, пружао је велике могућности за успешан пословни и миран породични живот. Стециште многобројних припадника народа и нација и са простора нове југословенске државе и из иностранства, његови и стари и нови житељи направили су од града место

---

⁶¹⁴ Бојан Жикић, *Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама у Србији*, Етноантрополошки проблеми, н.с.год.7.св.4 (2012), стр.

различитих нација, култура, језика, навика и менталитета. Надаље, такође је пружао миран породични живот, стасавала је индустрија, највише заснована на преради пшенице, земљораднички крај оплемењен близином рудника давао је могућност зараде и занатлијама и трговцима. Стасавала је и радничка класа, а међу њима било је све више жена.

У циљу истраживања улоге жена у културном и социјалном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века, и ради успостављања неопходне слике времена у којој почињу да се мењају дотадашњи обрасци понашања зацртани обичајним правом и патријархалним начином живота, коришћени су расположиви извори. Архивска грађа сматра се извором првог реда, али њено богатство односи се углавном на догађајну историју. Истраживањем доступне архивске грађе, а круцијално истраживање обављено је у оквиру фондова и збирки Историјског архива Пожаревац, испоставило се да је веома мало докумената који се односе на саме жене, њихов рад, залагање, деловање, живот. Спомињу се као донаторке, добротворке, али највише их је као безимених удатих жена мужевљевог имена и презимена. Хероине у рату биле су „нема група“⁶¹⁵ у миру.

Предмет истраживања не ослања се на иманентан историјски тренутак о коме можемо на низу докумената извући тачно одређени закључак. Улога жена и њихово дизање главе и гласа је „недогађајна историја [која] се мора састављати од врло ситних делова. Ти делови се морају међусобно уклопити у складну целину, при чему нема чврсте окоснице као што је хронолошка оса у догађајној историји.“⁶¹⁶

Оновремена сачувана локална периодика⁶¹⁷ пружила је обиље података из свакодневног живота града, највећим делом из међуратног периода, оцртала мењање миљеа града, политичка и друштвена превирања, али донела и бројне написе

---

⁶¹⁵ „Нема група“ је термин Зорице Ивановић, *Поговор* у: Ж.Папић, *Антропологија жене*, XX век, Београд..., стр. 382.

⁶¹⁶ П. Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918 – 1941, европски утицаји на процес модернизације Београда*, Савремена администрација, Београд, 1992, стр. 10.

⁶¹⁷ Више о периодици као извору у: П. Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918 – 1941...*, стр. 11.

проносећи глас жена.⁶¹⁸ Уз архивска документа и објављени извори дали су могућност да се сагледа проистицање одређених узора, формирање система вредности, исходишта модернизационих процеса везаних за устројство града, социјалну и културну структуру популације грађана.

Истраживани период поделила сам на три доба која се само донекле поклапају са историјском периодизацијом, а ова временска одредница – доба⁶¹⁹ - послужила је као временски оквир који је прилагодљив `недогађајној` историји, антропологији свакодневног живота и логичким сегментима који је истраживани период наметнуо.

Анализирајући процес афирмисања жена у друштвеној и културној сфери у Пожаревцу, кренули смо од великог утицаја који је оставио боравак владарке у пожаревачком двору. Како време прве владе кнеза Милоша и боравак кнегиње Љубице у Пожаревцу одступа од временског оквира који је предмет рата, а имајући у виду велики утицај кнежевске породице на модернизационе процесе и културно наслеђе у Пожаревцу, анализу у оквиру друштвене и културне средине микросредине града започела сам од `дубљег` времена, преливајући време у циљу објашњења појава.

С друге стране, след догађаја води до периода који је препрека, који зауставља цело човечанство на путу модернизације. Године Првог светског рата сматрам „критичним временом“ – употребивши термин Бојана Жикића. Наиме, Бојан Жикић сматра да ”Критични догађаји, који утичу на редефинисање друштвених и културних категорија, представљају културне когнитивне стожере организовања наратива о друштвеном времену”,⁶²⁰ што догађаји везани за Први светски рат свакако јесу.

---

⁶¹⁸ Највише података пружио је локални лист *Грађанин*, а потом и женски часопис *Домаћица*. *Грађанин* је посебно у периоду омасовљавања женских покрета доносио бројне написе, и то на првим странама, који промовишу женска права, али и текстове конзервативаца, против њих.

⁶¹⁹ Временски оквир `доба` употребила је Д. Антонијевић у свом раду *Карађорђе и Милош, од мита до политике*, Етнолошка библиотека књ. 33, Београд, 2007. „Временски след у трајању од 12 година подељен је, по први пут у овој студији, на сегменте назване *доба*, у зависности од актуелних догађаја који су усмеравали, наметали и одређивали различите облике политичког деловања, дискурзивне употребе митополитичких образаца и пратеће реторике“ - објашњава Д.Антонијевић, у навед. делу, стр. 123.

⁶²⁰ Бојан Жикић, Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама у Србији, Етноантрополошки проблеми, н.с.год.7.св.4 (2012), стр.899.

Наводи да ти догађаји, које је Дас назвала критичним јесу ”догађаји без преседана, због тога што установљавају нови облик историјске акције, који није био уписан у инвентар те ситуације”. Великим људским жртвама, нанетој материјалној штети, временом страха, осећајем бола и немоћи, али и осећајем поноса по ослобођењу – као експресије о преживљеном унеле су новине у начин размишљања и живота људи у потоњем периоду мира. Дајући примере антрополошких и социолошких промишљања о времену, Бојан Жикић сматра да се учврстио ”поглед на време као на друштвену или културну категорију, било да је посматрано као вид културног исказа о самом себи (тј о култури и њеним члановима), или употребљавано као средство класификовања људских заједница”.⁶²¹

Исправност поделе истраживаног периода, према временским сегментима – доба, потврђује став Б. Жикића, јер он сматра да појам ”догађај не конотира тренутак у времену, него феномен који је производ одређених друштвених и културних процеса, и из којег проистичу неки нови друштвени и културни процеси: исход и исходиште, истовремено”⁶²² Такође, Жикић сматра да ”један од начина на који вршимо друштвено, односно културно организовање времена јесте на основу вредновања одређених догађаја, те заузимање сопственог интелектуалног и/или емотивног става у погледу њих”.⁶²³

Временски след догађаја имплицира линеарно време. Међутим, културно време класификовано је као линеарно и циклично⁶²⁴ – феномени који ће се догађати у цикличном времену и по завршетку своје фазе вратити у линеарно време извршивши одређени утицај на будуће догађаје.

Стога, сагледавајући стасавање микро средине и промене поделила сам на одређене сегменте времена – доба – и то:

1. (пре)доба утицаја боравка кнежевске породице које оставља свој траг далеко после свог одласка

---

⁶²¹ Б. Жикић, нав. дело, стр. 900.

⁶²² Б. Жикић, нав. дело, стр. 903. ”Посматран на тај начин” наглашава Жикић, распад СФРЈ не представља више догађај, сам по себи. Из њега су проистекли рат...

⁶²³ Б. Жикић, нав. дело, стр. 902.

⁶²⁴ Према: Б. Жикић, нав. дело, стр. 901.

2. доба почетка нашег истраживања – од последњих деценија XIX века, израстање конфликтних ситуација изласка жена у јавност у времену просперитета Пожаревца у демографском, економском и социјалном погледу, све до почетка Првог светског рата
3. критично време – доба Великог рата, великог искушења и страдања, али и време исказивања личне храбрости и мушкараца и жена, време када проблем бива изломљен, изложен неочекиваним деловањима и на које реагује дајући неочекиване резултате
4. доба после рата, до тридесетих година, до све евидентнијег и прихватљивијег учешћа жена у јавном животу, када наш испитивани феномен још није у потпуности решен, али доживљава знатну прихваћеност у друштву и социјално признање и могућности.

1.1.1. (Пре)доба – време које је претходило

Да би увид у пулсирање вароши која израста у град било што питорескније, попут времеплова, сматрала сам да треба `сићи` у дубљи период, период који је на Пожаревац у сваком погледу оставио изузетан печат. То је период када је кнез Милош убицирао варош – што је скоро јединствен пример израстања једног града по наредби једног кнеза.

Можемо рећи да је модернизација у Пожаревцу започела по првој Милошевој регулацији, јер је плански населио трговце формирајући трговачку српску четврт насупрот турској Табачкој чаршији, саградио дворски комплекс и пратеће зграде формирајући административно средиште (са полицијом, војском и судством), и духовни део града са Саборном црквом и школама у непосредној близини. Штавише, и формирање првих институција државе – Кнежевине Србије зачето у Пожаревцу – гарда, војска, војна школа, војна болница, суд, све су то били први кораци модернизације и државе и вароши. Током XIX века Пожаревац је представљао пожељну дестинацију за насељавање, отпочињање посла и заснивање новог дома. Та

повољност довела је бројне странце, образоване људе, који су знатно унапредили варош – његов изглед, трговину, занате, интелектуалну структуру, начин живота.

По самој дефиницији град је „место организованог живота у коме се испитује појединац, опробавају индивидуалне способности, проанализе и стичу узор. Град је лице једне државе. (Он) немерљиво утиче на појединца и друштво у целини, обликује грађанина, спаја сеоску културу и стране утицаје, ствара интелигенцију и привреднике,... формира вредности...“⁶²⁵

„Најспорије се мењају географске и биолошке структуре, а људске индивидуалности, односно културе личности, не може бити пре успостављања економске, то јест чисто економске структуре“⁶²⁶ – што је интенција приказивања управо кроз сагледавање ницања и израстања града, његове економске моћи која се преливала на све сегменте друштва и утирала токове модернизације.

Лоциран у близини ушћа Мораве у Дунав, Пожаревац је, као варош односно град у Кнежевини/Краљевини Србији, само воденим током био стотину година одељен од Запада. Као трговачки центар у успону,⁶²⁷ једно време и административни центар државе,⁶²⁸ са атрибутом кнежеве друге престонице,⁶²⁹ место развоја државних институција,⁶³⁰ и са обећавајућим финансијским потенцијалом,⁶³¹ постао је једна од најчешћих дестинација економских миграционих токова. Према доступним подацима из црквених матичних књига рођених и венчаних, али и према књигама Удружења занатлија за град Пожаревац, еснафским књигама, пописима становника

---

⁶²⁵ Мирослав Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века*, Ваљево, 1997, стр.12.

⁶²⁶ Трајан Стојановић, *Балканска цивилизација*, Центар за геопетику, Београд, 1995, стр.15.

⁶²⁷ Према: Ј. Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, 2007

⁶²⁸ Према: М.Манојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши 1804-1858*, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац, 2005.

⁶²⁹ Према: *Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу 1825-1839*, Зборник докумената 1, (избор из арх.фонда Књажеска канцеларија, АС), Историјски архив Пожаревац, 2011.

⁶³⁰ ИАП, фондови: Суд вароши пожаревачке, Примирителни суд Начелство Округа пожаревачког, Начелство Среза пожаревачког, Начелство Среза звишког...; објављени извори: *Нахијски суд Пожаревац 1821-1839*, Зборник докумената 2 (избор из арх. Фонда Књажеска канцеларија, АС), Историјски архив Пожаревац, 2013; објављена литература: М. Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Едиција посебна издања књ. 5, Историјски архив Пожаревац, 2011.

⁶³¹ Према: Николић Ј, Милорадовић Д. и Живковић Ј, *Век банкарства у Браничевском округу*, изложбени каталог, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2003.

града Пожаревца, према документима из Градског поглаварства Пожаревца, истражујући податке везане за демографска кретања као и статистику броја досељених становника,⁶³² њихову етничку, конфесионалну припадност, али и професионално опредељење, треба нагласити космополитску средину Пожаревца.⁶³³ Контакти култура становника Пожаревца, у Кнежевини Србији, са Србима који живе преко Дунава, у Јужној Угарској, и припадницима других народа из ближег окружења или даљих путева, иницирано је пре свега разменом добара, трговином, а потом образовањем. Вредна пажње је и чињеница да је Србија, по стицању независности, постала циљна тачка миграције страних држављана, пре свега Чеха, Пољака, Русина и других припадника словенских народа, који вођени идејом панславизма и опијени чињеницом постигнуте независности једне словенске земље, долазе руковођени и својим професијама: лекари, музичари, просветни радници, инжењери грађевине, машинства, или занатлије – шлосери, фотографи, кинооператери, стаклари, шнајдери, рудари, модискиње... Идентификација са турским патернима више није била пожељна, угледање на западну културу тражило је и праћење европског начина понашања и делања и на друштвеном и на личном, индивидуалном нивоу.

Дубљи поглед у збирку меморабилија, анализирајући доступне фотографије, портрете, доступни архивски материјал, пружио је могућност закључку да су политика и школовање у иностранству учинили кључни корак у модернизацији не само државе већ и друштва. Важни услови који су неопходни за процес модернизације друштва – повећање социјалне и географске мобилности – у случају Пожаревца су сасвим остварени.⁶³⁴

---

⁶³² Према: Николић Тихомир, *Становништво*, у: Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957.

⁶³³ Више: Драгана Милорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад у рукопису, 2014.

⁶³⁴ П. Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918 – 1941...*, стр. 21 наводи: Т. Парсонс, *Друштва*, Загреб 1988, стр. 45, 51.

Путујући на запад – у дипломатску мисију или ради стицања образовања, Пожаревљани попут др Николе Хаџи-Николића,⁶³⁵ Александра Николајевића,⁶³⁶ Живка Милосављевића⁶³⁷ или Миодрага Марковића Кланка,⁶³⁸ и многи други, доприносили су посредно напретку свог родног града и доносили новине у њега. Свако је по нешто донео у град – трговци нове производе, нове потрепштине које су постале најнеопходније новоформираном грађанству, занатлије бољи квалитет својих производа, нове занате, а постало је јасно да без образованих младих људи даљи напредак није могућ.

Образовање је прво припадало искључиво мушкој популацији, међутим, још од 1844. године уочавају се мишљења да је писменост и образовање неопходно и женској деци. Тек зачето школство са великим неразумеванем за школовање женске деце, представљаће успоравање на путу модернизације. Узлетом образовања девојчица, корак по корак, са тешкоћама на њиховом путу школовања због преовладавања конзервативног, стагнирајућег мишљења и става, али ипак све квалитетнијим нивоом школства који се пружао и девојчицама, од ученица које су похађале `женске вештине или женски рад` дошло се до гимназијског образовања девојака, и до академских грађанки.

Опсервација положаја и улоге жена у приватном и јавном животу започета је од треће деценије XIX века у Пожаревцу. Разлог за то пружила нам је доступна архивска грађа Кнежеве канцеларије, документа настала у пожаревачкој канцеларији која документују живот на кнежевом и кнегињиним двору у Пожаревцу. С друге стране, династија која је тако дуго низ година столувала у Пожаревцу, учинила прве и главне кораке да од касабе блатњавих сокака, неартикулисане архитектонске структуре насељене турским, српским, влашким, ромским и бугарским живљем,

---

⁶³⁵ Докторирао на Медицинском факултету у Берлину, лични лекар Драге Машин. Више: М.Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, Пожаревац, 2009, стр. 229.

⁶³⁶ Либерал, посланик, пет пута председник Пожаревачке општине. Више: М.Манојловић, навед. дело, стр. 226-227.

⁶³⁷ Професор Римског права на Великој школи у Београду и преводилац многих дела из области права. Више: М.Манојловић, навед. дело, стр. 205.

⁶³⁸ Солунац, студент Правног факултета у Ремсу, дипломата. Више: М.Манојловић, навед. дело, стр. 180-181.

створи варош која ће на крају друге владавине кнеза Михаила бити потпуно организована мултиетничка урбана средина, али оставила је наслеђе које се не види само у регулационом плану, архитектонским здањима и институцијама које су у Пожаревцу поникле. Династија је, првенствено захваљујући боравку кнегиње Љубице у конаку, оставила трагове у свакодневном животу, моралности, положају, васпитању, деловању жена у оквиру приватне, породичне сфере, и утрла пут појавности жена у јавној сфери. Сама чињеница да Велика госпођа живи у вароши, организује пријеме високих гостију у свом конаку, негује децу и бори се за њихово здравље, води кућу и имање, контактира са женама из окружења, проводишице, иде у цркву, заузима се за обичне грађане код Књаза, свакако ју је учинила доступном за размену информација о многим начинима функционисања у оквиру дома, али и подигла свест у очима других жена – шта све једна жена може. Може се рећи да је начин живота кнегиње, која је словила за изузетно конзервативну, током целог XIX века, као феномен дугог трајања, одредио обрасце понашања генерацијама Пожаревљанки. Тим пре што су Пожаревљани, скоро пословично, били везани за Кнеза Милоша и Обреновиће, и по добру, а нажалост и по злу.⁶³⁹

Окована патријархалним нормама, жена је остала у кући, водила бригу о домаћинству, васпитавала децу, чувала своје достојанство смерне супруге – била и даље нормирана свим вишевековним правима и обавезама жене у патријархалном друштву. Главни задатак жене XIX века је да се уда и да роди наследнике. Њен рад, ма колико тежак био, никада није цењен, као да је успутан, судбински натоварен на њена плећа, подразумеван. У друштву које је по облику фризура, односно начину чешљања и оглаваља, по украсима и дужини одевних предмета, симболичким језиком вршило идентификацију са етничким, родним, добним и статусним идентитетом,⁶⁴⁰ за жену је остављало простора да управо и једино може да кореспондира у тим

---

⁶³⁹ Мислим на Рогоћа, Марића и Атанацковића који су учествовали у агентату на кнеза Михаила; мислим и на старог свата на свадби краља Александра Обреновића и Драге Машин, Симу Несторовића, који је учествовао у преврату и довођењу Петра Карађорђевића на власт. Али већина Пожаревљана је увек била уз династију Обреновића.

⁶⁴⁰ Више: Д. Милорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад у рукопису, 2014.

категоријама – да ли је Српкиња или припада неком другом народу, досељена или домицилна, да ли је девојчица, девојка, удата жена или удовица, и да ли је удајом, или рођењем, припадница трговачког, занатлијског или мање имућног сталежа.

Њена професија, сем домаћичке, није постојала, њено ангажовање сем породице и ширег породичног круга или комшилука, није било доступно, скоро да је било забрањено. И женски костим кроз дуги период XIX века и првих деценија XX века, окошталом нормама одолева променама, јер је свака промена тумачена негирањем вредности традиције и морала.⁶⁴¹

Институција брака у Србији у XIX веку била је уређена по међусобном сагласним црквеним и грађанским законима, а од 1837. године могу се пратити црквене матичне књиге – рођених, брачно испитаних, венчаних и умрлих – које допуштају сијасет тема за истраживање. Овога пута истраживање је сведено на склапање брака. Анализом склопљених бракова види се да је допуштан други и трећи брак, изузетно и четврти брак. Четврти брак и брак са страним лицима која су дошла у Србију разматра и одобрава архијереј. Црквене власти, што је прихватила и држава у формирању, брак виде као правило. Правила Конзисторије Митрополије Књажевства Србије потписао Петар Јовановић, митрополит српски и архиепископ београдски, 26. марта 1837. године, а потврдио их је кнез Милош Обреновић 4. априла исте године:

„Супруженство је сам Бог на тај коначу установио, да би умножавајући се род чловјечески Њега, Создатеља свога, прослављао, и да би супружници једно другом взаимну помоћ указивали. Отуд се види и свјатост супруженства и неразлучност супружника; по тому и церков Христова Брак т.ј. супруженство, за Тајну Новог Завјета почитује, налажући супружницима, да су они дужни једно к другом имати љубов, хранити вјерност, и указивати сваку помоћ, не само у срећи но и несрећи, не само у младости и добром здрављу, но и у слабости и болести, ма она како тјаготна и дуговремена била... Особито пак муж се сматра

---

⁶⁴¹ Више: Д. Милорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад у рукопису, 2014.

као глава и старешина куће и дорбине, и по томе његова је дужност поглавит, кућом и имањем управљати, за снабдевање своје супруге по могућности старати се, њу од сваке напасти бранити, и на сваком месту заступати. ⁶⁴²

Указ о забрани продаје младе,⁶⁴³ и бројни предмети у архивском фонду Протопрезвитерата пожаревачког, потврђују чињеницу појављивања проблема продаје женске деце, у ствари су и потврда о великој присутности негативне праксе – продаје женске деце - и покушај и потреба њеног превазилажења од стране власти. За време када је донет, Указ представља покушај заштите женске деце која су била предмет трговине – и по питању родитељске одлуке о будућем браку и по питању накнаде за младу. Нажалост, постојање и каснијих указа које је доносила Конзисторија, указује да је та негативна пракса била широко распрострањена и примењивана.

Грађански законик из 1844. године додатно је отежао положај жене дајући јој једину могућност да безпоговорно слуша и одговара мужу за своје поступке, одузевши јој право на рад и запослење, односно било какво иступање у јавности, отежавши јој примање наследства, а укаљавши је, додатно, забраном истраживања ванбрачног очинства. Наиме, Јован Хацић и Василије Лазаревић отпочели су писање законика за време прве владе кнеза Милоша оцењујући „да је Србија сувише неразвијена да би се могла управљати према француском законодавству, односно према законодавству било које развијене државе. У Србији владају сасвим друкчије културне и политичке прилике, навике, обичаји и склоности и српски закони би требало према тим приликама да се управљају.“⁶⁴⁴ Српски грађански законик доносио је најдрастичнију неравноправност одредби у наследном праву, док закључењем брака жена губи општу пословну способност. Истим 920. параграфом, законик је удату жену ставио у категорију у којој су се налазили „ума лишени,

---

⁶⁴² Правила Конзисторије према: Р. Ристић, *Венчања у Краљеву у 19. веку*, у: *Наша прошлост*, Народни музеј Краљево-Историјски архив Краљево, 2012, стр. 145.

⁶⁴³ ИАП, Протопрезвитерат, 1817/215.

⁶⁴⁴ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском законнику (1844-1946)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 13.

распикуће кусом проглашене, пропалице и презадуженици којих је имање под стециште потпало.⁶⁴⁵ Без мужевљеве сагласности удата жена није могла бити запослена – учитељица, службеница, радница, уметница...⁶⁴⁶

„Супруга пак дужна је свога мужа слушати, наредбе његове надбљудавати, за њим ићи и где он за добро нађе, с њиме онде живети; њему по силама својим у отправаљању домаћих послова, у прибављању, а нарочито чувању имања припомагати, и кућевни ред и чистоћу надбљудавати, и нарочито децу намиривати, у чистоти и благодарију садржавати и чувати“⁶⁴⁷

- параграф 110. Грађанског законика обавезао је жену да безпоговорно слуша мужа, додавши јој `опис послова` односно дужности и обавезе, а одузевши јој скоро сва права. Б. Прпа сматра да је српско законодавство, свевши жену на објекат а не субјекат друштва, „институционализирано ... социјалну маргиналност жене“ дајући патријархалној идеологији српског друштва улогу стожера кроз цео XIX и прву половину XX века.⁶⁴⁸

Обичајно право и патријархална схватања о нижој друштвеној и правној вредности жена нису се могла лако променити, штавише, уклопљена у правне одредбе законика потрајале су читав век. Првобитно дозвољено испитивање ванбрачног очинства, изменама Грађанског законика 1868. године укинута је са образложењем да је „поступак утврђивања противан јавном моралу“.⁶⁴⁹ Иако је „очигледна неправда“ нанета женама параграфима Грађанског законика уочена од стране правника Кнежевине још 1850,⁶⁵⁰ двадесетих година XX века „Архив за правне и друштвене

---

⁶⁴⁵ Грађански законик за Кнежевину Србију обнародован на Благовести 25. марта 1844, ИАП, Збирка раритета, 25.

⁶⁴⁶ Према: М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском законнику (1844-1946)*, стр. 17.

⁶⁴⁷ Грађански законик за Кнежевину Србију, 1844, параграф 110.

⁶⁴⁸ Према: Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 363.

⁶⁴⁹ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском законнику (1844-1946)*, стр. 19.

⁶⁵⁰ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском законнику (1844-1946)*, стр. 11. наводи: Димитрије Матић, *„Објашњење Грађанског законика за Књажевство Србско*, Београд, 1936, стр. 94.

науке“ доноси текст: „Кроз цео систем Грађанског Законика нашега спроведена је мисао да је човек нешто више од жене и да му се, зато, мора зајамчити и један повлашћени правни положај: човек је једна врста племића, а жена је једна врста себра“⁶⁵¹(!)

Жена, подређена оцу, мужу, свекру и другим мушким члановима породице, била је вреднована само као радна снага, а главна дужност јој је била да подари наследника породице, да оствари свој репродуктивну улогу. Д. Антонијевић сматра да је жена имала и симболичну вредност за мушкарца – „била (је) његова *својина* и његов *"рз"* образ или *женско поштење*.“⁶⁵²

Раније мишљење да жена која има укуса за своју спрему и костим који носи, уме да боље руководи породичним иметком, васпитањем деце, уређењем куће и квалитетнијим начином живота и становања, управо је добило значај у овом периоду. Све до Првог светског рата испитивао се `добар укус` домаћица – да ли је виспрана у вођењу домаћинства, васпитању деце, смерна у браку и према мужу. Уколико је обучена, научена, по нормама друштва значило је да је потекла из добре породице и понела васпитање своје мајке. Као особености овог првог периода модерне српске државе, када су већ токови модернизације започели да колају у виду институција државности на путу европеизације и отргнућа Кнежевине из османског клинча, видимо и нову позицију грађанке – жене која се отргла старовременом обичају прања ногу свекру и свекрви, чија је удаја регулисана уредбама и цркве и Књаза, али се није отргла обичајном миразу, проводацилуку, одлуци родитеља, која као девојка носи презиме свог оца кога сматра главом породице, газдом свог живота, а удајом бива предата под власт мужа када губи и своје име, постаје госпођа именом и презименом мужа, најчешће неписмена али обучена у свим својим архетипским женским обавезама и пословима, и одевена тако да недвосмислено пружа информацију о економској моћи своје девојачке односно удате породице (примарне односно

---

⁶⁵¹ М. Драшкић, О. Поповић-Обрадовић, *Правни положај жене према српском Грађанском законнику (1844-1946)*, стр. 12. наводи: Ж. Перић, *Жена у Српском грађанском законнику*, у: Архив за правне и друштвене науке, XVI (XXXIII), `1928, стр. 8-9.

⁶⁵² Д. Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: потиснута повест устаничког доба у Србији*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд, 1998, стр. 65-78.

секундарне). У овом периоду жена је искључена из јавне сфере, њено место везано је за кућу, марљивост, педантност, штедљивост и познавање елементарних домаћинских знања, рађање деце, њихово васпитање, понизност према мужу, скромност и смерност у свему. Ипак, паметним женама удајом за способне мушкарце отварале су се нове могућности: не може се занемарити посредно политичко деловање жена преко брачних, родбинских и друштвених веза, које је најчешће тешко испитиво, иако је у низу случајева било очигледно.⁶⁵³

Уколико жена одлучи да изађе из брака, њену судбину најбоље осликава „Уредба о поступању са женама које би од свои мужева одбегле - ни коме није слободно примити у своју кућу од мужа одбегшу жену, осим родитеља, сродника или месне власти, па и они дужни су одма, или најдаље други дан јавити за такав случај полицијској власти, и ови да њу и мужа јој без одлагања упуте к надлежном пароху ради прописнога мирена, и даљег поступка...”⁶⁵⁴

Доминантан положај мушкарца био је загарантован и у родитељском праву. У случају развода или одвојеног живота, мушка деца изнад четврте, а женска изнад седме године живота увек припадала оцу, чиме је жена лишавана своје мајчинске улоге. У случају ванбрачне деце, ситуација је била обрнута – родитељску власт над ванбрачним дететом имала је само мајка, што је додатно отежавало економски положај жена које су се, из било ког разлога, одлучивале, или биле принуђене да рађају ван брака. Дискриминишућа одредба Српског грађанског законика, која је забрањивала утврђивање очинства, није важила у случају силовања.

Патријархално друштво санкционише предбрачне полне односе. Девојка која није `чиста`, а посебно ако роди, најчешће бива кажњена. У Збирци црквених матичних књига рођених храма Светих Архистратига у Пожаревцу током целог XIX века - од 1837. па надаље,⁶⁵⁵ наилазимо на не мали број деце рођене ванбрачно. Свештеник је то прецизно уписивао и на место очевог имена често стављао цртицу,

---

⁶⁵³ Више: Љ.Трговчевић, *Жене као део елите у Србији у 19. веку*, стр. 254.

⁶⁵⁴ ИАП, Протопрезвитерат, сигн. 4 53/2: „У Београду, 26 фебруарија 1857.“ са потписом `Архиепископ Београдскиј Митрополит Србскиј Петар.`

⁶⁵⁵ У Историјском архиву Пожаревац чува се збирка црквених матичних књига са подручја вароши/града Пожаревца од 1837. до 1930. године.

тако да се дете води по мајчином имену. Најчешће се ради о младим женама које су као служавке радиле у граду, њихову даљу судбину није било могуће одгонетнути.⁶⁵⁶

У посебном положају била би жртва силовања. Нажалост, обичајно право, па ни Грађански законик није при том нарочито штитио њена права и стао на њену страну, већ је полазио са потпуно друге стране – штитио је права мушкарца. Наиме, како је то Д. Антонијевић приметила: „Мора се, стога, истаћи кључна чињеница: не боли мушкарца толико насиље над женама жена ради, колико их боли симболични аспект тог насиља које је уперено ка њима самима! Силовати нечију жену или кћерку представља бруталан и отворен акт доминације једног мушкарца над другим мушкарцем, и управо та чињеница даје суштински смисао мушке побуне против тог чина!“⁶⁵⁷

Као највећи грех третира се чедоморство, а да би га искоренио или барем умањио, кнез Милош је наредио „да ће свака преступница слободна бити ако своје дете сачува и отхрани; да онај који је згрешио са том женом мора за дете да плати трошак; да, када се у неком селу нађе трудна девојка или удовица, одмах буду обавештени сеоски кмет и нахијски кнез који ће наћи неку старицу да чува трудну жену да не побаци, а одмах по рођењу детета и дојкињу која ће на себе предузети бригу о новорођенчету, све о трошку нахијског магистрата.“⁶⁵⁸ Штавише, предузимао је мере да децу без родитеља или непризнату од оца, добију брачни парови без деце.⁶⁵⁹ Поштујући Милошеву наредбу и у каснијем периоду начелници су будно мотрили на житеље додељеног им среза односно округа.⁶⁶⁰

---

⁶⁵⁶ Имам сазнања од неких истраживача породичног родословља, XIX и са почетка XX века, да су се `копиљаре` најчешће одсељавале из града, али да је отац плаћао, у тајности, издржавање. По већини прича даља судбина такве деце била би бајковита – уз тешкоће до успеха у животу...

⁶⁵⁷ Д. Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: потиснута повест устаничког доба у Србији*, стр. 65-78.

⁶⁵⁸ Д. Антонијевић, *Насиље над женама...*, стр. 65-78.

⁶⁵⁹ Више: Д. Антонијевић, *Насиље над женама...*, стр. 65-78.

⁶⁶⁰ ИАП, НСЗ 1841 LXVII 290, од 3. марта 1841. у Пожаревцу – тражи се да начелник Среза обрати пажњу на Стану која је остала трудна са Јованом, јер се сумња да ће након порођаја дете удавити; ИАП, НСЗ 1842 LXVIII 438, Документ се односи на саслушање оца, мајке, бабице и сведока због убиства новорођеног детета; ИАП, НОП 1911 X 220, од 27. јануара до 24. фебруара 1911: срески начелници шаљу начелнику Округа пожаревачког извештаје о мртворођеној деци.

Свакодневни живот, који је од периода формирања урбаног простора правио дубоке непремостиве колотечине свакодневних навика, дефинисао је понашање жена у оквиру града на темељима патријархалног наслеђа које ће кроз дуги период, не само до краја XIX века, већ и до почетка Првог светског рата, бити једино могуће прихватљиво мерило вредновања жене.

Иако је са урбанизацијом град добио куће намењене становању људи, без блиског приступа животиња животном простору, и при том су куће имале више просторија намењене што лагоднијем животу својих укућана и угађале њиховој новој приватности, свакодневица удате жене XIX века у Пожаревцу кретала се од кујне до дворишне капије. Обућа попут папуча и јеменија била јој је сасвим довољна да капијама – капицицима - која повезују комшијска дворишта, без изласка на улицу, сврати до комшиница одржавајући своје скоро једине комуникативне и мобилне везе. Круг комшиница и рођака, углавном мужевљевих сродника, био је затворени скуп људи у коме се кретала жена или девојка XIX века. Девојка први пут напушта кућу приликом удаје, а дотле била је на сталном опрезу и у жижи пажње да буде изван ситних говоркања, да не буде предмет оговарања, лошег гласа, да чува свој образ и образ породице. Патријархалност је налагала да и од комшијских и од уличних погледа буде све склоњено и затворено.

Пожаревац `раздељен` на махале одређеног етницитета – Бугарска, Влашка, Грчка, Јеврејска, Циганска... – није био гетоизиран, већ супротно. Национално разнородна средина која се формирала кроз дуги ток времена дала је један цивилизацијски виши ниво толеранције. У међусобним контактима долазило је до прожимања и размењивања елемената културе. Оно што је видљиво у Пожаревцу то је управо `женска` комуникација која се огледала у интензивној размени `женских` знања: од рецепата, начина одржавања и чишћења куће,⁶⁶¹ увођење хигијенских

---

⁶⁶¹ Приликом истраживања породичног сећања наишла сам на обичај искувавања комплетног посуђа о Чистом понедељку у српској породици, али на начин како су то практиковали Јевреји чија заједница Пожаревцу није била мала. Сећање породице Стокић, запис из 1990. године, односио се на период пре Првог светског рата. (необјављена грађа аутора)

навика, васпитања деце, опремање куће покућством и украшавањем – свилени пешкири око огледала, богато намештени кревети украшени постељином са шлингерајем која је донешена `из прека`, удобним јорганима, дуњама, јастуцима, али и престижним пиротским ћилимима. Куће средњег и богатог градског сталежа, крајем XIX века, обележили су салони или гостинске собе, опремљене најбољим намештајем, зидним сатовима, иконама, гусаним пећима које су пристизале из Пеште или Темишвара, понекад са клавиром, увозним намештајем који се највише ценио - алт дојч или бидермајер, кристалима, порцеланом, лустерима и лампама на гас или шпиритус, `петролејкама` које су светлост давале Пожаревљанима све до краја двадесетих година XX века. `Њен дом` је слика њене вредности и поштованости у градском миљеу. Социјални ниво и престиж стицао се удајом, а жељена удаја могла се стећи у оквиру сличне или исте сталешке групе. Мешовити бракови су били веома чести, али приметно је да су се Грци и Цинцари чешће женили Гркињама односно Цинцаркама него Српкињама. Јевреји су остајали затворени у оквиру своје заједнице, као и Роми, док су остале нације – Турци, Срби, Бугари, Власи, Немци, Руси, Украјинци, Чеси, Пољаци, Јермени, Словенци – често градиле мешовите бракове.⁶⁶²

Када је кнез Милош подигао Саборну цркву у Пожаревцу (1819. године) која је постала дворска црква, због близине кнежевског комплекса, духовне свечаности којима је Књаз присуствовао постале су изузетно велико славље и догађај у граду. Свакако да је било вредно, не само због духовне намене, бити у цркви током службе којој присуствује кнежевска породица са наследницима. За госпође које су током службе имале приступ непосредној близини кнежевске породице, то је био догађај који се препричавао и био печат њиховом статусу у вароши, у близини кнеза... Можемо само да замислимо како је изгледала Саборна црква приликом причешћа за Васкрс или Божић, када се испуни и храм и порта, и сви би да виде Књазу, да му пољубе скут, да скрену на секунд пажњу на себе. А њихове госпође помно посматрају смерност и достојанство кнегиње, коментаришући свако клањање, срму

---

⁶⁶² Више о међунационалним односима у: Д. Милорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад у рукопису, 2014.

на либадету, набор на барешу. Чак су и *Новине србске* писале... Овакви празници би и за сиромашне житеље вароши били изузетна прилика да уз свечаност духовног тренутка дају очима боје и сјаја виших сталежа, што се највише односило на женску популацију. Тиме је свако избивање из куће имало много већи значај.

Највећи породични, кућни празник свакако је била слава, када велики број званица долази на честитање или славски ручак. То је био дан када домаћица и жене у кући, не само што морају да покажу своје кулинарско умеће, већ и покажу своје умеће постављања трпезе, сервирања јела, богатство вежених столњака и убруса... У том сегменту можемо закључити да су `женски контакти` били увек плодносни на пољу размене делића културе – од самог начина свечаног постављања стола, јела која су понуђена – размене рецепата, начина послуживања и сервирања. Према личном истраживању, славски ручак морао је да садржи избор и распоред јела према утврђеном обичају, без допуна и интервенција.⁶⁶³ Поштовали су се посни дани, а најчешће су све обавезе предвиђене црквеним календаром спроводиле старије жене у породици. Простор дома је у данима породичних славља – крсно име, свадба, у каснијем периоду имендан или рођендан, примајући госте попримио одлике јавне сфере. Жена је морала да се искаже и као домаћица и као образована особа која води конверзацију са гостима.

Ритуалне гозбе, подушја, парастоси, као тренутак окупљања рођака и пријатеља у тешком тренутку, биле су праћене одређеним јелима где није смело бити иновација и интервенција у погледу врсте и распореду јела, док је умешност жена које су их спремале била једина промена у смислу квалитета изнете хране. У моментима духовности или обичаја традиција није уступала место модернизацији.

Општи економски просперитет града, као и прилив још већег броја досељеника из европских земаља и Срба „пречана“, узроковали су у последње две деценије XIX века велике промене у костиму Пожаревљана. Ове промене, у складу са

---

⁶⁶³ Према ауторовом истраживању ритуалне праксе обредних јела и данас је обавезан распоред: супа, `ринфлеш` – без додатака у виду бешамел соса и сл. Одговор испитаница је био: `не ваља се` - не ваља да се унесе промене. Истраживање спроведено на мањој групи на деловима периферије Пожаревца у периоду од 1998. до 2005. године, необјављена грађа.

демографским, економским и културним моментима, можемо идентификовати са ослобађањем од оријенталних компоненти и наступањем коначне европеизације.⁶⁶⁴

Анализирајући збирке архивских фотографија из периода 1880-1920 године,⁶⁶⁵ приметне су разлике у ставу жена и мушкараца на старијим и познијим фотографијама. Наиме, на фотографијама из раног периода, насталих осамдесетих година XIX века, мушкарац је окружен својом породицом. Такође, на венчаним фотографијама старијег периода, невеста углавном стоји, младожења или кум-девер седи. На каснијим фотографијама дама је у центру фотографије окружена својим потомцима и супругом, или су равноправни: супруг са мушким дететом, она са девојчицом у крилу. Ово је и потврда супружанске љубави и нове позиције жене у породици.

Пожаревачке грађанске породице
(ИАП, Збирка фотографија XIX век, *Пожаревљани*, 132 и 134)

---

⁶⁶⁴ Последњи турски занатлија морао је да напусти варош 1869. године на тражење Пожаревљана, ИАП, СОП, 1869.

⁶⁶⁵ ИАП, Збирка фотографија XIX века, „Пожаревљани“ садржи 357 фотографија у формату визит-карти, као и Збирка фотографија унутар архивског фонда Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и радника (1893-1950) која садржи 110 фотографија великог формата (принцес и викторија) и 60 фотографија кабинет-формата.

Продор европских модних стилова, очигледно доста присутних већ почетком осме деценије одвија се убрзаним темпом, што у потпуности одговара целокупном начину живота и привређивања Пожаревца и Пожаревљана. Сведочанство о сусрету Истока и Запада, традиционалног и савременог, морао је да се заврши коначном европеизацијом.

Економско јачање и опште стремљење ка Европи присутно је и у костиму житеља која све очигледније подлеже диктатима моде из европских центара као што су Беч, Пешта, Париз, Лондон. Најзначајнији протагонисти модних схватања и западне културе уопште, су бројни интелектуалци и странци са породицама, који су у значајном броју присутни у граду и чији су утицаји у новој средини неоспорни.⁶⁶⁶ Осамдесете и деведесете године XIX века означавају време смењивања утицаја у костиму грађана Пожаревца и коначне преваге европског схватања одевања. Мушкарци, као комуникативнији, и чија је професија, пословно или едукативно, често тесно повезана са контактима са иностранством, масовно и у потпуности прихватају европску одећу, испред које се традиционални костим повлачи у руралну средину где наставља да живи до краја века или до првих деценија XX века.⁶⁶⁷

Европски начин одевања прихваћен је и раније од млађих жена и девојака из најимућнијих градских кућа, нарочито од жена чиновника и интелектуалаца. Али, већина жена из трговачких и занатлијских породица дуго остаје верна традиционалном „српском костиму“ и носи га са поносом и достојанством. На породичним фотографијама из тог доба мушкарци и деца су увек у европској одећи, а жене у „српској“ ношњи. Разлози за овакво опредељење жена су свакако конзервативизам - „српске жене“ још увек су везане за кућу уз посебна ограничења средине. С друге стране, мушком традиционалном костиму недостаје она скупоценост и сложеност израде као код појединих делова женског костима који је репрезентовао економску моћ и родослов и чувење породице. Прихватање новина од

---

⁶⁶⁶ Љ. Гавриловић, *Одевање између јавног и приватног*, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, приредили А.Столић и Н.Макуљевић, Клио, 2006, стр. 410.

⁶⁶⁷ Према фотографији: Пијачни дан у Пожаревцу за време бугарске окупације у Првом светском рату. Фотографија је снимљена у Синђелићевој улици, на углу код Мале или Рибарске пијаце, где је некада била турска цамија. ИАП, Збирка фотографија Д.Шалер.

особа у зрелом животном добу у патријархалној пожаревачкој средини сматрано је недопустивим.

И док се традиционални мушки костим веома рано одбацује, без процеса трансформације унутар костима, последње две деценије XIX века за женски костим представљају период последње велике мене и уобличавања.

Српски грађански костим, схваћен као релативно фиксиран скуп одевних предмета, постао је социјална одлика и естетски ознака настајуће српске грађанске класе,⁶⁶⁸ и у потоњем периоду задржао је свечани карактер. Пожаревљанка која се определила за српски грађански костим никада се није појављивала ван куће без потпуне и комплетне одеће и накита, посебно у свечаним приликама и значајним догађајима у оквиру куће - за славу, свадбу, дочек уваженог госта, национални празник или фотографисање. Специфична елеганција женског грађанског костима полако нестаје са улица и значајних места Пожаревца са генерацијом правих грађанки, и повлачи се у шкриње и ормане, посебно упакована у ланене ручно ткане пешкире богато украшених ивица, да очувана буде предата у аманет по женској линији.⁶⁶⁹ И данас сведочи о умећу занатлија XIX века, осећају за лепо и елеганцији генерација жена које су носиле грађански женски костим.⁶⁷⁰

Посматрајући заокружену целину збирке фотографија Историјског архива Пожаревац – „Слога“ и „Пожаревљани“⁶⁷¹ – могу се, пратећи посредством података о времену активности одређеног атељеа, видети све нијансе у промени костима од традиционалног до модног, европског. Како се радо о идентификованим фотографијама, може се пратити и колико одећа осликава свог власника – ту су припаднице класе занатлија и ситних трговаца – и то махом досељених из оближњих села, преко представница занатлијских и виших трговачких породица, до породица чиновника, супруге судија, народних посланика, професора, лекара... Фотографије до

---

⁶⁶⁸ Према: Илдико Ердеи, *Дуго путовање у Јевропу*, приказ књиге „Одевање у Београду...“, М.Прошић-Дворнић, у: Гласник Етнографског института САНУ LVI, Београд, 279-282.

⁶⁶⁹ Један примерак је у породичном власништву аутора.

⁶⁷⁰ Размишљања и закључке о костиму пренела сам из магистарског рада: *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, (у рукопису)

⁶⁷¹ ИАП: Збирка фотографија унутар архивског фонда Удружење 'Слога' пожаревачких занатлија и раденика, и Збирке фотографија XIX века која носи радни назив „Пожаревљани“.

Првог светског рата представљају портрете „супруга тог и тог“, и још увек не видимо образовану жену која носи своје сопствено име и своју професију. Колико је супруга статусни симбол ожењеног мушкарца, чини се да је фигура мужа као статусног симбола удате жене валиднија и пресудна за њен друштвени положај.

На основу проверених идентификација закључује се следеће: госпође које носе српски грађански костим нису искључиво везане за период далеко пре краја XIX века. Напротив, српски грађански костим са својим основним деловима – либаде, бареш, сукња, ланац или брош са ликом супруга, тепелук или једноставно уплетена коса, прстен, наушнице - одржао се као идеал стамености грађанске породице, оличење успеха кроз дуги низ година или генерација, па и на фотографији означава моменат не статичности у којој се нису дозволили европски супститути, већ осликава припадање класи друштва која је рано достигла одређени економски и културни ниво, заузела своју позицију у граду и постојано је држи. На основу фотографија из каснијих периода одевање српског грађанског костима скоро као обавезног је нешто што се само по себи подразумевало када су у питању важни датуми из националног календара или свечаности везане за величање историје – као што је то случај са тренутком освештавања и отварања споменика „Војнику“ 1923. године, у Горњој мали, у Косовској улици где и данас стоји.⁶⁷² Обавезни украсни детаљ женске грађанске ношње је накит који је експлицитно репрезентовао имовно стање власнице, односно породице из које потиче. Накит је најчешће на мети лопова, па у предметима Пожаревачког примирителног суда, а и касније у Суду општине пожаревачке,

---

⁶⁷² Фотографија (која је у приватном власништву) приказује госпође обучене у српски грађански костим, са мањим бројем европски обучених дама – што говори у прилог томе да није био прописан протокол облачења већ да је национално осећање диктирало примереност костима тренутку. С друге стране, фотографија која је снимљена 24. јуна 1894. у част постављања споменика Књазу Милошу у центру парка испред Зграде начелства, осликава једну другу европску варош – даме у потпуно европском модном костиму, уз ташнице, лепезе, велике украшене шешире и амреле, и господа у најбољем западњачком оделу, позирају у тренутку фотографисања. Као да је Пожаревац желео у моменту посвећеном успомени на Књаза који је од Пожаревца установио град, да покаже напредак, ново лице европеизованог града после осамдесет година од Устанка и Милошеве победе код Пожаревца.

налазимо предмете у којима се помиње пљачка накита и мираза.⁶⁷³ Исто тако због кривичног дела крађе комада штофа, рипса, у вредности од 62 дин из дућана Ј.Ђ. оптуженица је осуђена на годину дана затвора и губитак грађанске части.⁶⁷⁴

Најчешћи детаљи на женском костиму су брош, медаљон који се састоји из једног или два дела са сликом мужа, брата или неког блиског рођака, златан сат на дугом ланцу, наушнице и прстен. Овако скупocen накит као речито сведочанство економске и друштвене моћи представља део костима најбогатијег градског слоја.⁶⁷⁵ Дух и израз дају му европске метрополе – Беч, Пешта, Париз и Лондон, док српски златари и јувелири само репродукују већ индустријализовану производњу.

Многи делови женске и мушке ношње, који се налазе у музејским фондовима, чувани су у појединим породицама са изузетном пажњом као успомена на претке. Неки од њих имају велику номиналну вредност и често су представљали породичну материјалну резерву у случају немаштине и ратних вихора. То се првенствено односи на златан и сребрни накит, либаде богато извезено срмом или златом, и тепелук од нанизаних бисера или дуката. Такве предмете је ћерка добијала у наследство од мајке, унука од баке и касније их носила у свечаним приликама и уз европску одећу ... Захваљујући томе они су доприли до нас преко музејских збирки и оживљавајући прошлост и људе, преносе њихов начин живота, материјално стање и лични укус.

---

⁶⁷³ ИАП, Суд општине пожаревачке, предмети из разних година (1883 до 1914); Ст.Максимовића, *Збирка начелних одлука Одељења и општих седница Касационог суда*, прво издање Пожаревац 1899, Историјски архив Пожаревац 2011: пресуда Првостепеног суда бр. 22.402 од 18.11. 1882, у вези права наслеђивања накита из мираза покојне, стр. 81.

⁶⁷⁴ С. Максимовић, *Збирка начелних одлука Одељења и општих седница Касационог суда*, прво издање Пожаревац 1899, Историјски архив Пожаревац 2011: пресуда Првостепеног суда бр. 4494 од 9.априла 1898, стр 25.

⁶⁷⁵ Кроз дуги низ година, у неким грађанским породицама опстао је до данас, представљао је породични накит који се чувао за тешка времена, а онда постао скоро неотуђива `породична реликвија`.

4.2. ШИРОКИ ВИДИЦИ СФЕРЕ ЈАВНОГ ЖИВОТА

4.2.1 Прво доба – од последњих деценија XIX века до Првог светског рата

„Град је жени омогућио да учествује у одређеним друштвеним процесима, да донекле утиче на њихово обликовање, да буде чинилац развоја грађанског живота и грађанске културе, да изражава и остварује своју личност и ван породичног оквира и да, мада у малом броју, постане економски независна, да буди, развија и негује естетске и интелектуалне способности, да учествује у друштвеном и јавном животу, да се школује и испољава жељу за стицањем и усавршавањем знања.“⁶⁷⁶ Жена се у граду појављује и са својом професијом – бабице, учитељице и слично, али појављује се и са својим именом. Њен утицај више није ограничен само на породицу.

Економски стабилно и увелико на путу модернизације, пожаревачко становништво је показало иницијативу у развоју културних и просветних организација у своме граду. Крајем XIX века Пожаревац добија удружења - занатлија, раденика, трговаца, а већ после Првог светског рата Пожаревац је имао двадесет и једно хумано, културно, витешко и просветно друштво, седам гимназијских и четири спортска друштва.

Крајем XIX века грађанска или еснафска удружења, попут Удружења „Слоге“ пожаревачких занатлија и раденика, формирана у граду оснивају своје читаонице, започињу своју хуманитарну делатност, праве своје забаве које прикупљају добротворне прилоге за угрожене чланове удружења. Оснивање читаонице и хора – које су имале и своје женске чланове, можемо сматрати почетком модернизације културног живота у Пожаревцу. Раније позоришне представе, које су под утицајем Јоакима Вујића или Стерије, тек спорадично извођене, биле су најаве будућег културног живота града. Ти почеци културног живота управо су пружили грађанкама имућније класе могућност да изађу из своје свакодневице.

---

⁶⁷⁶ М. Перишић, *Жена у друштвеном животу у Србији крајем 19. века*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 211-212.

Крајем XIX века наилазимо на један велики корак – жене, заједно са својим мужевима, али и самостално, јављају се као легатори, завештачи, добротвори и оснивачи хуманитарних, потпорних фондова. Могућност да се на тај начин спомиње породично име породице без наследника, привукла је велики број легатора и завештача из редова средњег грађанског слоја, који су своја имања, радње, куће, оставили у аманет сиромашнима – сиротој деци, убогим старицама или сиромашним удавачама, а у замену за пажњу према њиховом гробном месту и спомену.

Жене пожаревачких занатлија стекле су право и да постану чланице, добротворке, ктиторке сталешког хуманитарног Удружења „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика. Њихов рад у самом занатлијском и раденичком удружењу био је ограничен, али могле су да буду потпомогнуте фондом у тешким тренуцима, а Удружење је одавало почаст својим добротворима кроз спомен и парастосе.

Искорак жена које су добиле посредством `Слоге` био је посебан на пољу културе. У Пожаревцу почињу, по угледу на Београдско прво певачко друштво да се оснивају хорови, а већ 1895. године запевале су, у мешовитом хору Удружењу `Слога` пожаревачких занатлија и раденика, госпође и госпођице додавши свој сопран и алт дотадашњем мушком хору. Ово заједничко полифоно певање донело је специфичан дух културне модернизације: девојке и жене запевале су уз мушкарце, не одвојено већ заједно и то убрзо после београдског догађаја.

Овај моменат формирања мешовитог хора био је један изузетан помак у културном животу града. И сам репертоар који је хор неговао – хоровање су се обраћале Исидору Бајићу, Стевану Мокрањцу, другим хоровима широм земље, за партитуре.⁶⁷⁷ Певале су се Мокрањчеве `Руковети`, `Козар`, `Српкиња` Исидора Бајића ... Наведено управо иде у прилог закључку о нагом узлету културног живота под утицајем образованих музичара из Чешке, али, свакако и учешће дама у хоровима, којих је од периода последње деценије XIX века до краја посматраног периода у граду било

---

⁶⁷⁷ ИАП, архивски фонд `Слога`: постоји богата преписка са композиторима, другим хоровима и диригентима. Такође, сачуван је велики број расписаних партитура што говори да су, рецимо занатлије, окупљене у свом хору, биле научене да, колико-толико, певају по нотном запису.

десетак,⁶⁷⁸ са професионалним музичарима – диригентима, значило виши квалитет хорског извођења. А за жене – била је то могућност не само да лепо дотеране изађу из кућа, можда мало безазлено флертују, већ и да покажу своју музикалност, вокалну способност и уметничку вредност.

Све више пажње посвећује се и кућном музицирању. Приватни часови клавира код Вацлава Ведрала и других професора музике, као и часови виолине, виолончела,⁶⁷⁹ а нешто касније часове дају и младе госпођице које су се образовале у иностранству, као што су Даница Павловићева (касније Барили), Ружица Богдановићева, Љубица Белка Милосављевићева. Тако су у нототеци пожаревачке музичке школе остале вредне збирке партитура оног времена – Петерсенова издања Бетовенових соната, Шопенова дела, Моцартова, Хајднова, Бахова, али и издања популарних „Народних песама за гласовир“ у издању Божидара Фрајта.

Пожаревачка Трговачка Певачка Дружина, 1903. године.
(Фотографија из приватне колекције)

---

⁶⁷⁸ Певачко друштво Удружења 'Слога' пожаревачких занатлија и раденика, Пожаревачко певачко друштво, Певачко друштво 'Зора', Певачко друштво Пожаревачке Трговачке омладине, итд.

⁶⁷⁹ Виолончело је предавао у оквиру приватних часова, Мовсесијан, досељеник из Јерменије, почетком XX века.

Пољаревачка певачка дружина „Зора“, 1910. године.
(Фотографија из приватне колекције)

Управо поље културе било је међу првима отворено и доступно женама од краја XIX века. Прво као аматери певачи у хоровима, а потом образоване младе даме посветиле су се уметности – најчешће кроз педагошки рад,⁶⁸⁰ да могу да испоље своје уметничке склоности и вредности.

Тек при крају XIX века може се говорити о почецима учешћа жена у јавном животу, и то пре свега у културном и просветном животу града – ангажовању учитељица у женским школама, посећивање хуманитарних вечери са игранкама у елитним градским хотелима и кафанама, посећивање првих позоришних представа у истом амбијенту, организовање забава или других празника које организује еснафско удружење или учлањење у читаоницу или мешовити хор.

Овде морам да напоменем да је обележавање еснафске славе увек остало у домену мушких чланова еснафа, жене су, сем спремања свечане гозбе, искључене из слава.⁶⁸¹ Али када удружење занатлија прави еснафску забаву у хотелу „Гранд“ или

---

⁶⁸⁰ Музичка школа у Пољаревцу неће бити организована све до после Другог светског рата. У овом дугом периоду деловали су образовани музичари у оквиру приватних часова.

⁶⁸¹ Закључак изведен на основу доступних фотографија еснафских слава, као и из разговора са учесницима који се сећају прослава до почетка Другог светског рата.

„Српска круна“ – то је већ прилика да `мајсторица` са кћерима буде дотерана и да се прикаже у најбољем светлу.

Самим својим искораком у јавност, последњих деценија XIX века – посећивањем забава, добротворних балова, учешћем у раду сталешких удружења, оснивањем мешовитих хорова, доступности читаонице, све образованије жене постале су самосвесније и више нису могле да се зауставе уз дворишне капије. Једанпут пређена улица била је зацртана путања изласка жене из кујне.

Последње две деценије XIX и прва деценија XX века су и доба када се формирају женска удружења која су била родољубива, хуманитарна и културно-просветитељска - *Одбор госпођа „Књагиња Љубица“* (1899, у Пожаревцу основан 1900. године), *Друштва Светог Саве* (основаног 1886. године), *Друштво Краља Дечанског* (1889. године), *Женског друштва (Београдско женско друштво* основано 1875. имало је подружницу у Пожаревцу од 1878. године), *Друштва за потпомагање и васпитање сиротне и напуштене деце* (1879), *Друштво за чување народног здравља* (1903), *Друштво Српска мајка* (1911, у Пожаревцу основан пододбор 1930. године)), *Коло српских сестара* (1903, у Пожаревцу основано 1905), *Коло (напредних) девојака и Црвени крст* (1876) и многа друга.⁶⁸² Потражити од једне породице помоћ за хумане циљеве сматрало се указивањем пажње и поштовања ономе од кога се помоћ затражила, а бити члан грађанског удружења које се бави племенитим радом, „за сваку угледну Пожаревљанку била је част и узвишени задатак.“⁶⁸³ Њихов рад започео је акцијама помоћи сиромашнима, болеснима, али нека удружења проширила су своје деловање на свеобухватну акцију описмењавања, социјализације и економске независности младих жена. Постепено израстајући из хуманитарне мисије у Женски савез, у основи жене су помогле саме себи.

Удружења су првобитно окупљала госпође и госпођице из горњих слојева друштва и њихова идентификација и перцепција проблема и ставова сиромашних

---

⁶⁸² У периоду последњих деценија XIX и почетка XX века у Краљевини Србији деловало је чак 88 хуманиарних друштава и удружења. Према: Ј. Живковић, *Коло српских сестара*, Пожаревац, 2007, фуснота 46 стр. 22. наводи: М. Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд 2003, стр. 237.

⁶⁸³ Више: Ј. Живковић, *Коло српских сестара*, Пожаревац, 2007, стр. 28.

слојева била је лимитирана по питању побољшања општег положаја сиромашних слојева. Једнократне помоћи нису могле да реше социјалне проблеме већ су се задржавале на нивоу милосрђа. Већ акције описмењавања и оснивање занатских школа, које су пружиле могућност економског просперитета генерацијама младих жена, имале су позитиван ефекат. Даљи ниво њиховог деловања управо је израстао на проширивању социјалне структуре кадрова у женским удружењима. У хуманитарним удружењима учешће узимају и жене из средњих грађанских слојева, из породица средње имућних трговаца и занатлија, преносећи, путем `женске комуникације` ставове, размишљања, стрмљења, позиве за учешће... Делујући преко добротворних манифестација и акција, приређујући забаве, хуманитарне вечери, балове, омасовљавајући своје приложнике и поштоваоце, женска удружења омасовљавала су и своје редове и својим хуманитарних циљевима додале су и идеолошку потку и стрмљења.

У овом периоду о статусу жене није одлучивала ни политика, ни стасавање младе Кнежевине, ни тек започела модернизација, већ петрифицирани патријархат, тек понегде напукао од нових сокова `грађанизације`. У тим пукотинама чули су се захтеви за школовање женске деце. Грађанска класа у формирању, елита вароши пре свега по капиталу и моћи, не по интелигенцији и образованости, желела је да створи нове вредности, да свој капитал уложи у школовање не само синова, већ и женске деце. Развитак трговине, банкарства, занатства и индустрије унеколико је допринео промени менталитета, јер моменат када класа трговаца и занатлија одлучује да школује не само своје синове већ и кћери, и то не само на Женској занатској школи или Вишој женској школи у Београду, већ да девојке треба слати у женске интернате у иностранство, а потом и став да девојке треба да студирају, па чак и у иностранству, пресудан је моменат који је од вароши и `паланачког менталитета` створио град у успону. Евидентно је да је број студенткиња непрестано растао.⁶⁸⁴

---

⁶⁸⁴ „Од 1929. године број студенткиња се у следећој деценији скоро удвостручио (са 13 на 22%). По броју студенткиња Београдски универзитет се приближио француским, где их је било 25% од укупног броја студената. Што се тиче броја жена, универзитетских радника, он је премашио одговарајући број

„Најзначајнији фактор закаснеле модернизације у Србији је наслеђена заосталост и успорен економски развој, због којих друштво није могло да прати све промене које је школовање доносило а само образовање се успорено и неједнаким ритмом развијало јер је у многоме зависило од материјалне основе.“⁶⁸⁵ Пожаревац са својим брзим напретком током XIX века, посебно по проглашењу Краљевине Србије, управо показује колико је виши економски основ био база модернизацији образовања и мушке и женске деце. Свакако да је пресудни утицај на цео процес модернизације, поготову на процес прихватања и организовања школовања женске деце имао главно упориште у чињеници да је Пожаревац имао многонационалну грађанску структуру.

Фактор који је знатно утицао на промену идентитета и самосвести жена било је школство, културни живот града и ангажовање жена у разним грађанским организацијама превасходно хуманитарног карактера. Тим чином сфера јавног била је одшкринута и за женски свет.⁶⁸⁶ „Када би се покушала у историјату женског питања одредити кључна прекретница којом су се жени отворила врата за друштвену промоцију, онда би то свакако био почетак њеног образовања.“⁶⁸⁷

Тај одшкринуту прозор образовања нанео је ветар који ће јачати у другој половини XIX века. Пружање могућности образовања женској деци можемо сматрати другим посматраним периодом – битним моментом који ће утицати на токове модернизације Краљевине Србије.

„Образовање је једно од основних обележја које разликује модерно од традиционалног друштва. Већина карактеристика модерног или технолошког друштва проистекла је из веће количине знања и његове шире примене у различитим

у Француској, где је 1930, било свега шест жена професора Универзитета. У Југославији их је било 12...“; П.Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног...*, стр. 107.

⁶⁸⁵ Љ.Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку (Аналитичка скица)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 228.

⁶⁸⁶ Интересантно је напоменути да је гђица Софија Љешевић, прва жена дипломирани лекар у Пожаревцу (студије медицине завршила је у иностранству), била кћер свештеника, док је гђа Љешевић била веома ангажована у Колу српских сестара.

⁶⁸⁷ Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 364.

видовима људске делатности, и развијених могућности усвајања знања у ширим друштвеним слојевима... његовим ширењем настају већина одлика модерног друштва (висока писменост, технолошка револуција, друштвена мобилност, професионализација послова, комуникација посредством различитих медија...)“⁶⁸⁸ Т.Парсонс ће рећи „...револуција у образовању значајна је колико и индустријска и демократска револуција у прошлости.“⁶⁸⁹

Својим образовањем у иностранству студенткиње из Србије сусретале су се са другим културама и друштвима, са новим идејама. Нарочит утисак на њих су оставиле Рускиње које су најчешће студирале у Цириху и биле препознатљиве, пре свега по свом костиму.⁶⁹⁰ Рускиње су учиниле један ранији концепт моде који су девојке студенти из иностранства донеле у Србију, а то је `револуционарни начин` облачења који „демонстрира политичко-идеолошки став: став жена које нису хтеле да буду само жене, домаћице и кокете, већ друштвена бића, која траже своје место и свој део одговорности у друштву.“⁶⁹¹

Малобројне образоване Српкиње крајем XIX века, које су започеле своје деловање организовањем грађанских удружења и кроз хуманитарни и просветни рад, по правилу свуда у Србији, па и у Пожаревцу, потицале су из виших слојева друштва.

Радно ангазоване Пожаревљанке – од придошлица у град које су биле ангазоване као служавке до радница у малим фабрикама и млиновима – чиниле су све већу популацију града. Борећи се за свој опстанак, издржавајући породицу, јачале су до

---

⁶⁸⁸ Љ. Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку (Аналитичка скица)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 217-232.

⁶⁸⁹ Т. Парсонс, *Модерна друштва*, Градина, Ниш, 1992, стр. 122; Т.Парсонс, *Друштва*, Загреб, 1988, стр. 60-61.

⁶⁹⁰ „Упознате са идејама руских револуционара, оне (студенткиње из Србије) су по повратку са студија покушале да просвећивањем народа и залагањем за социјалну правду и саме учествују у променама српског друштва. Најпознатије су биле сестре Анка и Милица Нинковић, а овом кругу су припадале и Драга Љочић, Милева Андријевић, удата Стојиљковић, и Јелисавета Марковић-Пешић. Оне су својим разноликим делатностима допринеле и политичкој и друштвеној еманципацији жена.“ Љ. Трговчевић, *Жене као део елите у Србији 19. века*, стр. 254.

⁶⁹¹ Више: Мирослав Тимотијевић, *Приватни живот појединца*, у: Историја приватног живота у Срба, Клио, Београд, 2011, стр.225. Свој став руске револуционарке из седамдесетих и осамдесетих година XIX века наглашавале су подсецањем косе „ношењем наочара и ципела са `енглеском` малом потпетицом.“

момента када је женска организованост од хуманитарних активности Женског друштва и Кола српских сестара 1910. године дошла до оснивања Секретаријата жена социјалдемократата које су издавале и свој часопис „Једнакост“.⁶⁹² Доступни и истраживани документи не дају доказа о постојању овог женског организованог, политичког покрета, али скоро да нема места сумњи да је и до Пожаревца, уз деловање бројних социјалиста, комуниста и демократа, дошло и до неког облика организовања кроз женски социјалдемократски покрет. Управо, запослене жене, које су најистакнутије у борби за свакодневни животни опстанак, свакако да су носиоци женског питања – проблема једнакости, запослења, образовања, укидање дискриминације жена и тлачења. За пуну равноправност жена заузели су се још рани социјалисти. Светозар Марковић сарађивао је са именима из Пожаревца и околине, и његово дело није остало без следбеника и у Пожаревцу и у околини.⁶⁹³ Али сам

---

⁶⁹² Више: М.Прошић-Дворнић, „Једнакост“ гласило жена социјалдемократата (Београд, 1910-1912, 1914. године) и раднички покрет за еманципацију жена, Етнолошке свеске VII, 1986, стр.7-21; Више: Б. Прпа-Јовановић, Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 361-366.

⁶⁹³ Име Светозара Марковића повезано је са именима брачног пара Каравелов. Наиме, Љубен Каравелов, бугарски револуционар, књижевник и новинар, као дописник једног бугарског листа у Београду, повезао се и сарађивао са Уједињеном омладином српском. У својој приповеци „Је ли крива судбина“, описао је размишљања човека који је батинама убио своју жену. на примеру породице у којој је муж господар а жена потчињена и вечито устрашена, он разлаже исте идеје који заступају идеолози Уједињене омладине. Муж сматра да је његово *право* да бије супругу, јер је она ствар која му припада, његова робиња, да су батине створене за слабе и за жене. Каравелов истиче да све што је добро у друштву треба признати жени, али њу уместо признања тиранишу и муче. Религија и друштвене институције обликују жену каква мушкарцу треба за његове циљеве и прохтеве. Али млади прихватају нове идеје и сматрају да се друштвени односи и односи између мушкараца и жена морају из темеља мењати – путем васпитања. (Н. Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, стр. 39. наводи: Матица, Нови Сад, 1868, бр. 9-21 и 1869, бр. 6 и 7.) Наталија Петровић Каравелова рођена је у Макцу, 40-так км од Пожаревца 27. априла 1836, а умрла у Карловим Варима 7. јула 1905. кћи свештеника Недељка Петровића, сестра Настаса Петровића – професора Велике школе, била је удата за Љубена Каравелова, бугарског књижевника, венчали се у Макцу марта 1868, у присуству Светозара Марковића. Удајом за Каравелова, који је неко време живео у Београду и писао реалистичке приповетке на српском језику, поделила је његову судбину политичког емигранта, кога су често хапсили, уходили и прогањали. Љ. Каравелов (1834 – 1879) спада, уз Светозара Марковића и Перу Тодоровића, у зачетнике српског критичког (програмског) реализма.

Наталија је Љубену Каравелову била главни ослонац у књижевном и политичком раду, а помагала му је и у штампању листова. У Букурешту је прихватила многе бугарске емигранте, једно време и Васиља Левског, вођу народне буне против Турака.

Понекад је чак са фалсификованим пасошем, маскирана, у оделу мушкарца, прелазила у крајеве под турском влашћу и преносила списе свог мужа, оружје и новац за устанике. Била је са Каравеловом и у

проблем борбе за женску равноправност морале су дефинисати и покренути саме жене. А да би био достигнут степен њиховог организовања и `артикулисања` захтева, требали су се стећи одређени услови.

Заточеница кујне, припадница `неме групе`, није била кадра осмислити своју будућу улогу. Затечена у оквирима куће, заточена обичајним нормама, није могла са сагледа како токови времена доносе нова искушења, како ће бити приморана да напусти уску сигурност дома. Али једном започет, процес еманципације жена био је само спор али незаустављив. Некада само супруга која носи и име и презиме свог супруга, и која је могла да своју интелигенцију употреби делујући `из сенке`, преко свог мужа и његове професије – што су жене вековима чиниле и употребљавале као своју моћ, стигао је у фазу када, с почетком новог века, односно новог доба, са обавезним школовањем и доступним вишим школовањем за жене, може и сама да да привређује, сама да одлучује, сама да утиче на свој живот и средину.

деценији његовог најинтензивнијег књижевног рада, али и у периоду његове велике кризе, после погубљења Левског...Са Љубеном је Наталија штампарију, набављену у Београду, пренела из Румуније у Трново, а одатле у ослобођени Рушчук.

После смрти Каравелова Наталија је, с несумњивим угледом међу бугарским грађанима, који су је звали „мама Ната“, отворила прву штампарију у слободној Бугарској (1880). У њеном дому уточиште налазе интелектуалци, противници режима и бугарски родољуби, али и српски емигранти, митрополит Михајло и Никола Пашић, кога је и материјално помагала. Сарађивала је с бројним словенским друштвима. председник Словенског добротворног друштва у Петрограду упутио је 3. децембра 1885. године тајни допис отправнику послова руског конзулата у Рушчуку и шест хиљада рубаља, с молбом да ову суму „преко удовице Наталије Каравелове“, преда „Српском емигранту“ Николи Пашићу Наталијин дом у Рушчуку био је центар словенофилства. Због тога су јој бугарске власти конфисковале већи део имовине. Вратила се у Београд (1890), али је и даље остала поборник српско-бугарских зближавања. Предано се бринула о запоставштини свог мужа и са З. Стојановом приредила је дела Љубена Каравелова (Сочињенија). О њеном значају за књижевни рад Каравелова писао је и познати историчар бугарске књижевности Бојан Пенев у Историји новије бугарске књижевности. У Београду је помагала младе писце и интелектуалце, уз њену помоћ и Милан Петровић објавио је 1889. године у Петрограду, на руском језику, превод књиге Спиридона Гопчевића *Стара Србија и Македонија*. У „послесловију“ ове књиге Наталија је названа „славном женом“ и сврстана у ред великих српских задужбинара. Према: Велиша Јоксимовић, Књижевност пожаревачког краја, Пожаревац, 2014, стр. 173-175. Наталија, хероина свог времена, једна од првих револуционарки, нажалост, у многим редовима посвећеним Љубену Каравелову, није помињана чак ни у сенци свог супруга, иако ми се чини да је њен допринос општем словенофилству и револуционарним идејама изузетан.

4.2.2. Друго доба – „време бола и поноса“⁶⁹⁴

Некако годинама уназад присутне тензије између Србије и Двојне монархије кулминирале су просто изнуђеним и исценираним догађајем атентата. Србија, већ увучена у унутрашња и спољашња политичка одмеравања снага, већ уморна од Балканских ратова, сиромашна а богата, није успевала да састави дужи мирни период и да мирно ступа путем модернизације. Вечито прекидана размирицама, како спољашњим уценама и тактизирањима, тако и ситним људским душама и политиканством, одједном се нашла пред највећом опасношћу – ратом много већих размера, пред олујом велике силе. Патриотизам је, као најјаче осећање и обележје тога времена, савладао и победио дојучерашње непомирљиве супротности и постао доминантан осећај свих грађана Србије. У истом строју корачали су ранији политички противници, довољно свесни да није време за политичке ситне маневре већ за опште жртве и национални интерес.

„Први светски рат био је нешто ново и неуобичајено у животу ове генерације Срба. Светски рат деловао је погубно и дужином трајања и последицама које је донео у свим областима социјалног живота. У друштвеном животу Срба десиле су се огромне и нагле промене, често уведене и угрожаване голом силом, па је мало шта из блиске прошлости остало поштеђено промена. Ова констатација односи се и на припаднике елите, друштвене групе која је била носилац развоја и преображаја српске државе и друштва.“⁶⁹⁵

Хуманитарна женска друштва током Балканских ратова организују бројне акције, притичу у помоћ рањенима, већ се опредељују за помоћ у војним болницама и прихватним центрима. У Пожаревцу је велики број жена пружао помоћ и при збрињавању рањених и при збрињавању избеглих лица. Први светски рат је, већ организованим женама дао много већу и озбиљнију улогу. Велики број жена диљем Србије прикључује се активној војсци – облачећи униформу и мењајући свој женски

---

⁶⁹⁴ Према наслову монографије Владимира Стојанчевића.

⁶⁹⁵ Божица Младеновић, *Српска елита у Првом светском рату*, Историјски часопис, књ. XLIX, Београд, 2002, стр. 243.

изглед, попут Милунке, или активно и отворено се борећи, попут Софије Јовановић, Љубице Чакаревић и многих других.⁶⁹⁶ Највећи део жена прикључује се збрињавању рањених и болесних, посебно се доказујући у својој умешности и снази за време епидемије тифуса – од новембра 1914. до маја 1915. жртвујући и свој живот – попут Надежде Петровић, оснивача Кола српских сестара.⁶⁹⁷ Трећа улога коју је ратно време наменило жени је очување породице. Остајале су на кућним огњиштима, уз децу и старе, орале, сејале, давале окупатору летину колико је захтевао и криле резерве за очување живота, одржавале радње за снабдевање, радиле послове одређене Војним Гувернманом или бугарским одлукама у Моравској области, а све надајући се у брзи повратак Српске војске и слободе.

Један део жена кренуо је странпутицом која није зависила од њиховог претходног социјалног положаја, имовног или образовног нивоа, одајући се проституцији и безпризорном животу.

Стране медицинске мисије, које су биле најчешће организоване од стране жена,⁶⁹⁸ имале су додатни ефекат на српске женске хуманитарне покрете. Била су сведоци економске и социјалне моћи жена, не само да организују прикупљање тако велике помоћи и у финансијском смислу и у смислу мобилизације великог броја дародаваца, већ су показале велику мобилност жена и њихову независност, што је свакако импоновало српским самарићанкама и дало им подстрек не само да још више мобилишу своје сопствене снаге, већ и да престанком рата, у мирнодопском периоду, наставе скоро истим темпом на неговању својих активности и развоју своје нове улоге у друштву. Неопходно је напоменути да је узајамност дивљења жена била обострана – док су наше жене биле фасциниране деловањем и пожртвованошћу странкиња које су помагале у отсудним тренуцима, осећале да и оне то могу и покренуле се на веће и боље ангажовање, дотле су странкињ фасциниране

---

⁶⁹⁶ Више: Ј. Живковић, *Хероине са пушком у руци*, у: Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр.3, 2014, стр. 99-110.

⁶⁹⁷ Више: Љиљана Мирковић: Грађа о колу српских сестара у Архиву Србије, Архивски преглед 1990, Београд, стр. 67.

⁶⁹⁸ Више: Ј. Живковић, *Самарићанке у српском санитету 1914-1918 године*, у: Годишњак Историјског архива Пожаревац „Записи“ бр. 4, 2015, стр.113-131. Помињу се: Мабел Грујић, леди Пеџет, Елсе Инглиш, Корнелије Вимборн, Жермена Ле Маршан и многе друге хумане жене.

пожртвовањем наших жена, дубином њихове емпатије и величином снаге коју су биле спремне да уложе.⁶⁹⁹

4.2.3. Треће доба – после рата; нови талас модернизације

Политички преображаји, ратно стање и излазак из стадијума рата, снажно утичу на формирање нових образаца понашања, делања, одевања... Формирани током `критичног времена`, стања измењених околности, прелаза из мирнодопског модернизацијског хода у ратни период Великог рата, потом поново у мирнодопско време које је захтевало повратак на изгубљени пут, искристалисали су потпуно нове вредности у друштву. Србија је из Великог рата изашла не само окренута уједињењу на простору Југославије, већ окренута ка западу, ка Европи. Већ раније је `окусила` културне контакте са Француском, а после рата здружена посебним поверењем и пријатељством са државом која је највише учинила за ослобођење Србије 1918, културни контакти били су посебно надграђени. Стасале су и нове генерације младића и девојака које су, током рата, били на школовању махом у Француској. У свакодневном животу приметна је та окренутост – достигнућа из области технике пристизала су махом из Немачке, док су културни садржаји примали утицаје из Француске.⁷⁰⁰

Дуж Табачке чаршије пробијају се модерни дућани, трговине деликатесима између старих занатлијских радионица и бакалница, док шпедитери и фијакеристи не посустају пред ситроенима и фордовима. У другом свету `ничу` модерне куће по европским узорима, са намештајем који стиже преко Дунава или из Београда, улепшавају се салони, стижу клавири, породични албуми фотографија обавезни су детаљ у салонима у којима се такмиче чији ће жур бити бољи. Уче се страни језици, стичу дипломе, звања, шију се одела код кројача или модискиња - према узору из Беча или Париза, иде се у позориште или на бал, често се абортира и разводи, седа се

---

⁶⁹⁹ О томе је писала Клара Штурценегер, *Србија у Европском рату 1915-1918*, Нови Сад, 2009; dr Caroline Matthews, *Experiences of a Woman Doctor in Serbia*, London, 1916.

⁷⁰⁰ Више: П.Марковић, *Београд и Европа...*, стр. 207-208.

за сто док кућна послуга послужује. Скинуте су стеге старог, окоштalog, скоро табуисаног у друштву, а друштвени и социјални моменти пуштени низ токове модернизације, које су уз економски напредак донеле су промене на културном плану, али и у социјалним односима унутар градске средине Пожаревца, и у односима унутар породице.

Први светски рат и последице које су проистекле прво непосредно за време и у неколико година по завршетку рата, и у периоду до проглашења Краљевине Југославије, послужиле су нам за сагледавање промена на нивоу обреда прелаза, тренутку цикличног времена унутар његове линеарне путање,⁷⁰¹ када је популација града стављена у измењене околности, претрпела шок и на демографском и економском нивоу, а успостављањем мира попримила нови квалитет социјалних веза. Нажалост, пожаревачка средина никад није успоставила економски ниво као пре рата, док су се на социјалном и културном плану десиле велике промене. Дел Хајмз сматра да „Културне вредности и веровања, друштвене институције и облици, улоге и личности, историја и екологија неке друштвене заједнице морају се испитивати с обзиром на њихов положај у комуникативним догађајима и обрасцима (управо као што било који аспект друштвеног живота може бити изабран за проучавање сродства, полова, опречности улога)“.⁷⁰²

Својом афирмацијом у рату, жена је показала своју храброст, спремност, спремност да уради много тога – и као војник, наоружана, и као болничарка, и као заштитница огњишта и породице. Притиснута болом, опасностима и бригом током рата, жена је из њега изашла самосвесна и јака. Србија, оставши без трећине својих мушкараца који су много тога тек могли да дају својој домовини, постала је земља са превагом женске популације. Да би одржала своју породицу жена је морала да се прихвати посла и зарађује.

---

⁷⁰¹ Временски след догађаја имплицира линеарно време. Међутим, културно време класификовано је као линеарно и циклично– феномени који ће се догађати у цикличном времену и по завршетку своје фазе вратити у линеарно време извршивши одређени утицај на будуће догађаје.

Антрополошко схватање времена према Б. Жикићу, *Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама...*, стр. 901.

⁷⁰² Дел Хајмз, *Етнографија комуникације*, XX век, Београд, 1980, стр. 16-17.

Међуратни период у Краљевини СХС обележила је, уз остале промене подстакнуте европским утицајима, и борба за афирмацију жене у јавним пословима и за њену свеукупну еманципацију. У новој земљи и у промењеним друштвеним приликама и жене су тражиле нову улогу, захтевајући политичка, грађанска и социјална права. Пописом становништва у Краљевини Србији децембра 1900, Пожаревац је имао 10.835 житеља - 5.973 мушкараца и 4.865 жена. Од тог броја писмених у Пожаревцу је било 3.137 мушкарац и 1.642 жена наспрам 6.056 неписмених.⁷⁰³ Према попису 1921. године сам град Пожаревац има 10.604 становника,⁷⁰⁴ односно мање становника него у години прелома века.

Статистике бележе да у Пожаревцу „личних инвалида са децом има 862, без деце 206; удова са децом 3.169, без деце 2.064; сирочади 413; родитеља – отац и мати 374, отац 427, мати 376; свега 7.891. члановима породица погинулих, умрлих и несталих војних лица и умрлих инвалида.“⁷⁰⁵

Услови живота, социјална стратификација, опет је решила проблем на сложен начин. Свакодневица жена запослених у фабрикама, у периоду после Првог светског рата, са малим примањима, односно нижих социјалних слојева, и жена из виших друштвених класа, неоптерећених (толико) условима живота, суштински се разликовала – и док је прва после радног дана настављала да обавља кућне послове око огњишта, кухиње, деце, друга је могла да се посвети образовању, неговању, планирању, уживању... „На један начин дан је проводила сиромашна домаћица и мајка ако је живела у кварту у коме су постојали водовод и канализација, а на други начин ако је живела можда само стотинак корака даље, у делу града без комуналне инфраструктуре.“⁷⁰⁶ Услови живота, на које нису могле утицати, оставиле су печат и на њихову одећу и на њихову самосвест. Радно и слободно време у свакодневном животу жене испреплетено је много више него у животу мушкарца. У извесном

---

⁷⁰³ Статистика Краљевине Србије књ. XXIII, Први део, Београд 1903, стр. 452-457.

⁷⁰⁴ П.Мирковић, Ж.Антонијевић, Србски ратни поменик, I, Манастир Рукумија 2008, стр. 147.

⁷⁰⁵ Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.

⁷⁰⁶ Р. Вучетић, *Жена у граду*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 152.

смислу могли би се рећи да „мушки“ схваћено слободно време за жену није ни постојало то је одређивала већ и сама чињеница да су њене радне обавезе биле знатно мање временски дефинисане.⁷⁰⁷

Подстицај у женском јавном ангажману имале су прилике у Првом светском рату, када су многе жене биле принуђене да преузму улогу мушкарца, да привређују, пре свега у привреди и индустрији, да буду главе куће, али и да се нађу на фронту, најчешће као болничарке. После Првог светског рата, када је Србија остала без огромног броја радно способних мушкараца који су издржавали своје породице и били их потпора у сваком погледу, жене су се масовније укључивале у производњу јер су биле принуђене да зарађују. У међуратном периоду у Пожаревцу се жене срећу запослене у здравству, просвети, у поштама и телефонским централама, у библиотекама, као чиновнице у судству, у хотелијерству и угоститељству, услужним делатностима као фризерке, маникир и педикир даме, жене које `крпе` - `нецају` скупоцене Кајзер свилене чарапе, кројачице, модискиње, али и као јефтина радна снага – као кућна послуга, раднице у кројачким радионицама из којих ће израсти фабрике, фабрици ликера, уљари, ткачници, штампаријама, и у бројним млиновима у Пожаревцу и најближој околини. Као што статистике показују процес броја запослених жена растао је и у Пожаревцу као и у целој Краљевини.⁷⁰⁸ Са растом индустрије, повећавао се и број радних места које су заузимале жене, али њихово ангажовање било чешће него ангажовање мушкараца, јер су њихове наднице биле знатно ниже, од 20 до 30%.⁷⁰⁹

Тридесетих година XX века за одржавање животног минимума било је потребно око 1500 динара.⁷¹⁰ Прегледом сачуваних података плате наставног особља

---

⁷⁰⁷ М.Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд, 2006, стр. 397.

⁷⁰⁸ Више: М. Миленковић, *Жене раднице у привреди Србије 1918-1929. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, 218-226; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004; Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.

⁷⁰⁹ ИАП, ГПП, XVII 416, Платне листе и износ занатлијских надница; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије...*, стр. 244-248.

⁷¹⁰ Податак из 1930. године, П. Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 108.

Пожаревачке гимназије кретале су се од 5.400 за суплента и супленткињу, предметних учитеља 4.152 дин, док су професори и професорке, у зависности од година стажа имали између 13.800 и 15.000 динара. Бележимо и да је професор са 22 године стажа имао 22.000 дин, а директор примао плату са додатком у висини од 36.000 дин.⁷¹¹ Нажалост, само мали број становника могао је да се похвали овако високим примањима. Месечна плата потпоручника, 1931. године, без додатака износила је 575 динара односно 1750 са додацима.⁷¹²

Пауперизована радна снага прихватала је све послове и под неповољним условима, а жене су прихватале посао и под родном дискриминацијом.

Модерно радничко законодавство 6. децембра 1926. године добило је нови квалитет ратификовањем конвенција Међународне организације рада потписаном од стране владе СХС. Конвенција је, поред регулисања положаја радника у целини, посебно регулисала положај жена. То је прва законодавна област где су жене, први пут у Србији, третиране равноправно са мушкарцима, штавише, били су предвиђени и случајеви у којима је жена уживала већу заштиту од мушкараца. Конвенција је забрањивала ноћни рад за све жене, док су породиље биле заштићене шест недеља пре и шест недеља после порођаја.⁷¹³

„...У жене је велика културна вредност, јер њен ум није заостао, него ради на напретку човечанства, чим има прилике за то. У жене је и велика економска вредност, јер је способна за многе и многе послове, што су потребни човечјој заједници.“⁷¹⁴

Велика распрострањеност социјалних болести (акутне заразне болести, туберкулоза, венеричне болести, маларија, алкохолизам, хроничне и дегенеративне болести)⁷¹⁵ на

---

⁷¹¹ М.Манојловић, *Пожаревачка гимназија у међуратном периоду (1918-1941)*, стр. 178-179.

⁷¹² Према: М.Бјелајац, *Приватност у униформи*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2007, стр. 525-528.

⁷¹³ Више: М.Миленковић, *Жене раднице у привреди Србије 1918-1929. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 218-226.

⁷¹⁴ Јаша Томић, *Шта је била жена и шта ће бити. Историјско-друштвена расправа*, према: Р.Вучетић, *Жена у граду*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2007, стр. 151.

⁷¹⁵ ИАП, *Пожаревачка болница, картони и статистика одељења од 1919. године*, на даље.

својеврстан начин је сведочила о начину становања, исхрани, хигијени, ниском нивоу здравствене просвећености и уопште о култури. Тешки услови рада доприносили су њиховом ширењу међу радницима и сиромашнима. Брже прихватање хигијенских навика, што је показатељ резултата модернизације свакодневног живота у граду, утицало је на то да смртност од туберкулозе опада у граду два пута брже него на селу.⁷¹⁶ „Ми немамо старица или нешто што је још горе – ми имамо младих старица, увелих и исцрпених младих и средовечних жена... Наша жена се под теретом двоструких дужности исцрпљује, троши, раније умире. Последице оваквог њеног живота остављају трага и на њеном потомству.“⁷¹⁷

Али најзначајније промене које је донео и оставио за собом Први светски рат су промене у друштвеном и економском статусу жена. Промене у односу између полова биле су, у ствари, највеће и потпуно су измениле стари предратни свет и Европе и Србије.⁷¹⁸

Еманципација жена управо је у сфери интимног, породичног живота, унела многе промене. Последично, повећао се број развода, и смањила се величина породице. Забележено је да је 1922. и 1923. године број развода био изузетно велики, и тај талас се смањило, али никада до предратног нивоа. Забележен је број развода 1925. године: у Београду 671, у Пожаревцу 437, Нишу 323, Шапцу 223...⁷¹⁹ Стара патријархална породица се распадала, раширила се контрола рађања,⁷²⁰ све је чешће бекство жена од дојења и прибегавање вештачкој исхрани...⁷²¹

Српска православна црква била је најдиректнији противник новог поретка, негирања патријархалног и промене у потчињености жене према мушкарцу.

---

⁷¹⁶ Више: Ј. Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, у: *175 година болнице у Пожаревцу*, Здравствени центар Пожаревац, Београд, 2008, стр. 102, 259-284.

⁷¹⁷ Милева Б. Милојевић, *Наше жене*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, стр. 690.

⁷¹⁸ П. Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, стр. 101.

⁷¹⁹ П. Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног..*, на стр.109, наводи: *Политика*, 14.март 1926.

⁷²⁰ П. Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног..*, стр.131.

⁷²¹ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I, Београд, 1996, стр. 73.

Жени је, према мишљењу већине православних теолога, било место у породици, дому, поред мужа који је заузет многим „спољним дужностима и бригама“, док жена мора бити посвећена вођењу домаћинства и подизању деце.⁷²² Чак је предлаган закон и став који треба да заузме држава: „да женске сукње, код жена и одраслих девојака, не смеју бити краће бар од 25 сантиметара изнад земље; да се женскиње од 15 година на даље не сме шишати; да се женскиње не сме скитати нити јавно пушити; да беспослено и проблематично женскиње не сме седети по јавним локалима ради „кибицовања“ и у неморалној намери...“⁷²³ “Та страст и тај култ (моде и тела..) врло често су извор моралне и економске пропасти породице и народа.“⁷²⁴

Промене у одевању и понашању после Првог светског рата биле су најочигледније и најшокантније. Дуги низ векова женске сукње и хаљине биле су дуге готово до земље недозвољавајући да се укаже ни чланак на нози. После Првог светског рата, стечени осећај да се трагедија може догодити сваког тренутка, ефемерност живота, доживљени страх и шок, резултирали су, попут сегрегације у обреду прелаза, настајањем новог момента – новог доба кратке сукње, кратке косе, самосвесне жене, којој је пружено универзитетско образовање, посао и каријера, слободан одабир брачног партнера и контрола рађања. Сви вековни женски атрибути – од изгледа до норми понашања, били су, у најмању руку, преображени. „Пре рата све је било некако дугачко; дуга сукња, дуга коса и дугачак брак; сад, после рата, све је кратко: кратка сукња, кратка коса и кратак брак... пре рата жене су се деколтовале одозго, а сад, после рата, одоздо. Пре рата муж се мешао у политику а жена је оговарала, сад, после рата, мужеви оговарају а жене воде политику. Пре рата жена је рађала једном годишње; сад, после рата, рађа и по трипут, али без последица на прираштај становништва. Пре рата, ако се за женом и вукао какав реп, шапутало се то и она га је, грешница, скривала и заташкавала на све могуће начине; сад, после

---

⁷²² А. Вулетић, *Власт мушкараца, покорност жена – између идеологије и праксе*, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Клио, Београд, 2006, стр. 117.

⁷²³ Р. Вучетић, *Жена у граду*, стр. 150 наводи: „Наши свештеници против данашње моде“, Политика, 14. новембар 1926.

⁷²⁴ Р. Вучетић, *Жена у граду*, стр. 150.

рата, реп је постао саставни део тоалете. ...Пре рата зазорно је било за неку жену рећи да је распуштеница; сад, после рата, то је чак и квалификација...⁷²⁵

Нашим дистинкцијама можемо додати и упоређивање пре рата – после рата у духу: дуга сукња – кратка сукња, дуга коса – кратка коса, потчињена – самосвесна, али: без права гласа – без права гласа...

Модне промене пратило је и шминкање и додатно дотеривање. На крају XIX и почетком XX века, нашминкана жена је давала сигнал да је „сексуално доступна“, што се сматрало крајње неморалним,⁷²⁶ а завршетак рата довео је и заоштрио и став заједнице према нашминканој жени.

Прво је шминка била употребљавана само у посебним приликама, уз свечану тоалету, а потом је постала свакодневна потреба дотеране и неговане жене која ће уз шминку додати и црвени лак на ноктима. Шокирана јавност реаговала је бурно, али провокативни моменти који учествују у феномену костим брзо су од „жене достојне жаљења“ и синонима лаког морала, постали атрибут лепе, дотеране, неговане и самосвесне урбане жене. Као релативно урбана средина Пожаревац је толерисао нашминкане госпође – попут позоришних глумица, али дуго се зазирало од дотераних – помодарки, које су скоро изједначаване са женама сумњивог морала.⁷²⁷ Судаћи по сачуваним фотографијама, скромност и смерност чешће су презентовани као доминантна особина Пожаревљанки.⁷²⁸ Патријархално друштво у процесу модернизације, како ипак можемо именовати свеукупни грађански патерн Пожаревца двадесетих година XX века, прихватило је и себи прилагодило опште модне вредности, увек са свешћу да је одевање знак припадности и пристојности, што је

---

⁷²⁵ Р. Вучетић, *Жена у граду*, стр.148-149, наводи: Политика, 6.јануар 1924.

⁷²⁶ Е. Морен, *Дух времена*, књ.1, стр. 143 и даље.

⁷²⁷ Фотографија из приватне колекције, пожаревачка глумица у посебној пози, ране двадесете XX века.

⁷²⁸ ИАП, Збирка фотографија и збирка фотографија 'Слога'. Смерност се очитује из става, склопљених руку, озбиљности на лицу, дотераности и пристојности. Модерност се очитује код раних фотографија, у асесоару- лезе, шешири, амрели, рукавице. Ципеле провирују на врло малом броју фотографија (Збирка фот, 268, 29, 113, 114).

ограничавало индивидуалнији избор у одевању, али и породични моменат и сферу интимног.⁷²⁹

Мода је један од путева за ослобођење жена строгих патријархалних правила која су је у пуној мери подређивала мушкарцу. Борба за моду била је у основи борба за афирмацију женског принципа.⁷³⁰

Међутим, фокусирајући се на костим као сегмент културе и његову промену у Србији, односно уже узев у Пожаревцу, промене у начину одевања, промене у самом костиму могу се пратити као последица политичких, економских, образовних, војно-историјских и других узрока.⁷³¹

Пратећи процесе трансформације сфере одевања могли смо да предочимо промене које су извршене у реверзибилном смеру:

- у мушкој сфери модни костим је преносио поруку о степену образованости, професионализма, имућности, модерности;

- у женској сфери модни костим означио је у првом моменту имућност, а потом: образованост, освајање нових грађанских и родних права и слобода, самоувереност, професионализам, модерност.⁷³²

Можемо сматрати да је мода један од најбољих показатеља модернизацијских промена. Кроз њу се огледа преображај појединца, али и његова подложност утицајима колективних образаца који убрзо постају општеприхваћени. У првом моменту мода је зависна од економског, социјалног и културног момента појединца и друштва, а онда „представља специфичну социјалну форму необично отпорну на све привредне и друштвене промене, феномен који опстаје чак и у најдубљим кризама,

---

⁷²⁹ Б. Поповић, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 341.

⁷³⁰ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, стр. 199.

⁷³¹ О утицају политике на костим писао је и Ј. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије...*, I, стр. 76.

⁷³² Д. Милорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад, 2014.

ломовима и оскудици.⁷³³ Штавише, модни трендови постају `кривци` за либерализацију форми женског понашања.⁷³⁴

По мишљењу Љ. Димића државну политику⁷³⁵ можемо сматрати једним од кључних фактора који су утицали на процесе модернизације и њихов темпо. Прво политику државе према Порти и Европи (од стицања независности, постанка Кнежевине и Краљевине), политику странака од 1881. године и окретања државног `кормила` у сталном кретању између модернизације – напред и конзервативизма – назад.

Моменат утицаја политике и на костим видимо управо на обавезности облачења при великим државним свечаностима. После периода негације свега модног у тренуцима угроженог постојања државе и живота њених становника, политика се окреће утицајима који струје из Француске, па и модни костим следи француске утицаје.

Женска удружења временом прерастају у идеолошке покрете. Први пут је у Београду обележен 8. март непосредно пред рат, 1914. године. У новој земљи и жене су тражиле нову улогу, и већ у септембру 1919. основан је Народни женски савет СХС који је брзо ширио своје подружнице и нашао повољну климу и у Пожаревцу, а његови основни задаци били су опште просвећивање народа и, пре свега, изједначење жена и мушкараца.

У изједначење жена и мушкараца спадају право гласа, грађанска једнакост и једнако право наслеђа.⁷³⁶ Управо на пољу освајања права гласа вођена је главна борба. Оно је у начелу било признато чланом 70. Видовданског устава, тако да ни већина странака није била против тога.⁷³⁷ Али није била ни децидирано за.

„Модерно и традиционално (патријархално) нашли су се у Србији један насупрот другом, често и у сукобу у коме је изгледало да један искључује другог.

---

⁷³³ М.Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду...*, стр. 309; Моду као „карактеристичан пример проширених хоризоната“ види П. Марковић, *Београд и Европа 1918-1941*, Београд, 1992, стр.66.

⁷³⁴ Р.Вучетић, *Жена у граду, између приватног и освајања места у јавном животу*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 132-164.

⁷³⁵ Према: Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије...*, I, стр. 76.

⁷³⁶ П.Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, стр. 103.

⁷³⁷ П.Марковић, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, стр. 104.

Жестина политичке реторике која је владала политичким животом стварала је утисак да су се пред Србијом налазила два сасвим одвојена пута. Један је водио у болне процесе модернизације који увек носе високу цену коју традиционално друштво треба да плати да би се трансформисало. Други је значио конзервацију традиционалног, отпор променама и стално трагање за „сопственим путем“. Представници интелектуалне и политичке елите сврставали су се на једну или на другу страну политичког спектра, у зависности од својих темељних политичких уверења или конкретне политичке ситуације.⁷³⁸

У овом добу можемо говорити о новој жени. То више није био само глас из тишине успешном мушкарцу – способна госпођа Зора посланику Несторовићу, мајка-Боса трговцу и посланику Стојанчићу Павловићу, госпођа Милева господину Златичанину...

Она је образована, професионална, доступна су јој многа занимања, променила је изглед, води рачуна о себи, одлучује самостално о својим животним корацима, али је изнад свега показала да може бити и запослена и супруга и мајка. И не одустаје од, сада већ политичке борбе, за своја већа права у сфери запослења, бенефите, за поништење родне дискриминације при запошљавању, за признато породилско одсуство, право да вози аутомобил, па и аероплан, да се бави спортом, да стекне наследно право, да стекне право гласа... право да буде изједначена као људско биће са разликама проистеклим само из биолошког исходишта, и поништи различитости проистекле из погрешног културног контекста, јер „...корене потчињености жене тражи у друштвеном устројству, а не у биологији“.⁷³⁹

---

⁷³⁸ Дубравка Стојановић, *Рецепција идеала слободе, једнакости, братства и јединства код српске елите почетком 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, уредник Латинка Перовић, издање аутора, свеска 3 – Улога Елита, Београд, 2003, стр.74.

⁷³⁹ Жарана Папић и Lydia Sklevicky, *Antropologija žene*, XX vek, Beograd, 2003, стр. 14.

4.2.4. Процеси модернизације - „неминовност епохе“⁷⁴⁰

Lento e sostenuto

Промене кроз које је пожаревачко становништво пролазило тумаче се процесима модернизације, урбанизације и индустријализације.

Пожаревац представља пример како економски степен развоја града диктира начин живљења и стварања културних потреба људи, формира комплетну физиономију урбаног културног и социјалног идентитета. Ситуиран материјални положај једног дела грађанске заједнице утицао је на подизање нивоа културне свести, на развој потребе за духовним искуствима, на интелектуалну структуру града, односно дао је почетни импулс променама. А укупан профил града извајала је друштвена, економска, психолошка и образовна структура његових становника кроз дужи временски период. Трговачко-занатлијска средина трудила се да оплемени начин свог живљења и у томе је показивала изузетну упорност. У том послу помагали су и давали полета млади образовани људи који су се враћали у свој град, који је покушавао у међуратном периоду да се изграђује у културном смислу.

Они су, уједињени, чинили осовину процеса европеизације и модернизације града. Што је делање покретачког слоја било успешније, то је критика других, конзервативнијих била ригорознија. Тако се током посматраног периода град поделио на образоване, имућне, напредне, носиоце новог времена, и старије и конзервативније, који су жалили због нестанка патријархалне смирености и скромности. Поларизација је обухватала и жене и мушкарце, заступљена по политичким опцијама, професионализацији и месту становања односно припадности градској мрежи. Центар града - `варош` - ишла је напред, док су ситне занатлије и становништво које се махом бавило пољопривредном и становало у малама на периферији, кочили неминовни процес европеизације и модернизације. Чак је и костим је у овој поларизованој борби `напредњака` и `конзервативаца` имао манифестну улогу припадности: одражавао је сва њихова стремљења и схватања, као

---

⁷⁴⁰ Љ. Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, стр. 193.

и услове живота којима су били условљени и проблемима породице односно положаја жене у њој.

Сам град, односно његови делови, слали су поруку о својим житељима: Бурјанци, Бугар-малци и Горњомалци и даље се баве пољопривредом, облаче се код абација и ћурчија, носе опанке,⁷⁴¹ славе заветине, седају у чело стола док жена стоји и служи.

Тиме долазимо до краја двадесетих година XX века, до времена када је Пожаревац тек добио струју⁷⁴² – кашњење које је једна од кључних чињеница стагнације његовог развитака и знатног успоравања на путу модернизације. Нажалост, и потоњи догађаји утицаће на промену темпа промена и привидне стагнације. Прва је чињеница да Пожаревац више није, од 1914. године, погранична варош, и да се руше устаљени токови стицања капитала пограничном разменом.⁷⁴³ Стижу велики вртлози: Велика светска криза, која ће посредно оставити последице преко страних инвестиција и у Србији, наравно и у Пожаревцу; проглашења бановина, када ће се Пожаревац наћи у Дунавској бановини са седиштем у Новом Саду, и до проглашења Краљевине Југославије, када се већ може констатовати да Пожаревац, иако има рудник у близини, више није онако привлачан град за настањивање, мада је и до данас задржао своју многонационалну демографску структуру.

Суштинска карактеристика модернизацијских процеса у сфери друштвености подразумевала је повећање адаптивне и интегративне моћи друштва, односно стварање нових интегративних структура, механизма и система вредности који појединце или групе промовишу као равноправне чланове заједнице. Женско питање могло је да буде тумачено само у том контексту и само на начин да се интеграција свих сегмената друштвеног живота оствари у својој потпуности.⁷⁴⁴

---

⁷⁴¹ Према фотографији из приватног албума: абација из Брдње мале који је искључиво носио `сељачко` одело, а припадао је ситуираној грађанској породици.

⁷⁴² 1926. године, захваљујући холандским улагањима.

⁷⁴³ Пожаревац је у прво време остао средиште Округа, са царинарницом у Великом Градишту, али више није постојала ђумрукана у Дубравици, већ су Дубравица и Рам само места пристајања бродова и скела.

⁷⁴⁴ Према: Б. Прпа, *Неуспешни реформисти – Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, књ. 3, Улога елита, приред. Латинка Перовић, Београд, 2003, стр. 122.

И док „једна култура представља комплексно тело норми, симбола, мотива и слика који прожимају јединку, уобличавају инстинкте, усмеравају емоције [које се остварују] путем менталних размена и пројекција и идентификација... Култура практичном животу пружа имагинарна упоришта, а имагинарном животу практична“.⁷⁴⁵ Посредством комуникација и масовне културе који узимају залет на самом почетку XX века, у посматраној заједници грађана Пожаревца до краја двадесетих година можемо говорити о настанку поликултурних момената.⁷⁴⁶

Уверили смо се да у свим друштвено-културним системима постоји тесна веза између облика друштвеног, социјалног, и културног живота од економског и демографског. Наиме, „у формализованим интеракцијама комуникација између учесника одвија се на строго утврђен начин, кроз њихове друштвене, економске и културне положаје и улоге, тако да и облик културног живота у таквим околностима, путем препознатљивих симбола, има функцију обележавања социјалних карактеристика његових носилаца.“⁷⁴⁷

Колективни дух,⁷⁴⁸ јавно мњење или малограђанска будност – какогод – били су свакад задужени за поштовање реда и мира у граду. Свако померање устаљених норми будило би пажњу вредних добронамерника и звонило на узбуну о нечем друштвено и патријархално неприхватљивом. Уз такав аларм сваки иступ или преступ женских мишљења или стицање слобода, било би враћано корак назад. „Живот свих градских породица, људи различитих струка и друштвених слојева, одређивала су, у основи, два чиниоца: друштвена стварност као производ дотадашњег начина живота прожетог модерним утицајима, који су у живот уносили понекад нимало безначајне промене, и колективни дух вароши који је условљавао понашање људи, неприкосновено господарио њиховим животним погледима, прихватао и одбацивао, просуђивао, одржавао наслеђени систем вредности и био

---

⁷⁴⁵ Е. Морен, *Дух времена*, стр. 13.

⁷⁴⁶ Према: Е. Морен, нав. дело, 14.

⁷⁴⁷ У. Еко, *Култура информација комуникација*, Београд, 1973, стр.223-224.

⁷⁴⁸ 'Колективни дух' је термин који употребљава М.Перишић, *Жена у друштвеном животу града у Србији крајем 19. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 214.

заправо нека врста локалне филозофије. Раздељен на две сфере – јавну и тајну, односно спољни и унутрашњи свет, живот је на колико био отворен, друштвен и модеран, носио у себи доминантну црту прошлости, док је у врстама занимања, начину облачења и удобности становања било великих разлика између тадашњих и претходних генерација, дотле у моралним назорима оне готово да нису постојале или су биле незнатне.⁷⁴⁹ То је, нажалост, по оцени многих, био пресутни фактор на путу модернизације који је главни кочничар и често мењач правца пута целокупне заједнице. Пожаревац је, нажалост, сем историјских чињеница које су га саплеле на путу брзог успона, окусио и моћ колективног духа који усмерава и формира општи фон.⁷⁵⁰

Посматрајући (пре)доба рекогносцирања проблема `женског` можемо да констатујемо да су, иако малобројни, архивски документи својим историјским квалитетом дали слику почетака озакоњења традиционалних форми понашања у сфери појединца и интимног. Они представљају и квалификовану основу проучавања развојних кретања српског народа у његовом настојању да на путу формирања сопствене државотворне заједнице, покрене и одржи стабилне институције. Традиционално у том периоду добија нове вредности, потврду националног идентитета и суверенитета. Модерно у том периоду тек долази са Запада, и као ерозивни таласи, доноси новине које уграђује у основе система вредности и правила понашања.

Модернизација, индустријализација и урбанизација, замишљени као универзални кључ за просвећивање читавог света, убрзо су показали низ диференцирајућих импликација. Оне су наиме, захваљујући неједнаком развоју створиле нове односе зависности на релацији центри:периферија. Модернизација и са

---

⁷⁴⁹ М.Перишић, *Жена у друштвеном животу града у Србији крајем 19. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 214.

⁷⁵⁰ Због ситних међусобних личних анимозитета који су прерасли у политички сукоб, Пожаревац није 1912. године добио електрификацију – иако је А.Е.Г. фирма из Аустрије урадила комплетан план који је финансирао индустријалац Карамарковић (иначе велики легатор граду) већ тек 1926, међу последњим градовима у Краљевини. Изгубљену трку никад није надокнадио. А велики број образованих младих људи, и младића и девојака, потражило је негде другде своје ухљебљење и дом.

њом повезани феномени је омогућила да у оквиру јединственог процеса модернизације паралелно и истовремену теку процеси унификације и диверсификације, неки као последица спољашњих фактора, други као резултат свесних избора изнутра. У тако комплексној мрежи односа, одвијале су се трансформације Пожаревца од краја XIX до тридесетих година XX века. Само постојање супротних елемената и структура унутар градске целине не мора да представља препреку у развоју. Традиција може да олакше и поспеши процесе трансформације, али их може и спречити, зависно од тога како се реинтерпретира и употребљава. Са друге стране, институције које са собом доноси модернизација, као што су образовање, комуникације, идеологија, култура, могу бити стављене у службу спречавања напретка, демократизације друштва, фрагментације институција и занимања или развоја унутрашњих слобода.

Ако процес модернизације посматрамо кроз омеђени простор и време, морамо ради систематизације етнолошких проблема, да додамо и трећу, неопходну осу посматрања – садржински моменат да би добили коначну концепцију кроз просторно-временски-садржински референтни оквир за систематизацију етнолошких проблема.⁷⁵¹

Није у свим аспектима друштвеног живота модернизација текла истим темпом. Неки моменти су диктирани с врха власти. Говорећи о културној политици у периоду између два светска рата налазимо на констатацију: „Успех у реорганизацији управног апарата је ипак изостао. Ред и дисциплина у културној и просветној администрацији до краја периода који нас интересује нису били заведени у оној мери и на начин како је то захтевала добро организована и ефикасна културна политика. Процеси модернизације у области управе били су, на тај начин, маргинализовани.“⁷⁵² Просветна политика међуратног периода такође трпи критике: „...Привременост је била основна одлика законодавства, и наставних планова и програма, и система

---

⁷⁵¹ Према: Иван Ковачевић, *Стратегије етнолошког истраживања*, у: ЕС IV, Београд, 1982, (391-397), стр. 22.

⁷⁵² Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (Могућности и ограничења)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Беорад, 1994, 193-210.

просветних и културних установа, и уџбеника, и администрације. Отпори унификацији просвете и културе стандардизацији њиховог законодавства представљали су значајну препреку модернизационом процесу.⁷⁵³ На путу модернизације просвете, посебно по питању школовања женске деце, стављане су многе препреке. Ретроградна је била одлука из 1894. године о забрани похађања гимназија. Резултанта је била оснивање нових и приватних школа које су махом падале на терет општина, да би 1895. године одлука поништена и девојкама је одобрено да могу похађати ниже разреде гимназије заједно са мушкарцима. Најзначајније је и пресудно било доношење закона о основним школама, 1882. године, којим је уведено обавезно школовање за „свако дете које живи у Србији“. Потпуно изједначавање са мушким средњи средњим школама уследило је тек 1912,⁷⁵⁴ док су се девојке од 1905. године равноправно са мушкарцима уписивале на Београдски универзитет.⁷⁵⁵

Диктатура, прокламована 6. јануара 1929. године, такође је успорила процес модернизације јер је пошла од погрешне претпоставке о зрелости „нове државне идеологије“. Идеја завођења диктатуре „темељила се на две илузије: илузији да је десет година живота у новоствореној држави Срба, Хрвата и Словенаца довољно дуг период након кога се може приступити оживотворењу нове државне идеологије и илузији да се људска свест може изменити применом административних мера у кратким и ограниченим роковима.“⁷⁵⁶

Културна политика у Краљевини Југославини није успела да постане одлучујући фактор усмеравања културног и друштвеног развоја. „Недовољно добро осмишљена, слабо организована, без континуитета спровођена, материјално

---

⁷⁵³ Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, стр. 198.

⁷⁵⁴ Више: Љ. Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку (Аналитичка скица)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, 217-232.

⁷⁵⁵ Према: Бранка Прпа-Јовановић, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, 361-366.

⁷⁵⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, стр. 199.

необезбеђена, претерано идеологизована, она је доприносила модернизацији југословенског друштва мање него што су њени планери очекивали. У земљи у којој су се сусретале различите културе и цивилизације, конфесије, културна и историјска наслеђа, менталитет, обичаји, навике, животна искуства културна политика која је настојала да готово неспојиве ствари интегрише применом непримењивих метода, постигнуто, ипак, није било мало. Инерција историје узмицала је пред изазовима модерног времена, коме је, уз остало, утирала путеве и културна политика.⁷⁵⁷

„Најважнија препрека модернизацији је оно што творци модела ретко узимају у обзир: геополитички положај и историјска судбина. У земљи у којој велики ратови сваких неколико деценија уништавају имовину и животе народа, тешко је одржати развојни континуитет. Неповољан положај и судбина у садејству са антимодерним друштвеним вредностима, економском и друштвеном заосталошћу, успоравао је процес модернизације.⁷⁵⁸

Хермесову улогу у међуратном периоду и процесу модернизације свакодневице имају модерни медији. „Њихова модернизациона улога је трострука. Они су подстрекач и средство модернизације, а њихова распрострањеност је њено мерило.⁷⁵⁹ Сталним присуством кроз новине, филм, радио, били су и идентификатор и социјалног, образовног и имућног статуса. Њихово конзумирање од стране ширег слоја значило је идентификацију са богатим слојем, а временом и партиципацију у бенефитима модерних медија. Јер сиромаштво даје малобројну елиту.⁷⁶⁰

Констатација да „модернизација подразумева одређене садржаје савремености: научно-техничку цивилизацију у непрестаном самодограђивању и самобогаћењу⁷⁶¹ разрадио Љ. Димић, примећујући да се модернизација друштва

---

⁷⁵⁷ Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, стр. 208.

⁷⁵⁸ П.Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: Србија у модернизацијским процесима, 1994, стр. 446.

⁷⁵⁹ П.Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, стр. 442.

⁷⁶⁰ Л. Перовић, *Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, стр. 242.

⁷⁶¹ Теза А. Митровића коју наводи А. Ђуровић у *Модернизација образовања*, стр. 42.

остварује „као неминовност епохе“ јер је то „вишедимензионални процес препун квалитативних и квантитативних промена и њихове узајамне повезаности“. ⁷⁶² Спона која повезује отворено питање и на микро и на макро плану, у односу друштво – појединац, је образовање. ⁷⁶³

У (пре)добу и првом истраживаном добу – до Великог светског рата – можемо говорити о дуализму процесу модернизације ⁷⁶⁴ – када уз импортоване делове културе и друштва Запада, Кнежевина/Краљевина Србија у свом свакодневном животу задржавала своје националне аутентичне одлике, где се конзервативизам противи иновацијама, али и посустаје. У својој студији о модернизацији, ⁷⁶⁵ Данијел Милер посматра ефекте процеса модернизације на затворене културе, острвљане Тринадада. Говорећи о култури Тринадада и утицају модернизације која се `обрушила` на острвљане, констатује да нас управо изнети дескриптивни материјал води и потврђује веродостојност постојања дуализма. Да њихова култура није `укинута` већ да наставља да постоји али и да се мења. С друге стране то је носило последицу да се јави попут какофоније, конфузије, старог и новог, превазиђеног и непревазиђеног. Ипак, примећујем да се Милерова закључивања односе на колонијално острво и културу која је задржала своје облике власништва и односа међу половима, што представља отежавајући моменат за модернизацију свих сегмената друштва. Начин на који су острвљани прихватили модернизацију је ипак универзалан – кроз дужи временски период и смењивањем генерација.

Све одлике стасавања друштва на којима констатујемо процес модернизације – политика, установе државе, институционалност, (породица, морал, образовање, свакодневни живот медији, култура, костим...) модификовале су се препуштене променљивом али сигурном темпу, и нису насилно, декретом или неким другим актом, примењиване мењајући културу из корена. Љубодраг Димић сматра да

---

⁷⁶² Љ. Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (Можућности и ограничења)*, у: Србија у Модернизацијским процесима..., стр. 193.

⁷⁶³ На то нам је указао А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1904-1914*, Историјски институт, стр. 42. и даље.

⁷⁶⁴ Према: Daniel Miller, *Modernity, An Ethnographic approach*, Oxford, UK, 1997, p.295.

⁷⁶⁵ Daniel Miller, *Modernity, An Ethnographic approach*, Oxford, UK, 1997, p.295 etc.

културне промене треба посматрати „као међусобно преплитање, прожимање, колебање, узмицање и надирање традиционалног и модерног“⁷⁶⁶ што имплицира да процес модернизације није праволинијски и увек у истом темпу, већ да традиционално/конзервативно у неким тренуцима бива јаче у својој идеји о непотребности модернизације у свим сегментима друштва.

Своју пажњу антропологија усмерава на микро процесе, на све оно што се збива унутар микро оквира дефинисаних група. Предмет интересовања су они ситни механизми који у одређеном временском раздобљу ипак доводе до промене постојећег стања. „Носиоци тих процеса су људи који активно учествују у свему што их окружује, користе могућности које их стоје на располагању и доносе одлуке у вези са тим. У таквом склопу социјалних односа, савремена антропологија све чешће бира приступ који истиче практичну страну људске делатности.“⁷⁶⁷

Допуњујући основне карактеристике проучаваног проблема еманципације жена кроз простор и време, просторно-временски-садржински оквир пружио је визуру отварања проблема где смо аспекте живота града поделили на економске, социјалне и интимне кроз доба.

Како испитивани проблем не припада догађајној историји, иако она утиче посредно на њега, испитивани феномен смо сместили у одређене временске сегменте називајући их добима и критичним временом које, протоком линеарног времена, представља измењене околности и повратак мирном, свакодневном животу са новим квалитетом испитиваног феномена – улогом жена у социјалном и културном животу града. „Антрополошка идеја о времену као о културној категорији јесте идеја о поимању времена, заправо, те о опаљљивим последицама тога у друштвеном и културном животу.“⁷⁶⁸

---

⁷⁶⁶ Љ. Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, (Могућности и ограничења), у: *Србија у Модернизацијским процесима...*, стр. 193.

⁷⁶⁷ Г.Љубоја, *Улога историје у западној и домаћој етнологији*, у: *Етнолошке свеске VII*, 1987, стр. 83-90.

⁷⁶⁸ Б. Жикић, *Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама...*, стр. 900.

Под лупом социјалне стратификације, на основу сачуване истражене архивске грађе, видимо да су у првом добу истраживања феномена, учешће у оснивању женских хуманитарних удружења учешће узеле жене из виших слојева грађанства, жене чиновника, трговаца и богатих занатлија. Њихов начин живота, статус у граду, мрежа повезаних породица родбинским, друштвеним, социјалним везама, узроковала је њихово организовање и партиципирање у удружењима. Такође, у том слоју је сазрела и идеја о неопходности школовања женске деце, да би се издвојила од сиромашнијег, необразованог, неелитног слоја грађанства.⁷⁶⁹ У каснијем, постратном добу, женска удружења добијају форму женских покрета и у њима партиципирају жене махом из нижих, сиромашнијих социјалних слојева, јер се боре против фактора угрожености и обесправљености. Њихов начин живота, рад за надницу или малу зараду, условио је њихово, можемо рећи, политичко ангажовање. С друге стране, политичка клима Пожаревца, са првацима политичког живота Србије – Васа Пелагић, Стојан Рибарац, Никола Пашић, Брана Давинић, Никола С. Јовановић Американац, Триша Кацлеровић и други радикали, либерали и социјалдемократе – утицала је на формирање политичког мишљења у свету жена.

Став жена је у првом добу обликовала њихова жеља за изласком у јавност, личним ангажманом, иако су ипак остале у сенци професија својих мужева. Пораст незадовољства жена, узрокован у трећем добу економским моментом, тешким животом и радом запечаћен оскудицом и немаштином, позвао је на јавну сцену жене из нижих слојева које свој протест не пласирају из доколице већ из глади. Историјско-каузалном стратегијом увиђа се да `унутрашњи` узроци, испровоцирани ширим друштвеним и политичким контекстом на макро плану, резултирају неуједначеним процесом модернизације у сваком посматраном сегменту стасавања друштвеног и културног живота града, али и на пољу улоге жена у друштвеном и културном животу и на путу освајању јавне сфере.

---

⁷⁶⁹ Подсетимо се запажања из дела В. Дентона, где он наводи да сва деца, и богатих и сиромашних, иду заједно у школу, и да се не разазнаје њихова социјална разлика... Дентон Вилијем, *Србија и Срби*, Службени гласник, Београд, 2013.

Сама подељеност града на махале, које се у основи могу поделити на земљорадничке-неземљорадничке, центар-периферија, али не могу тако једноставно пратити и на сложеном пољу стратификације социјалног положаја (богати земљорадници, сиромашни земљорадници, насељени-старинци, итд) дају мапираност града подељену на професије и економску моћ. Другачије је тако живот у земљорадничким, занатлијским, трговачким или чиновничким породицама. Самим тим, закључујемо да економска моћ и социјална стратификација условљава и диктира начин живота али и начин мишљења. Схватања о неопходности школовања женске деце – која су се усложњавала и повећавала у виших социјалним круговима, створила су и модернизацијску климу која свакако није била иста у другим, нижим економским круговима. Такође, живот жена у тако оствареној клими богати-сиромашни резултирала је претходно реченим: ангажовањем жена из богатијих слојева у хуманитарним и културно-просветним удружењима у првом добу, а ангажовањем жена из сиромашних социјалних кругова у трећем добу у женским покретима. Ангажовање жена у трећем посматраном добу у женским покретима никако није искључивао жене из богатих кругова. Штавише, оне су ту и организују бројне едукативне, хуманитарне али и политичке акције, али нису више скривене иза професије свог супруга, већ носе своје професије јер припадају образованим женама. Ова измењена структура припадница женских покрета донела је не само масовност, већ и нови квалитет у процесу сазревања женског идентитета и борбе за одређена права.

Ако сондирамо женске професије кроз цео истраживани период, кренућемо од само једне професије доступне женама – од једине званичне службе коју су могле да добију у градским магистратима, а то је био посао бабице,⁷⁷⁰ преко болничарки, нудиља, учитељица, потом доступних професија у уметности – сликарка, пијанисткиња и сл, жена је прешла огроман пут до освајања професија лекарка, фармацевт, професор, судија... Освајање јавне сфере остварило је своју функцију:

---

⁷⁷⁰ ИАП, Протопрезвитерат, бр. 65, Бабичко свидетелство бабице Султане Арсић, 1862. године; М.Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд, 2006, стр. 393.

допринело је професионализацији жена, њиховом интегритету и самоостварењу, већој социјалној мобилности, остварен је либералнији став јавности према односима између полова. Многе друге проблеме из живота, жене нису решиле у овом посматраном периоду. Жена не само што није добила право гласа,⁷⁷¹ већ је и даље Грађански законик из 1844. године био на снази у Србији, иако је Србија била део Краљевине Југославије. Није решен проблем родне дискриминације при запошљавању и у заради, као ни проблем мајки око неговања тек рођене деце. Такође, вечити `балкански проблем` - „не буди језична да не будеш модрична“⁷⁷² – угрожаваће и даље подређену особу. Све до Другог светског рата женама није призната пуна правна способност, право на имовину и њеним располагањем.

Посматрањем проблема кроз омеђена доба успостављене су дијахронијске везе између више синхронијских пресека што је омогућило лакше продирање у детерминистичку структуру истраживаног проблема.⁷⁷³ Недогађајну историју свакодневног живота и процесе њеног мењања треба везати за специфичне моменте догађајне историје дајући јој зависност од општих политичких, економских и културних догађаја. Смештајући истраживани проблем – положај и улогу жена у стасавању културног и социјалног живота микро заједнице града Пожаревца у шири оквир српског друштва и државе, показало је да није могућ просперитет заједнице уколико се положај жена не еманципује у социјалном, економском и културном смислу.

---

⁷⁷¹ Подсетимо да су жене у Швајцарској право гласа стекле тек фебруара 1975. године.

⁷⁷² Из поучног чланка објављеног у *Грађанину*, 1926. године.

⁷⁷³ И.Ковачевић, *Стратегије етнолошког истраживања*, у: ЕС IV, Београд, 1982, (391-397), стр. 22.

5. ЗАКЉУЧАК

„Историје нема без човека, човек живи само у свакодневици, а свакодневице нема без историје као ни историје без свакодневице. Пошто је човек претпоставка свега, кључно је тако како човек живећи у свакодневици, живи историју,“⁷⁷⁴ а људски кратки живот успева да утка свој делић у свакодневицу и да је покреће и мења.

Иманентне вредности културе, друштвене догађаје, па и цртице из обичних живота налазе се забележени у архивској грађи која пружа неисцрпан извор истраживања. Истражујући архивску грађу фондова и збирки првенствено Историјског архива Пожаревац, а потом и Архива Србије, дошла сам до података који су пружили увид у развитак Пожареваца који од 1815. године, наредбом кнеза Милоша, постаје важно трговачко, административно и културно средиште Пожаревачког округа. Архивска грађа такође ми је пружила и увид у свакодневни, приватни живот мојих суграђана у периоду од зидања дворског комплекса кнеза Милоша (1825) до касних тридесетих година XX века. Богатство података које сам истражила прелила је време које је задани оквир рада предвидео, али добила сам вредност сагледавања одређених догађаја из живота кнежевске породице, која је својим боравком у вароши оставила траг кроз дуги временски период, кроз цео XIX век. С друге стране, династија која је тако дуги низ година столовала у Пожаревцу, учинила прве и главне кораке да од касабe блатњавих сокака, неартикулисане архитектонске структуре насељене турским, српским, влашким, ромским и бугарским живљем, створи варош која ће на крају друге владавине кнеза Михаила бити потпуно организована мултиетничка урбана средина, али оставила је наслеђе које се не види само у регулационом плану, архитектонским здањима и институцијама које су у Пожаревцу поникле.

---

⁷⁷⁴ М.Ристовић, *Од традиције ка модерности 1878-1990*, стр.392. наводи А. Митровића.

На основу истражене грађе и састављене слике, закључила сам да период прве владавине кнеза Милоша и његове наредбе о устројавању трговачког језгра, а потом и наредбе које представљају прву урбанизацију српске вароши, означава почетак процеса модернизације у Кнежевини Србији.

Може се рећи да је то процес напуштања старог модела живљења и прихватања новог. Сви елементи градског живота повезани су и сједињени у круг узрочно-последичних веза; променом једног сегмента чини се низ симултаних промена које су водиле новом квалитету.

Корени демографске разноликости Пожареваца почињу управо насељавањем трговаца, миграцијама Цинцара,⁷⁷⁵ Грка, Јевреја,⁷⁷⁶ односно економским миграцијама, политичким - досељавање Бугара, Чеха, Пољака, Русина - развитком привреде, конкретно рударства, досељавање Немаца, Аустријанаца, Словенаца... У случају демографске, мултиетничке и конфесионалне разноликости Пожареваца квалитет се огледао, пре свега, у изузетној толерантности свих његових суграђана. Чак ни историјски догађаји који су ударили у такав грађански амалгам – сукоби са Бугарима, са Турцима, Први светски рат – нису од Пожареваца пореклом Аустријанаца, Немаца, Бугара створили директне непријатеље, уколико се они сами нису декларисали као такви. Када су у питању досељавања свака етничка струја донела је нов квалитет у пожаревачку варош: Јевреји банкарство, Грци трговину и хотелијерство, Цинцари трговину и занатство; Турци су у вароши опстали у већем

---

⁷⁷⁵ Архивски фондови Историјског архива Пожаревац: Занатлијско удружење за град Пожаревац и срез пожаревачки, Удружење занатлија среза пожаревачког и Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и радника, били су извор података о занатлијама и њиховим занатима. О другим професијама подаци су били доступни у: Г. Вуловић, *Путовођа, адресар кроз Пожаревац и срез Пожаревачки*, Пожаревац, 1939.

⁷⁷⁶ Кнез Милош, боравећи у иностранству, видео је велики напредак који доносе западним земљама јеврејске банке и уопште банкарски систем, па је, дозволио веће насељавање Јевреја у Београду. Каснија власт није благонаклоно гледала на досељавања Јевреја, али дозволила је њихов останак у Београду, на Дорћолу, и у Пожаревцу, у Јеврејској махали. Према: ИАП, Начелство среза звишког (НСЗ) 1844, LXX 731 (50) и LXXI 940 (412); Милорадовић-Николић Драгана и Живковић Јасмина, *Архивски фонд „Начелство среза Звишког“ као основа проучавања целокупних друштвених и политичких прилика у Браничевском округу током XIX века*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 293-313. Више: Н. Мишковић, *Базари и булевари*, Београд, 2010, стр. 173-187; Д. Милорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад, 2014. у рукопису.

броју до 1869. бавећи се својим занатима; Бугари и Власи, насељавајући периферне делове вароши, махом су гајили стоку; Немци су доносили техничка знања, Чеси и Руси били су изузетно образовани и доносили новине у области уметности, просвете, архитектуре; Цигани су уградили своју музику и живост у град и забаву, али су се и населили и бавили занатима – лимарским, ковачким, корпарским; Срби старинци, насељени у Брдњој, Горњој и Бурјан мали, највише су се бавили пољопривредом, док су се имућнији, насељени око Саборне цркве бавили трговином.⁷⁷⁷ Свако је уткао свој допринос јединственом билу вароши и дао допринос израстању вароши пожаревачке у град.

Опсервација положаја и улоге жена у приватном и јавном животу започета је од четврте деценије XIX века у Пожаревцу. Разлог за то пружила нам је доступна архивска грађа Кнежеве канцеларије,⁷⁷⁸ документа настала у пожаревачкој канцеларији која документују живот на кнежевом и кнегињином двору у Пожаревцу. Династија је, првенствено захваљујући боравку кнегиње Љубице у конаку, оставила трагове у свакодневном животу, моралности, положају, васпитању, деловању жена у оквиру приватне, породичне сфере, и утрла пут појавности жена у јавној сфери.

Жена је, посредно утицала на обликовање града. Наиме, жена која се са мужем доселила у Пожаревац из Аустроугарске, из средњеевропског културног миљеа, при зидању нове породичне куће унела је новину – док су међу старим кућама доминирале градске куће са доксом,⁷⁷⁹ појавила се кућа са кибиц-фенстером који јој је омогућио посредну комуникацију са спољним светом. Жена је утицала на амбијент дворишта – све више пажње се посвећује врту-башти који обилује цвећем, шимширом, клупама у хладовини где жене из породице проводе више времена. По угледу на неписана женска правила – обавезу свих грађанки да почисте испред сопствене капије и баште, и градска власт је обзнанила писану наредбу о обавезном

---

⁷⁷⁷ ИАП, Градско поглаварство Пожаревца (ГПП), Регистри становништва општине Пожаревачке, (књиге) сигн. I-VI.

⁷⁷⁸ АС, КК - XXI, Кнежев конак и породица у Пожаревцу 1825-1839.

⁷⁷⁹ Данас у Пожаревцу постоји још само једна кућа са доксом из XIX века, на почетку Брдње махале, у Југовићевој улици.

чишћењу, уз поливање прашине, суботом испред капија и дуж ограда.⁷⁸⁰ Жена је, размењујући искуства са својим рођакама и комшиницама, унела многе новине у уређење дома, кућну хигијену, исхрану, свакодневне навике, оплеменила свој осећај за лепо, постала свесна свог изгледа као `огледала куће.`⁷⁸¹ Модернизација је тиме дотакла сферу приватног дома, културу становања и живљења.

Анализирајући збирку архивских фотографија из периода 1880-1930 године, примећујемо разлике у ставу жена и мушкараца на старијим и познијим фотографијама. Наиме, на фотографијама из раног периода, насталих осамдесетих година XIX века, мушкарац је окружен својом породицом. Такође, на венчаним фотографијама старијег периода, невеста углавном стоји, младожења или кум-девер седи. На каснијим фотографијама дама је у центру фотографије окружена својим потомцима и супругом, или су равноправни: супруг са мушким дететом, она са девојчицом у крилу. Ово је и потврда супружанске љубави и нове позиције жене у породици.

Простор дома је у данима породичних славља – крсно име, свадба, у каснијем периоду имендан или рођендан, примајући госте попримила одлике јавне сфере. Жена је морала да се искаже и као домаћица и као образована особа која води конверзацију са гостима.

Жена је и својим, још лимитираним али све чешћим изласком на улицу, у сферу јавног, обликовала и културу опхођења према њој – ниво указаног јој поштовања зависио је од њеног статусног положаја и социјалног нивоа, односно положаја њеног мужа у граду.

Прилика за излазак из куће било је све више: одлазак у цркву, позориште, биоскопске пројекције, у читаоницу, на пробе хора, али и на матине, излете, шпацирунг или корзо, дансинг, састанке женских удружења.

---

⁷⁸⁰ ИАП, Начелство среза звишког НСЗ 1844 LXX 783, од 19. априла 1844: распис начелника Округа да се обнародује наредба о одржавању чистоће на улицама и у кућама; ИАП, Суд општине пожаревачке, 1911.

⁷⁸¹ По васпитању Пожаревљанки, не може се изаћи на улицу дотерана и сређена, а да ти је кућа у нереду – правило је које се у старим породицама и данас чује. Према ауторовом истраживању, необјављена грађа.

Отвореност Пожареваца и његова повезаност речним путевима и прелазима са државама у окружењу, за XIX век је значила успон робне размене. Политика кнеза Милоша учинила је да Пожаревац и Пожаревачки округ постану изузетно богати део Кнежевине Србије и Краљевине Србије. Богатство стечено пољопривредом, сточарством и трговином, резултирало је стварањем елите у граду. Елита није била образовани слој људи, већ имућни трговачки део који је, у контактима са иностранством, увидео моћ писане речи, познавање права, техничких наука, уопште моћ образовања.

Већ раније заснована институција школства образовала је сву децу, без обзира на националност или имовински и социјални статус. У поглављу о образовању предочена је архивска грађа и подаци који документују и образовање женске деце. Почетак образовања женске деце велики број аутора, истраживача модернизацијских процеса у Србији током XIX и XX века, види као прекретницу на путу модернизације државе Србије.⁷⁸² Истражујући доступну архивску грађу и објављене изворе, дошла сам до закључка да је образовање, посебно образовање женске деце било пресудно и за експанзију процеса модернизације у Пожаревцу у периоду од краја XIX до тридесетих година XX века.

Процес модернизације, посебно на пољу образовања женске деце, нису могле да зауставе стално присутне политичке борбе између припадника различитих странака које су коегзистирале у Пожаревцу. Политички прваци који су деловали у Пожаревцу – Васа Пелагић,⁷⁸³ Стојан Рибарац,⁷⁸⁴ Никола Пашић, Триша

---

⁷⁸² Љ. Трговчевић, Љ. Димић, П. Марковић, А. Ђуровић, Л. Перовић, Б.Прпа, Н. Божиновић, М. Немањић и многи други.

⁷⁸³ Просветни радник, активан у покрету Уједињене омладине српске, социјалистички трибун; 1897. осуђен и утамничен у Забели, где је и умро. М.Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, стр. 237-238; Део рукописне заоставштине чува се у Историјском архиву Пожаревац.

⁷⁸⁴ Стојан Јовановић – Стојан Рубарац, првак Либерално-Напредњачке странке, министар унутрашњих послова у влади Јована Авакумовића 1892. године, министар правде у влади Стојана Новаковића 1909; више од тридесет година био народни посланик. М.Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, стр. 254-255.

Кацлеровић,⁷⁸⁵ Никола Јовановић Американац,⁷⁸⁶ Брана Давинић⁷⁸⁷ са својим бројним следбеницима и истомишљеницима, као и свештенство које се често оглашавало преко локалних новина, сукобљавајући своје ставове за и против, нису зауставили већ су, чини се убрзали процес образовања женске деце. Привремене мере забране школовања, као и затварања неких приватних женских школа, нису поколебале ни породице ни девојке жељне образовања да посустану и устукну пред проблемима. Близина Београда свакако да је утицала на процес образовања, могућност школовања у иностранству није била недоступна већем броју девојака из имућних породица, а хуманитарна женска удружења учинила су да се образовање сиромашне женске деце омасови.

Крајем XIX века појављују се сталешка и професионална удружења и друштва. Неким удружењима приступају и жене – попут Удружења „Слога“ пожаревачких занатлија и раденика⁷⁸⁸ – које уписује своје чланице у списак црвеном бојом, на тај начин их одвајајући од својих мушких чланова. Жене су у „Слози“ могле бити ктитори и добротвори, и, као и мушки чланови, имале су права на помоћ када су у статусу удовице, а Удружење је помагало својим члановима и у школовању њихове деце оба пола. У оквиру „Слоге“ деловао је и хор у коме су се први пут у Пожаревцу, непосредно после оснивања мешовитог хора у Београду, зачули сопрани уз теноре и баритоне.

У граду је основано и неколико женских друштава која су имала хуманитарни карактер (Друштво Кнегиње Љубице, Женско удружење, почетком XX века Коло српских сестара, Коло девојака). Већ сам чин оснивања каритативних и хуманитарних женских удружења у основи је преузимање једног дела јавне сфере

---

⁷⁸⁵ Триша Кацлеровић, као посланик Социјалдемократске странке, новембра 1911. године, поднео је предлог Народној скупштини да се Уставом успостави „опште, једнако, непосредно и тајно право гласа за све грађане и грађанке.“ Н. Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, стр. 88.

⁷⁸⁶ Либерал, новинар, дипломата, преводилац, школовао се у Америци, на Колумбија универзитету у Њујорку, одакле се вратио 1876. да би, као добровољац учествовао у рату против Турске. М.Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, стр. 163-164.

⁷⁸⁷ Истакнути радикал у Пожаревцу, народни посланик, индустријалац. М. Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, стр. 73-74.

⁷⁸⁸ Удружење је основано на дан Св. Цара Константина и царице Јелене, 1893. године.

која је до тада, у оквиру `комуналних послова` припадала искључиво мушкарцима, а жене су могле да учествују само анонимно.⁷⁸⁹ Анализирајући чланство удружења чињеница је да су оне биле из виших друштвених слојева грађанских породица, да својом активношћу неоспорно промовишу своју хуманитарну мисију, али су кроз прилоге истицале свој статус добростојећих грађанки из чиновничких, официрских, трговачких и занатлијских породица. Резултанта њиховог деловања је и оснивање Женске занатске школе и велики број образованих младих девојака које су, сем описмењавања и стицања одређеног нивоа знања, стекле и занат који ће им помоћи у осамостаљивању и стицању прихода.

Током XIX века прве професије доступне женама биле су бабице, дојиље, куварице, слушкиње и праље. Професије која су, као и учитељица, окренуте женама односно женској деци. Нешто касније жене су у могућности да испоље свој осећај у уметности – сликарству, музици, књижевности, али и преводилаштву и глуми.⁷⁹⁰ Такође, жене су партиципирале и у пољопривреди, занатима - кројачице, шваље, ткаље, плетиље, воденичарке, типографкиње...

Први светски рат, `време бола и поноса`, ставило је на историјску прекретницу жену која је остала унутар окупиране територије. И док је све способно мушко било на ратишту, на Крфу, на Солунском фронту, жене су привређивале за опстанак и породице и куће. Морале су да одраде кулук, да обезбеде одређене количине хране - да предају колико су окупационе власти наредиле, али и сакрију оно неопходно за одржање породице. То је значило да су жене уложиле изузетне напоре да обраде њиве и спреме летину, да одржавају породичну трговину или кафану, да исхране и одбране најмлађе и најстарије чланове породице. Неке су узимале оружје и прикључивале се војсци, док су друге опасивале беле кецеље и видале ране. Током Великог рата у Србију су пристигле бројне иностране женске медицинске мисије. Већ установљена мрежа подружница Кола српских сестара, организована и моћна женска организација, ступила је у контакт са њима... Контакти

---

⁷⁸⁹ Више: Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 70-71.

⁷⁹⁰ Попут: Данице Павловић (Bagilli), Милице Јанковић, Ружице Пандуровић, Љубице Белкице Милосављевић, Жанке Стокић и многих других.

наших жена са странкињама којима није било тешко да хиљадама километара далеко организују и допреме помоћ у Србију, подигло је у очима жена њих саме. Колико се ту крије снаге, срчаности, спремности на акцију, храбрости. Прихватање ове велике одговорности и улоге болничарке, милосредне сестре, ратнице или одржаватељке породице, дало је нови квалитет улози жена у друштву. Прихватиле су нове улоге, избориле су се са тешкоћама, нису посустале, и постале самосвесне и јаке личности.

Наступањем мирног периода између два светска рата, када су се сви трудили да наставе корак тамо где их је рат прекинуо, жене нису устукнуле корак назад, већ су надградиле стечене позиције. Болнице поникле у рату и контакти остварени преко медицинских мисија, учиниле су да Болница Елсе Инглиш на Дедињу, која је у својим правилима предвиђала искључиво женско руководство и особље, буде попут светионика на пољу освајања јавних служби од стране жена. И у Пожаревцу, лекарски кадар све више чине и жене лекари, а не само бабице и болничарке.⁷⁹¹

У периоду између два светска рата жене добијају многа звања која су условљена образовањем. Жена из периода између два светска рата има сопствено име, често мужевљево презиме додаје, образована је на разним вишим школама или факултетима, има своју професију, своја примања.

Жене су постале телефонисткиње и телеграфисткиње, биле у просвети, здравству, државној управи, приватним новчаним заводима, банкама и штедионицама, на железници, самостално водиле посао, све више биле раднице у фабрикама, млиновима... Радно време постепено се смањивало од 13 и више часова на 8 радних сати, али надница за исти рад за жене била је 20 до 30% нижа од наднице исплаћиване мушкарцима.

Са новом државом, Краљевином СХС/Југославијом, знатно проширених видика и граница, и Пожаревац је добијао нове житеље – Словенце, Хрвате, досељенике из Босне, који су доносили нова занимања, а стварао се и нови менталитет окренут модернизацији и самог града, пословне политике, али и модернизацији у оквиру самих породица, њихових животних навика и модела

---

⁷⁹¹ ИАП, Пожаревачка болница, кадровско одељење, спискови за 1919. годину и даље.

понашања. Нова епоха, ново време, донело је новине које су одмах биле прихваћене: нова занимања, нову врсту забаве, музику, нов изглед и мушкараца и жена, нова понашања...

Локални лист „Грађанин“ био је присутан у Пожаревцу и имао своју бројну публику још од 1887. године, и неоспоран је његов утицај на обавештавање и формирање јавног мњења.⁷⁹² Период између два рата обележило је појављивање многих новина и листова који су налазили своју читалачку публику и у Пожаревцу, а све је више и часописа који су намењени женској читалачкој публици. Моћ писане речи незаобилазна је у процесу модернизације друштва, а моћ женских часописа – пуних савета у вези одржавања дома, моде, здравља, васпитања деце, брачних савета, али и чланака који се баве питањем женских удружења и покрета, била је, чини се, доминантна у изграђивању женске личности.

Жена више није „објект брачних размена“.⁷⁹³ Првобитна борба за права ускраћена Грађанским закоником – право на имовину, одлучивање о сопственом животу, установљење очинства и слично - иако је Законик био на снази до 1946. године, као да су његови параграфи постали блажи. Ипак надређеност и подређеност још не уступају пред комплементарношћу.

У периоду до Шестојануарске диктатуре јачају женски гласови који траже већа социјална права за жене и право гласа. Женско питање више није монолог - постаје дијалог међу политичким странкама које заступају мишљење о потреби решавања женског питања и конзервативаца. Њихов дијалог трајаће дуго.⁷⁹⁴

Сарадња и контакти женских удружења и покрета у Србији са сличним организацијама у оквиру велике заједнице Краљевине СХС/Југославије, као и са иностраним сличним организацијама, подигла је ниво женских циљева. Жене из Пожаревца, организоване у Женски покрет и друга удружења и организације,

---

⁷⁹² Последњи број *Грађанина* изашао је 6. априла 1941. године.

⁷⁹³ Зорица Ивановић, *Поговор*, у: Жарана Папић, Lydia Sklevicky, *Антропологија жене*, XX век, Београд, 2003, стр. 388.

⁷⁹⁴ Треба рећи да и у другим европским земљама процес стицања права гласа за жене траје истовремено као и у Краљевини СХС/Југославији. Општеузев, женско право гласа у Европи, односно европским земама почиње 1895. у Енглеској, али у Аустрији, Пољској, Ирској, Шпанији, Белгији, почиње од 1918, 1922, 1931...

приступиле су и учествовале у њиховом раду, преносећи речи својих колегиница изречених на конгресима. Чланице Женског покрета нису само жене из виших грађанских слојева Пожаревца, већ углавном запослене жене суочене са проблемима егзистенције, вредновања професионалног знања и спреме, проблемима социјалних давања и права.

Основна људска права допуњавана су побуном против институције брака – против ограничења које је закон наметао удатим женама, за равноправност у браку али и право на развод брака. Слободно и самостално располагање сопственом имовином или зарадом, доступност женама свих занимањима за које су се оспособиле и запошљавање под истим условима и за жене и за мушкарце; право гласа. У земљама где су жене стекле право гласа остварење њихових захтева за социјалним и здравственим мерама – већа контрола радног времена и злостављања на послу, мере социјалне и здравствене заштите запослених жена и деце, заштита породиља и новорођенчади – нашла се у скупштинској процедури.

Неда Божиновић историју феминизма види као мукотрпну историју борбе за признавање основних људских права половини човечанства.⁷⁹⁵ Овековечена доминација мушкараца и отпор према било каквој афирмацији жене као слободног и људског бића, где су мушкарци и жене „две категорије људских бића чији су односи свуда структурирани на основу биолошких полних разлика... [у ствари] посебни социјални и културни процеси доводе до тога да се мушкарци и жене појављују као међусобно различити.“⁷⁹⁶

У процесу анализе истраживане улоге жена у социјалном и културном животу Пожаревца, односно посматрано шире, као проблем `женског питања` у оквиру посматраних доба који третирају периоде повезане са догађајном историјом али не и чврсто повезаним, сматрам да је женско питање у Србији прешло пут од средине XIX века, када је женско питање одбацивано, крајем XIX века занемарено, а са почетком

---

⁷⁹⁵ Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у XX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 258.

⁷⁹⁶ Жарана Папић, *Lydia Sklevicky, Антропологија жене*, XX век, Београд, 2003, стр. 406.

XX века прихваћено,⁷⁹⁷ али у усталасалој политичкој ситуацији, превирањима, сменом династија и ратним недаћама, стављано у други план.

Може се рећи да је суштинска карактеристика модернизацијских процеса у сфери друштва подразумевала повећање његове адаптивне и интегративне моћи, односно стварање „нових интегративних структура, механизма и система вредности који појединце или групе промовишу као равноправне чланове заједнице. Женско питање могло је да буде тумачено само у том контексту и само на начин да се интеграција свих сегмената друштвеног живота оствари у својој потпуности.“⁷⁹⁸ Захтеви `женског питања`, који су обликовани у XIX веку, односили су се на потпуну промену правног статуса жена, право на редовно школовање, економску слободу и политичка права, садржали су и захтев за моралну реформу друштва и сексуалну слободу. У зависности од датог друштвеног, економског, политичког и културног контекста различита је њихова јачина и аргументованост у микросрединама. Уз живу политичку ситуацију, каква је владала у Пожаревцу у периоду између два светска рата,⁷⁹⁹ у оквиру активности и стратегија женских удружења на плану политичке националне и културне презентације и социјалне политике, политички вид деловања био је посредан и прикривен,⁸⁰⁰ али и врло присутан и успешан. Истрајност на захтеву решавања `женског питања` диктирала је и темпо модернизацијских процеса. Две најкрупније реверзије у односу на традиционална друштва биле су преокретање односа колектив:индивидуа и прошлост:садашњост. Неминовност епохе захтевала је спремност да се прихвате иновације и да се стално иде у корак са променама.⁸⁰¹

---

⁷⁹⁷ Више: Н. Божиновић, *Женско питање у Србији у XX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 258.

⁷⁹⁸ Према: Б. Прпа, *Неуспешни реформисти – Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, књ. 3, Улога елита, приред. Латинка Перовић, Београд, 2003, стр. 122.

⁷⁹⁹ Више: Јасмина Николић, *Прилог проучавању опитних друштвених и политичких прилика у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији у периоду између два светска рта, са посебним освртом на Пожаревац*, у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 4, Пожаревац, 2015, стр. 148-167.

⁸⁰⁰ О политичком деловању женских удружења више: Ана Столић, *Сестре српкиње*, Еволута, друго издање, Београд, 2015.

⁸⁰¹ Више: М. Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду у XIX и почетком XX века*, Стубови културе, Београд, 2006, стр. 497 и даље.

Представљајући битне моменте из стасавања једне касаве у варош до тренутка када ће постати град, покушала сам да посредством процеса модернизације, урбанизације и индустријализације створим реконструкцију града и процеса стварања његове `душе` у времену од настанка Краљевине Србије до проглашења Краљевине Југославије, до новог ратног сукоба који ће изнова, уз огромне жртве довести до преиспитивања вредности идеја и живота. Пожаревац је у периоду до почетка XX века у овом делу Србије постао центар интелектуалног живота, креатор промена и носилац модернизације, стедиште и расадник стваралачких идеја и остварења, жижа политичког живота, седиште најзначајнијих институција управо и захваљујући бројним странцима који су врло брзо постајали пуноправни грађани вароши. Уз грађане који су тесали своје каријере и судбину вароши, активно и нимало занемарујуће, тесале су своју судбину и судбину вароши и његове грађанке. Жена се у модерном друштву, које је постепено узимало маха у Србији међуратног периода, све више налазила наспрам најважнијих егзистенцијалних питања. Женски шапат из прошлости постао је јасан, разговетан глас.

6. СПИСАК ПРИЛОГА У РАДУ

6.1. ТАБЕЛЕ

Табела 1.

Списак ученика Основне пожаревачке школе за 1882/83. школску годину по народности даје увид да припадници влашке популације нису школовали децу

Табела 2.

Списак ученица Основне пожаревачке школе за 1882/83. школску годину по народности

Табела 3.

Преглед структуре студената и студенткиња Београдског универзитета 1905. године

Табела 4.

Однос уложеног буџета у Министарство војно и Министарство просвете у периоду 1918-1923. године.

7. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ – АРХИВСКА ГРАЂА

1. Историјски архив Пожаревац (ИАП)

Великоградиштанска царинарница, Велико Градиште (1906-1945) ВГЦ
Градско поглаварство, Пожаревац ГПП (1922-1946)
Добротвори и задужбинари Браничевског округа, ДЗБО
Друштво пријатеља Француске (1926-1940)
Фонд сиромашних ђака пожаревачких основних школа (1906-1945)
Женска занатска школа Пожаревац (1880-1941)
Занатлијски еснаф Пожаревац (1895-1932)
Лични фонд Божидара Антића, Пожаревац (1905-1989)
Лични фонд Чечелски (1906-1923)
Лични фонд Милосава Павловића, грађ. Инжењера из Пожаревца (1897-1921)
Народно позориште Дунавске бановине (1929-1930) НПДБ
Начелство округа пожаревачког (1839-1918) НОП
Начелство среза звишког (1839-1918) НСЗ
Начелство среза пожаревачког (1872-1915) НСП
Пожаревачка болница (1919-
Пожаревачка Гимназија, (1862-) 1919-
Пожаревачко женско друштво (у оквиру збирке Varia)
Пожаревачко певачко друштво (1885-1893)
Пожаревачка трговачка омладина (1903-1947) ПТО
Први парни млин Игњат Бајлони и синови, Мало Црниће, (1870-1943)
Протопрезвитерат пожаревачки (1817-1889)
Соколско друштвоу Пожаревцу (1911-1940)
Суд вароши /општине пожаревачке (1883-1914)
Суд округа пожаревачког (1861-1894) СОП
Занатлијско удружење за град Пожаревац и среза пожаревачки (1895-1947)
Удружење `Слога` пожаревачких раденика и занатлија (1893-1950)
Читаоница
Трговачка радња „Мирковић и Павловић“ Пожаревац (1885-1945)
Збирка црквених матичних књига Општине пожаревачке храма Св. Архистратига (рођених, крштених, брачно испитаних, венчаних и умрлих) (1837-1930)
Збирка црквених матичних књига Општине пожаревачке храма Св. Николаја (рођених, крштених, брачно испитаних, венчаних и умрлих)
Збирка периодике
Збирка плаката
Збирка разгледница
Збирка старе и ретке књиге: Грађански законик за Кнежевину Србију обнародован на Благовести 25. марта 1844, сигн. 25.

Збирка фотографија XIX века
Збирка фотографија Први светски рат
Збирка дигиталних фотографија
Varia (1791-)
Збирка Драгана Шалера, дигитализовано
Збирка Живка Мирковића, из Дубравице, дигитализовано
Збирка Јована Милачића, дигитализовано
Збирка М.Јанковића, дигитализовано
Збирка Танасија Бате Димитријевића, дигитализовано

Објављени извори

Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1895.године, Београд, 1896.

Шематизам за Краљевину Србију 1892. године

Статистика Краљевине Србије књ. XXIII, Први део, Београд 1903.

Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревацу 1825-1839, Зборник докумената 1, (избор из арх.фонда Књажеска канцеларија, АС), Историјски архив Пожаревац, 2011.

Нахијски суд Пожаревац 1821-1839, Зборник докумената 2 (избор из арх. Фонда Књажеска канцеларија, АС), Историјски архив Пожаревац, 2013.

Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957.

Периодика

(Историјски архив Пожаревац и Народна библиотека Пожаревац)

Грађанин, локални лист, (1887-1941) коришћени бројеви из периода 1909 – 1939. године

Домаћица, орган Женског друштва и његових подружина, коришћени бројеви из периода 1908-1935. године

Вардар – календар, годишњак Кола српских сестара, Београд, 1906-1940.

Фрагментарно: Новине србске, Жена и дом – часопис за забаву и практичну поуку жене, бр. 1, Београд јул 1933; *Жена и свет* – бр. 9; *Браничево* (1898-1900).

Приватне колекције

Приватна колекција (фотографија) Александрић

Приватна колекција (фотографија) Шалер

Приватна колекција Милачић

Приватна колекција Фелдић

2. Архив Србије (АС)

Кнежева канцеларија (КК)

Збирка Мите Петровића (ЗМП)

Министарство унутрашњих дела (МУД)

Министарство финансија Краљевине Србије, Административно одељење

(МФА)

Министарство грађевина

Министарство просвете (МПс)

Пописи становништва Кнежевине Србије, 1863.

3. Архив Југославије (АЈ)

Министарство трговине и индустрије МТИ (занатске школе)

4. Војни архив Института за војно-стратегијска истраживања, Београд

Војска Кнежевине/Краљевине Србије

ЛИТЕРАТУРА

А

- *Адресар Краљевине СХС за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду*, Београд, 1928.
- *A History of Fashion and Costume, I-VIII*, New York, 2005.
- Антонијевић Драгана, *Карађорђе и Милош, од мита до политике*, Етнолошка библиотека књ. 33, Београд, 2007.
- Антонијевић Д, *Карађорђе и Милош – између историје и предања*, Етнолошка библиотека, књига 32, Београд, 2007.
- Антонијевић Д, *Насиље над женама и сексуални морал: потиснута повест устаничког доба у Србији*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд, 1998, стр. 65-78.
- Антонијевић Живислав, *Документарна фотографија као историјски извор и формирање збирке фотографија Историјског архива Пожаревац*, у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр.2, Пожаревац 2013.
- Антонијевић Ж, *Пегави тифус у Пожаревицу и околини 1914-1915. године*, у: Браничево у историји Србије, међународни зборник радова III, свеска 6, ИАП-ИНИС, Пожаревац, 2008, стр. 386-396.
- Аријес Филип, Жорж Диби, *Историја приватног живота*, 5, Клио, Београд, 2004.
- *Аутомобил у Београду 1918-1941*, каталог изложбе, Историјски архив града Београда, Београд 2002.

Б

- Беневоло Леонардо, *Град у историји Европе*, Клио, Београд, 2004.
- Бјелајац Миле, *Приватност у униформи*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, приредио М.Ристовић, Клио, Београд, 2007.
- Бјелајац М, *Војска као фактор модернизације*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994. (научни скуп), стр. 361-366.
- Божиновић Неда, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1996.
- Божиновић Н, *Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији*,

у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 505-533.

- Бок Гизела, *Жена у историји Европе, од средњег века до данас*, Клио, Београд, 2005.

В

- Влајковић Добрила, *Ношња у Крагујевцу XIX века*, Народни музеј, Крагујевац, 1987.
- Војковић Г, Срећковић Ј, *Становништво Браничевског округа у 19. веку*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 263-279.
- Вујић Јоаким, *Путешествије по Србији*, Београд 1902.
- Вукановић Т, *Удео Цинцара (Аромуна) у чаршијском животу, култури и етногенези Јужних Словена*, Врањски гласник књ. X, Врање 1974, 276-279.
- Вучо Н, *Привреда Београда од 1919-1941*, Историја Београда, Београд 1995.
- Вујовић Сретен, *Градско становање и приватност у Србији током 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 267-317.
- Вулетић Александра, *Породица у Србији средином 19. века*, Историјски институт, Посебна издања књ. 35, Београд, 2002.
- Вулетић А, *Власт мушкараца, покорност жена – између идеологије и праксе*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006.
- Вуловић Д. Градимир, *Путовања, адресар кроз Пожаревац и срез Пожаревачки*, Пожаревац, 1939.
- Вучетић Радина, *Жена у граду, између резервата приватног и освајања места у јавном животу*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

Г

- Гавриловић Љиљана, *Одевање између јавног и приватног*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, приредили А.Столић и Н.Макуљевић, Клио, Београд, 2006.
- Гавриловић Љ, *Балкански костими Николе Арсеновића*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања књ. 52, Београд 2004.
- Гавриловић Славко, *Сеобе Срба у Хабсбуршку монархију у другој половини XVIII и почетку XIX века*, у: Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, стр. 63-74.
- Гајин Милица, *Написи о српском фолклору у музичкој периодици Мокрањчевог доба*, Нови звук, Факултет музичке уметности, Београд, 1993, стр. 147-159.
- Гиро Пјер, *Семиологија, XX век*, Београд, 1983.
- Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу*, Здравствени центар

Пожаревац, 2008.

- Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862 – 2012*, Пожаревац 2012.
- Група аутора, *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Историјски архив Пожаревац-Војни архив, Пожаревац, 2014.

Д

- Debeljković Branibor, *Die alte serbische Photographie*, Museum für angewandte Kunst, Belgrade 1980.
- Дентон Вилијем, *Србија и Срби*, Службени гласник, Београд, 2013.
- Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I,II,III, Стубови културе, Београд, 1996-1997.
- Димић Љ, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (Могућности и ограничења)*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994, 193-210.
- Димитријевић Милан, *Историја изградње пруга уског колосека - ширине 0,76 метара*, Пожаревац, 1988.
- Драшкић М, Поповић-Обрадовић О, *Правни положај жене према српском Грађанском законнику (1844-1946)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века 2, Положај жене као мерило модернизације, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 11-26.
- Душковић В, *Градска култура у Србији 1804-1914*, каталог изложбе, Етнографски музеј, Београд, 1991.
- Душманић М, *Робство и слобода, доживаји, опажања и успомене у рату и миру*, приредио М.Манојловић, Пожаревац, 2015.

Ђ

- Ђокић Даница, *Женска оглавља у Браничеву*, каталог изложбе, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац 2006.
- Ђокић Д, *Занати у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*, каталог изложбе, Народни музеј Пожаревац, 1996.
- Ђокић Н, Милорадовић Д, Шалер Д, *Стогодишњица одбране Стига и Браничева – на копну, води и ваздуху – 1915-2015*, Историјски архив Пожаревац, 2015.
- Ђордано К, *Огледи о интеркултурној комуникацији, XX век*, Београд, 2001.
- Ђорђевић Д, *Царински рат Аустро – Угарске и Србије 1906 – 1911*, Београд 1962.
- Ђорђевић Тихомир, *Србија пре сто година, XIX век*, Етхос, Београд, 2008.
- Ђорђевић Тих, *Положај жене*, у: Наш народни живот, II, књига 4, Просвета, Београд, 1984.
- Ђорђевић Тих, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*, Београд 1925.
- Ђорђевић Р.Тих, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд, 1983.
- Ђорђевић Р.Тих, *Наша народна ношња*, у: Наш народни живот, I књ.1, Београд, 1984.
- Ђукић Александра, *Нека буде град*, рецензија каталога изложбе: Скица кроз

време – нека буде град, изложба ИАП, приређивачи: Г.Ранђеловић, Д. Милорадовић и Ј.Николић, Пожаревац, 2005.

- Ђуровић Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Историјски институт, Београд 2004.

Е

- Еванс-Причард Е.Е, *Социјална антропологија*, Просвета, Београд, 1983.
- Еко Умберто, *Култура информација комуникација*, Београд, 1973.
- Ердеи Илдико, *Дуго путовање у Јевропу*, приказ књиге „Одевање у Београду у XIX и почетком XX века, М.Прошић-Дворнић, у: Гласник Етнографског института САНУ LVI, Београд, 279-282.
- *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Зборник радова, Етнографски институт САНУ, Београд, 1998.

Ж

- Живковић Јасмина, *Савезничке санитарске мисије и лечење Српске војске*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, стр. 96-116.
- Живковић Ј, *Хероине Првог светског рата*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, стр. 135-144.
- Живковић Ј, *Самарићанке у српском санитару 1914-1918. године*, у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 4, Пожаревац 2015, стр.113-130.
- Живковић Ј, *Хероине са пушком у руци*, у: у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 3, Пожаревац 2014, стр. 99-109.
- Живковић Ј, *Заштита црквених матичних књига у Браничевском округу*, у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 1, Пожаревац 2012, стр. 40-49.
- Живковић Ј, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Историјски архив Пожаревац, 2007.
- Живковић Ј, *Судство као сегмент српске државности 1804-1914, Пожаревачки суд од магистрата до суда Округа пожаревачког*, Историјски архив Пожаревац 2004.
- Живковић Ј, *Пожаревачки магистрат први Нахијски суд у Србији 1821-2011*, Историјски архив Пожаревац, 2011.
- Живковић Ј, *Коло српских сестара Пожаревац*, Народни музеј Пожаревац, 2007.
- Живковић Ј, *Занатска школа Пожаревачког женског друштва*, у: Зборник радова са научног скупа Браничево кроз војну и културну историју, II св. 4, Историјски архив Пожаревац, 2007.
- Живковић Ј, *Пожаревачка гимназија у Кнежевини/Краљевини Србији (1863-1914)*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац 2012, стр. 9-152.
- Жикић Бојан, *Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама у Србији*, у: Етноантрополошки проблеми, св.4 Београд, 2012, стр. 899-930.

И

- Ивановић Зорица, *Поговор* у: Ж.Папић, Sklevicky L, Антропологија жене, XX век, Београд 2003.

Ј

- Јагодић Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Историјски институт, Посебна издања књ. 47, Београд 2004.
- Јовановић Добривоје, *Ђаци из Пожареваца на школовању у Француској у време Првог светског рата*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац II, Пожаревац 2007, стр. 259-164.
- Јовановић Мирослав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Стубови културе, Београд, 1996.
- Јоксимовић Велиша, *Књижевност пожаревачког краја*, Пожаревац, 2014.
- Јоксимовић В, *Трајно и лажно*, Београд, 2003.
- Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.

К

- Каниц Феликс, *Србија – земља и становништво*, I-II, Београд 1986.
- Карић Владимир, *Србија- опис земље, народа и државе*, Београд 1997.
- Кастратовић прим. др Душан, *Жене зубни лекари у Пожаревацу и Великом Градишту 1922-1941*), у *Viminatum*, Народни музеј Пожаревац, 2000.
- Кастратовић Д, *Историја медицине у Пожаревачком округу (1822-1914.)*, Пожаревац, 1991.
- Кнежевић Сребрица, *Пожаревљани студенти и наша омладина у ратним збивањима током 1912 – 1919. године*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св. 4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац 2007.
- Кнежевић С, *Ратна дивљаштва над нашим становништвом у тешким временима 1914-1918*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, I св.3, Пожаревац, 2006, стр. 85-105.
- Кнежевић С, *Етноантрополошки приступ истраживању феномена пожртвованости малолетних неговатељица у ослободилачким ратовима 1912-1919. године*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, I св.2, Пожаревац, 2006, стр. 73-87.
- Ковач Сенка, *Маска као знак. Тајни језик западноафричке маске*, Филозофски факултет, Београд, 1996.
- Ковач Сенка, *Жива традиција у Афричкој урбаној средини, на примеру Дакара*, Етнолошке свеске IX, Београд 1988, стр. 175-180.

- Ковачевић Иван, *Стратегије етнолошког истраживања*, у: Етнолошке свеске IV, Београд, 1982, (391-397).
- Крстић-Поповац Љубица, *Београђанка XIX века*, каталог изложбе, Музеј града Београда, 2001.
- Крушкових Р, *Накит из етнографске збирке Музеја у Нишу*, каталог, Ниш, 1972.

Л

- Лебл Жени, *Јеврејске књиге штампане у Београду 1837-1905*, Дечје новине, Г.Милановац, 1990.
- Levi-Stros Klod, *Strukturalna antropologija*, Zagreb, 1958.
- Лич Едмунд, *Култура и комуникација*, XX век, Београд, 1983.

Љ

- Љубоја Гордана, *Улога историје у западној и домаћој етнологији*, у: Етнолошке свеске VII, 1987, стр. 83-90.
- Љушић Радош, *Србија 19. века*, I-III, Војноиздавачки завод ВС, Београд 1994-1998-2005.
- Љушић Р, *Кнежевина Србија (1830 -1839)*, Београд 1986.
- Љушић Р, *Историја српске државности*, I-III, Београд 2001.
- Љушић Р, *Досељавања, исељавања и губици становништва у нововековној Србији (1804-1918)*, у: Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 77-99.

М

- Максимовић Стеван, *Суђења у Пожаревачком магистрату*, Пожаревац 1973.
- Максимовић С, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика*, Пожаревац, 1898.
- Максимовић С, *Успомене из окупације - Немачке, Аустријске и Бугарске 1914-1918*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд 1919.
- Максимовић С, *Нова збирка начелних одлука одељења и опитих седница Касационог суда (1894)*, Организациони одбор за обележавање 185 година од оснивања првог нахијског суда у Пожаревцу, Пожаревац, 2006.
- Максимовић С, *Збирка начелних одлука одељења и опитих седница Касационог суда*, Едиција посебних издања књ. 6, Историјски архив Пожаревац, 2011.
- Малић Горан, *Фотографија 19. века*, Фотограм, Београд, 2004.
- Маневић Зоран, *Палате на тлу Србије у 19. веку*, у: Окружно здање 1898-1989, Пожаревац, 1989.
- Манојловић Мирољуб, *Кнез Милош и Пожаревац*, Епархија браничевска, Пожаревац, 2015.
- Манојловић М, *Окупаторска управа у Србији 1916 – 1918*, у: Браничево и Србија у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, стр. 209-218.
- Манојловић М, *Бугарска окупација у Пожаревачком округу 1916 – 1918*, у:

- Браничево и Србија у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, 219-228.
- Манојловић М, *Пожаревачка гимназија у међуратном периоду (1918-1941)*, у: Пожаревачка гимназија 1862-2012, Пожаревац, 2012, стр. 153-292.
  - Манојловић, М, *Пожаревац у доба подизања Окружног здања*, у: Окружно здање 1889–1989, Пожаревац, 1989.
  - Манојловић М, *Срби и Грци са посебним освртом на Грке у Пожаревцу*, у: *Viminatium* 10, Зборник радова Народног музеја Пожаревац, Пожаревац, 1995 – 1996.
  - Манојловић М, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши 1804-1858*, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац, 2005.
  - Манојловић М, *Западномакедонски исељеници из Сиасте у Пожаревцу*, у: *Viminatium* 13-14, Зборник радова Народног музеја Пожаревац, Пожаревац 2003, 189-199.
  - Манојловић М, *Браничевски алманах*, Пожаревац, 2002.
  - Манојловић М, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Едиција посебна издања књ. 5, Историјски архив Пожаревац, 2011.
  - Манојловић М, *Кнежев конак (двор) и породица у Пожаревцу*, у: Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу, Историјски архив Пожаревац, 2011.
  - Манојловић М, *190 година локалне самоуправе*, Пожаревац, 2009.
  - Манојловић М, *Значајни Пожаревљани*, Пожаревац, 2009.
  - Манојловић М, Живковић Т, Милорадовић Д, *Периодика Браничева 1875-1941*, каталог изложбе, Народни музеј Пожаревац, Народна библиотека Пожаревац и Историјски архив Пожаревац, 2002.
  - Марковић Предраг, *Београд и Европа 1918-1941, европски утицаји на процес модернизације Београда*, Савремена администрација, Београд, 1992.
  - Марковић П, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Беорад, 1994, стр. 435-446.
  - Марковић П, *Место жене у јавном мњењу Београда 1918-1965*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације, научни скуп 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 373-384.
  - Марковић П, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
  - Марковић П, *Друштво међуратног Београда – „град прелазник“*, у: Аутомобил у Београду 1918-1941, Историјски архив Београда, 2002.
  - Матановић Кулачин Мирјана, *Осврт на порески систем у Србији (1891. године)*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр.553-556.
  - Matthews dr Caroline, *Experiences of a Woman Doctor in Serbia*, London, 1916.
  - Миладиновић Михаило, *Пожаревачка морава*, Пожаревац 1928.
  - Миладиновић Михаило и други, *Народна библиотека у Пожаревцу 1847-1987, прилози за историју читалишта и Народне библиотеке у Пожаревцу*,

- Пожаревац, 1987.
- Миленковић М, *Жене раднице у привреди Србије 1918-1929. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, 218-226.
  - Miller Daniel, *Modernity, An Ethnographic approach*, Oxford, UK, 1997.
  - Milić Vojin, *Sociološki metod*, Beograd, 1978.
  - Милићевић Ђ. М, *Кнежевина Србија*, фототипско издање, Ужице, 2005.
  - Милићевић Милић, *Знаменити Пожареваљани у војсци Кнежевине и Краљевине Србије*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.1, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац 2006.
  - Миленковић М, *Жене раднице у привреди Србије 1918-1929. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, 218-226.
  - Милојевић Милева Б, *Наше жене*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.ХП 1918 – 1928, стр. 690.
  - Милорадовић Драгана, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревицу крајем XIX и почетком XX века*, магистарски рад у рукопису, ментор проф. др Сенка Ковач, одбрањен 2014.
  - Милорадовић Д, *Архивска грађа и фотографија као извори у истраживањима у етнологији, антропологији и историји*, у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 4, Пожаревац, 2015, стр. 38-46.
  - Милорадовић Д, *Три тешке ратне пожаревачке године у Пожаревицу*, у: Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, 2014, стр. 229-256.
  - Милорадовић Д, *Прилог проучавању социјалних односа на примеру архивског фонда Удружења „Слога“ пожаревачких занатлија и радника у периоду 1893-1950*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св. 4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац, 2007.
  - Милорадовић Д, *Сусрет истока и запада – култура одевања пожареваљанки на међи векова, прилог проучавању историје културе*, у: Зборник резимеа „Браничево у историји Србије“, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац, 2008.
  - Милорадовић Д, *„Слога“ пожаревачких занатлија и радника, 1893-1950*, каталог изложбе и историјска белешка, Историјски архив Пожаревац, 2000.
  - Милорадовић Д, *Дарови прошлих времена, из збирке откупа и поклона*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2002.
  - Милорадовић Д, *Етнофитотерапија света у научном опусу др Јована Туцакова*, дипломски рад, 1989, у рукопису.
  - Милорадовић-Николић Д, Живковић Ј, *Архивски фонд „Начелство среза Звишког“ као основа проучавања целокупних друштвених и политичких прилика у Браничевском округу током XIX века*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив

- Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 293-313.
- Милошевић Милан, *Добегавање и квази отмице у свадбеним обичајима Браничево и Србије XIX века*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа, II св.4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 93-106.
  - Милутиновић С, *Капе и оглавља, чешљање и покривање главе у Крагујевцу и околини у XIX и у првим деценијама XX века*, Народни музеј Крагујевац, 1994.
  - Миљковић-Катић Бојана, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, Посебна издања књ. 36, Београд 2002.
  - Мирковић Љиљана: *Грађа о колу српских сестара у Архиву Србије*, Архивски преглед, Београд, 1990.
  - Мирковић П, Антонијевић Ж, *Србски ратни поменик Браничево 1912-1918, I-IV*, Манастир Рукумија 2008, 2012, 2014 и 2015.
  - Митровић Катарина, *Двор кнеза Милоша Обреновића*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006, стр. 294.
  - Мишковић Наташа, *Базари и булевари, свет живота у Београду 19. века*, Музеј града Београда, Београд, 2010.
  - Младеновић Божица, *Рат и приватност: Први светски рат*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр.792-793.
  - Младеновић Б, *Српска елита у Првом светском рату*, Историјски часопис, књ. XLIX, Београд, 2002.
  - Морен Едгар, *Дух времена, I-II, XX век*, Београд, 1979.

Н

- Надовеза Бранко, *Радикализам у Браничевском крају*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“ 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
- Наумовић Слободан, *Питање визуелне грађе у етнологији*, у: Етнолошке свеске IX, Београд 1988, стр.113-123.
- Немањић Милош, *Један век српске стваралачке интелигенције 1820-1920*, Београд, 2001.
- Немањић М, *Жене Србије као део стваралачке интелигенције од почетка стварања самосталне државе до 1920. године*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 263-277.
- Николић Десанка, *Значај архивских извора XIX века за етнолошка истраживања*, у: Симпозијум о методологији етнолошких наука САНУ, Одељење друштвених наука, Научни скупови књ. II, Београд, 1974, стр. 181-193.
- Николић Јасмина, *Проституција у Пожаревцу током 20. века*, у: Зборник резимеа „Браничево у историји Србије“, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац, 2008.

- Николић Ј, *Прилог проучавању привреде пожаревачког окружја почетком 20. века на примеру архивског фонда Великоградитанска царинарница 1906-1945*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, 2007.
- Николић Ј, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, III св. 6, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 323 - 335.
- Николић Ј, *Прилог проучавању општих друштвених и политичких прилика у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији у периоду између два светска рата, са посебним освртом на Пожаревац*, у: „Записи“ Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 4, Пожаревац, 2015. стр. 148-167.
- Николић Ј, Милорадовић Д. и Живковић Ј, *Век банкарства у Браничевском округу*, изложбени каталог, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2003.
- Николић Тихомир, *Становништво*, у: Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957.
- Нушић Бранислав, *Алфа и Омега*, Сабрана дела, књ.20, Београд, 1966.
- Нушић Б, *Мода*, Сабрана дела књ.20, Београд 1966.

О

- Обрадовић Љ, Манојловић М, *Два века музике и 50 година музичке школе „Стеван Мокрањац” у Пожаревцу*, Пожаревац 2000.
- Обрадовић М, *Теорија модернизације и модели развоја*, у: Србија у модернизацијским процесима 20. века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.
- Обрадовић Мирјана, *Друштво београдских женских лекара*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, 2000.
- *Обућа у Србији*, каталог изложбе, Етнографски музеј у Београду, 1996.

П

- Павловић Стеван, *Србија, историја иза имена*, Клио, Београд, 2004.
- Пајовић Миљивоје, Николић Јасмина, *Два века војске у Браничеву*, Медија центар „Одбрана“ и Историјски архив Пожаревац, 2013.
- Папић Жарана, Lydia Sklevicky, *Antropologija žene, XX vek*, Beograd, 2003.
- Peri Marvin, *Intelektualna istorija Evrope*, Klio, Beograd, 2000.
- Перишић Мирослав, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, Ваљево, 1997.
- Перишић М, *Жена у друштвеном животу у Србији крајем 19. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Положај жене као мерило модернизације (научни скуп) 2, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр. 211-218.
- Парсонс Талкот, *Модерна друштва*, Градина, Ниш, 1992.
- Parsons T, *Društva*, Zagreb, 1988.

- Перовић Латинка, *Модерност и патријархалност кроз призму државних женских институција: Виша женска школа (1863-1913)*, у: Србија у модернизационим процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације, Београд, 1998, 141-161.
- Перовић Л, *Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе*, у: Србија у модернизацијским процесима XX века, Институт за новију историју Србије, (научни скуп), Београд, 1994.
- Перуничкић Бранко, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977.
- Петковић Ђорђе, *Др Војислав Маринковић (1876-1935) пожаревачки посланик (1906-1935), с освртом на деловање до 1918*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.1, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац 2006.
- Петковић Ђорђе, *Нека питања из политичке активности др Војислава Маринковића у времену 1918-1928*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, св.4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, Пожаревац, 2007.
- Петровић Драган, *Српске политичке странке*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Петровић Драган, *Историја индустрије Београда*, I, Српско географско друштво, Београд, 2006.
- Петровић Драган и Николић Јасмина, *Српски народ и велике силе – културно-историјски процеси*, Прометеј – Институт за политичке студије, Нови Сад-Београд, 2008.
- Петровић Драгош, *Дипломате Браничева у XIX веку*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008.
- Пирх О.Д, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1900.
- *Пожаревачки алманах*, зборник радова, Пожаревац, 1957
- Поповић Бојана, *Мода у Београду 1918-1941*, Музеј примењене уметности, Београд, 2000.
- Поповић Бојана, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Поповић Ј. Душан, *О Цинџарима*. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва, Београд 1998.
- Поповић Љ, Николић Ј, Милорадовић Д, *Здравствене прилике на подручју Пожареваца у 19. и почетком 20. века*, у: 175 година болнице у Пожаревцу, Здравствени центар Пожаревац, Београд, 2008.
- Поповић Мирољуб Цицко, *Нека сећање траје – стари Пожаревац*, Пожаревац 2003.
- Поповић М, Тимотијевић М, Ристовић М, *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011.
- Прелевић-Мишковић Љиљана, *Накит кнеза Милоша у Историјском музеју Србије*, Зборник ИМС, 13-14, Београд 1977.
- Протић М, *Милена Павловић-Barilli*, Београд, 1966.

- Прошић-Дворнић Мирјана, *Одевање у Београду у XIX и почетком XX века*, Стубови културе, Београд, 2006.
- Прошић Мирјана, *Модни журнали у Београду до краја Првог светског рата - „Париска мода“ ванредно издање дневног листа „Мали журнал“*, Зборник музеја примењене уметности, бр. 28/29, Београд, 1984-85, стр. 63-74.
- Прошић-Дворнић М, *„Једнакост“ гласило жена социјалдемократа (Београд, 1910-1912, 1914. године) и раднички покрет за еманципацију жена*, Етнолошке свеске VII, 1986, стр.7-21.
- Прошић-Дворнић М, *Женски грађански костим у Србији XIX века*, Зборник Музеја примењене уметности 24/25, Београд, 1980-1981.
- Прошић-Дворнић М, *Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века*, Етнолошке свеске V, Београд 1984, стр. 23-32.
- Прошић-Дворнић М, *Мозућност коришћења фотографије у проучавању материјалне културе*, Етнолошке свеске IV, Београд, 1982.
- Прошић-Дворнић М, *Социјална антропологија Еванс-Причарда*, предговор у: Е.Е.Еванс-Причард, *Социјална антропологија, XX век*, Београд, 1983.
- Прошић-Дворнић М, *Женско питање у Србији крајем XIX и почетком XX века и часопис „Домаћица“ (1879-1914)*, у: Гласник ЕИ XXXIV, Београд, 1985, стр. 47-71.
- Прпа-Јовановић Бранка, *Процеси модернизације и положај жене током 19. и прве половине 20. вијека*, у: Србија у модернизацијским процесима 20. века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.
- Прпа Бранка, *Неуспешни реформисти – Српски интелектуалци у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, књ. 3 Улога елита, приред. Латинка Перовић, Београд, 2003.
- Пурковић Миодраг, *Пожаревац*, Пожаревац, 1934.

Р

- Радовановић Бора – Грчки: *Велико Градиште*, В. Градиште 1990.
- Rau Dž Haulend, *Tehnička pomagala u antropologiji: istorijski pregled, Fotografija*, Antropologija danas, Београд 1972.
- Радојевић М, Димић Љ, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, СКЗ, Београд, 2014.
- Радојковић Бојана, *Накит код Срба XII до XVIII века*, МПУ, Београд, 1969.
- Рељић Јелица, *Школовање српске омладине у Русији 1916 – 1918. године*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр. 667-672.
- Ристић Р, *Венчања у Краљеву у 19. веку*, у: *Наша прошлост*, Народни музеј Краљево-Историјски архив Краљево, 2012.
- Ристовић Милан, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2007.
- Ристовић М, *Од традиције ка модерности 1878-1990*, у: *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011.
- Ристовић М, *Разорени оквири приватности: рат и приватност*, у: *Историја*

- приватног живота у Срба, Клио, Београд, 2011.
- М.Ристовић, *Забележити пролазност*, у: Историја приватног живота у Срба, Београд, 2011.
  - Родић Небојша, Јовић Иб. Љубомир, *Владе Србије 1805-1996*, Службени гласник, Београд, 1996.

С

- Савић Љ, *Завод за глувонему децу (1896 – 1899)*, Народни универзитет у Пожаревцу, 1954.
- Спасић В. Мирослав, *Први београдски двор Обреновића*, Историјски музеј Србије, Београд, 2004.
- Станисављевић Драгомир, *Развој спорта у Пожаревцу између два светска рата*, Браничево, година X, свеска 6 новембар-децембар, Пожаревац, 1964. стр. 86-94.
- Стојановић Д, *Европско одевање у Србији у другој половини XIX века*, Зборник радова Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. године, Београд, 1970.
- Стојановић Д, *Женска мода од средине 19. до 30-тих година 20. века*, Музеј примењене уметности, Београд, 1966.
- Стојановић Д, *Градска ношња у Србији током XIX и почетком XX века*, Музеј примењене уметности, Београд, 1980.
- Стојановић Дубравка, *Рецепција идеала слободе, једнакости, братства и јединства код српске елите почетком 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, уредник Латинка Перовић, издање аутора, свеска 3 – Улога Елита, Београд, 2003.
- Стојановић Миленко, *Ликови старог Пожареваца*, Пожаревац, 1957.
- Стојановић Трајан, *Балканска цивилизација*, Центар за геопоетику, Београд 1995.
- Стојанчевић Владимир, *Кнез Милош и источна Србија 1833-1838*, Београд, 1957.
- Стојанчевић В, *Градови, вароши, паланке и тржишта пред први српски устанак 1804. године. Културно-историјска проблематика*, у: Градска култура на Балкану (XV- XIX век), Зборник радова, Балканолошки институт, Пос.изд. књ.20, САНУ, Београд, 1984.
- Стојанчевић В, *Србија 1914-1918. Сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006.
- Стојанчевић В, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку I светског рата*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац I св.2, Пожаревац, 2006, стр. 61-73.
- *Скица кроз време – нека буде град*, каталог изложбе, приређивачи Ранђеловић Г, Николић Ј. и Милорадовић Д, Историјски архив Пожаревац, 2005.
- *Службено одело у Србији у XIX и XX веку*, каталог изложбе, Историјски музеј Србије, Београд 2000.

- Совиљ Милан, *Преплитање приватног и јавног живота: простор ваљевских пијаца и кафана између два рата*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Степановић Миодраг, *Спорт у Браничеву (1830-1914)*, Народни музеј Пожаревац, 2007.
- Стојадиновић Р, *Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу 1929-1934*, у: Браничево 3-4, Пожаревац, 1975.
- Столић Ана, *Сестре српкиње*, Еволута, Београд, 2015.
- Столић А, *Од историје жена до родне историје*, поговор у: Гизела Бок, Жена у историји Европе, Клио, Београд, 2005.
- Столић А, *Концепти феминизма почетком 20. века*, у: Улога жене, Феминистичка гледишта Јаше Томића, Сабрана дела, Прометеј, Нови Сад, 2006.
- Столић Ана, Микуљевић Ненад, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Клио, Београд, 2006.
- Стојановић Дубравка, *Рецепција идеала слободе, једнакости, братства и јединства код српске елите почетком 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, уредник Латинка Перовић, издање аутора, свеска 3 – Улога Елита, Београд, 2003.
- Ступар Д, *Фармација у Пожаревцу 1857-1997*, Пожаревац, 1997.

Т

- Тимотијевић Милош, *Град у унутрашњости, облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Тимотијевић Мирослав, *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд, 2006.
- Тимотијевић Мирослав, *Приватни живот појединца*, у: Историја приватног живота у Срба, Клио, Београд, 2011.
- Тимотијевић Мирослав, *Приватни живот у породици*, у: Историја приватног живота, Клио, Београд, 2011, стр. 312-343.
- Тодић Миланка, *Конструкција идентитета у породичном фото-албуму*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006, стр. 526-565.
- Тодић М, *Утопија приватности. Породични албум пролазности*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, стр. 29-58.
- Тодић М, Душковић В, *На лудом камену. Венчана фоографија у Србији 1850-1998*, каталог, Етнографски музеј, Београд, 2002.
- Трговчевић Љубинка, *Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку (аналитичка скица)*, у: Србија у модернизацијским процесима 20. века, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, стр. 217-232.
- Трговчевић Љ, *Чезња за домовином и светлости велеграда*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, Београд, 2006.
- Трговчевић Љ, *Школовање српске омладине у емиграцији 1916 – 1918*, Историјски часопис, XLII-XLIII
- Трговчевић Љ, Жене као део елите у Србији у 19. веку. Отварање питања.

([http:// www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf](http://www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf))

- Трговчевић Љ, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Посебна изд. књ.43, Београд, 2003.

Ф

- Фелдић Драган, *Стари Пожаревац*, Пожаревац 1992.
- Фелдић Д, *Из старог Пожареваца*, Пожаревац 1974.
- Фелдић Д, *Кафане старог Пожареваца*, Пожаревац 1984.
- Фелдић Д, *Изградња пожаревачког здања*, у: Окружно здање 1889-1989, Пожаревац, 1989.
- Фелдић Д, *Изградња и уређивање Пожареваца у првим деценијама прошлог века*, у: *Viminatum 1*, Зборник радова Народног музеја Пожаревац, Пожаревац 1986, 97-120.
- Фелдић Д, *Борђе Вајферт у Костолцу и Пожаревацу*, *Viminatum 11*, Зборник радова Народног музеја Пожаревац, Пожаревац 2000, 195-201.
- Фелдић Д, *Фабрика стакла у Костолцу*, *Viminatum 4-5*, Зборник радова Народног музеја Пожаревац, 1989-1990.
- Фелдић Д, *Фотографија у Пожаревацу и околини*, Пожаревац, 2009.
- Фелдић Д, *Пожаревац почео позориште поодавно*, каталог изложбе, Пожаревац, 2001.
- Фелдић Д, *Технички одељак у Пожаревацу и његови инжењери*, у: *Viminatum*, бр. 13-14, Народни музеј Пожаревац, 2003, стр. 199-216.
- Фелдић Д, *Пожаревац на старим плановима*, рукопис.
- *Феномен етноса у делима српских писаца – кроз научни опус етнолога др Видосаве Стојанчевић*, приредиле: Ј. Николић и Д.Милорадовић, Историјски архив Пожаревац, Посебна издања књ. 3, Пожаревац, 2008.
- Фотић Александар, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Клио, Београд, 2005.

Х

- Хајмз Дел, *Етнографија комуникације, XX век*, Београд, 1980.

Ц

- Цветковић Слободанка, *Позоришно удружење „Чича Илија“*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Зборник радова Историјског архива Пожаревац, 2007.
- Цветковић С, *Пожаревачко позориште између два светска рата*, изложбени каталог, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
- Цветковић С, *Добротворни фондови и задужбине на простору данашњег Браничевског округа*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд 2008, стр. 335-355.
- Цветковић С, *Добротворни фондови и задужбине Пожаревачке гимназије*, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, стр. 293-317.

Ч

- Чолак-Антић Тијана, *Један кратак поглед у књигу рецепата*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
- Чолаковић Слободанка, *Добротворима с поштовањем*, дигитални каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, 2007.
- Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941, Успорени напредак у индустријализацији*, Клио, Београд, 2004.

Ш

- Шарац-Момчиловић В, *Обућа у Србији*, каталог изложбе, Етнограски музеј, Београд, 1996.
- Шемјакин Андреј, *Почеци Радикалне партије. Никола Пашић у Пожаревцу (1879-1880)*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд, 2008.
- Штурценегер Клара, *Србија у Европском рату 1915-1918*, Нови Сад, 2009.

8. ПРИЛОЗИ

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Драгана Милорадовић, магистар етнологије и антропологије, виши архивист Историјског архива у Пожаревцу, рођена Пожаревљанка (1964), матурирала је у Пожаревачкој гимназији на архивско-музејско-преводиачком смеру (1983). Дипломирала је 1989. на Филозофском факултету Универзитета у Београду на катедри за Етнологију света и антропологију.

У току студија имала прилику да се упозна са теренским истраживањем у Жагубици са проф. др Душаном Бандићем, а под покровитељством Етнографског института истраживала културу становања у околини Шапца по упутствима др Бреде Влаховић.

Дипломирала 1989. на катедри за Етнологију света и антропологију са темом „Етнофитотерапија света у научном опусу др Јована Туцакова“ са оценом десет, под менторством проф. др Сребрице Кнежевић. Исте године уписала последипломске студије на катедри за етнологију света и антропологију под менторством проф. др Сребрице Кнежевић.

1994. године била ангажована на пројекту „Рурална и урбана култура централног Балкана од средњег до XX века“ на Филозофском факултету у Београду, под менторством проф. др Ђурђице Петровић и проф. др Сребрице Кнежевић.

У периоду од 1991. до 1998. радила као наставник клавира у музичкој школи „С.Мокрањац“ у Пожаревцу.

1998. године добија место архивисте у Историјском архиву Пожаревац.

Последњих 18 година ради на пословима вишег архивисте односно руководиоца Одељења информативне, издавачке и културно-просветне делатности. Године 2001. положила је стручни архивистички испит. Активно учествујући у обликовању издања и едиција Историјског архива Пожаревац, уредник је великог броја издања из осам едиција ИАП, члан редакција и међународне редакције стручног часописа „Записи“- Годишњак Историјског архива Пожаревац. Аутор је и коаутор већег броја запажених изложбених архивистичких поставки, као и стручних архивских публикација. Ангажована на пројектима који обухватају истраживања архивске грађе при реализацији пројеката Историјског архива Пожаревац, имала велики број прилика да истражује архивску грађу у Архиву Србије, Архиву Војводине, Архиву Југославије, Програмском архиву РТС-а и Војном Архиву.

У свом свакодневном раду у Историјском архиву у Пожаревцу бави се и проблематиком аналогног, класичног и дигиталног архивирања проналазећи нове могућности и предности, али не пропуштајући комплементарност оба вида заштите. Истражујући фондове и збирке Историјског архива Пожаревац, открила велико богатство управо из сфере етнологије и антропологије и у свом раду настоји да проблемима из архивистике приступи мултидисциплинарно.

Тема магистарског рада управо је проистекла из сталног контакта са архивским фондовима и збиркама Историјског архива Пожаревац. Магистарски рад

„Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу на крају XIX и почетком XX века“ је заснован на необјављеном архивском материјалу, односно архивској збирци фотографија које су настале у периоду од 1880. до касних двадесетих година XX века, и приказала је само поглед у богатство архивске грађе Историјског архива Пожаревац. Тема докторске дисертације – „Улога жена у друштвеном и културном животу Пожареваца крајем XIX и почетком XX века“ логични је наставак претходног рада и резултат доброг познавања архивске грађе. Мултинационална пожаревачка средина и очуваност традиције пружа јој и велики број тема и могућности за етнолошка истраживања.

У Пожаревцу,
30.12.2015.године

Драгана А. Милорадовић
draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs
ddraganamiloradovic@gmail.com

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Драгана А. Милорадовић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ И КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА
КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА**

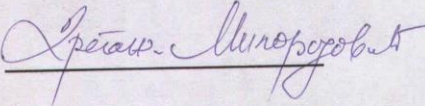

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 30.12.2015.године

_____

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____ Драгана А. Милорадовић _____

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____ **УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ И КУЛТУРНОМ
ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА** _____

Ментор _____ проф. др Сенка Ковач _____

Потписани _____ Драгана А. Милорадовић _____

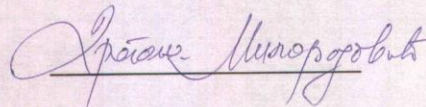
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 30. 12. 2015. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

УЛОГА ЖЕНА У ДРУШТВЕНОМ И КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ ПОЖАРЕВЦА КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 30.12.2015. године

